

0
Л.В.

1914.

РІЧНИК XVIII.

КНИЖКА VII—VIII.

ТОМ LXVI.

ЗА ЛИПЕНЬ—СЕРПЕНЬ

ЗМІСТ:

Л. СТАРИЦЬКА-ЧЕРНЯХІВ-СЬКА: Досвітний вогонь (пам'яті Лесі Українки) . . . 3

МИХАЙЛО ЯЦКІВ: Хатина на горі 6

Здогад і правда 9

ГР. ЧУПРИНКА: Поезії . . . 43

Л. ЯНОВСЬКА: Огнений змій (драма) 15

І. СТЕШЕНКО: Панаас Мирний співець лиха давнього й сьогочасного 59

ПЕТРО СТАХ: З весняних настроїв 94

СИДОНІЯ ГНІДИЙ: Касандра (докінченне) 97

Н. ГРИЩЕНКО: Marine . . . 122

НАТ. РОМАНОВИЧ: Манівцями (докінченне другої частини) 123

В. ЛЕОНТОВИЧ: Новини нашої літератури: В. Винниченко—„По-свій“

В. ЮРОВЕЦЬ: З чиїхсь записок 173

М. М-КА: Пробудженне села (розвій кооперації) . . . 186

Бібліографія

Від редакції

Зміст ІХ кн.

Оголошення.

ЛІТЕРАТУРНО-
НАУКОВИЙ
ВІСТНИК

КИЇВ.

Друкарня 1-ої Київської Друкарської Спілки, Київ.
Трьохсвятительська вулиця, 11
UNIVERSITY OF ILLINOIS AT
URBANA-CHAMPAIGN

Контора просить Вп. п. передплатників відновити передплату. ІХ кн.
буде вислана лише тим, хто заплатить за друге півріччє.

Приймаєть ся передплата на 1914-й рік
на новий науковий журнал українознавства

„УКРАЇНА“

орган Українського Наукового Товариства в Київі, що виходитиме щорі
ри місяці, книжками в 8—10 аркушів, при участі визначнійших українських
учених, під загальним проводом голови Товариства

проф. Михайла Грушевського,

під одвічальною редакцією О. Шрамченка.

Поруч „Записок“ і „Збірників“ своїх, де далі будуть містити ся праці більш
спеціального характера, хоче тепер Українське Наукове Товариство дати науко-
вий журнал українознавства для ширших кругів української інтелігенції.

Програма: розвідки і звідомлення з ріжних галузей українознавства, огляди
його поступів і наукової літератури, наукова хроніка, критичні статі і бібліо-
графія українознавства, питання української мови, хроніка Укр. Наукового
Товариства.

Передплата на рік з пересилкою в Росії 4 карб., для Австрії 11 корон. Кни-
гарням і посередникам 5 проц. від виплачених грошей.

Редакція і контора: Київ, Велика Підвальна 36, кв. 8, Бюро Україн-
ського Наукового Товариства.

НОВИНА.

Іван Франко.

ЛИС МИКИТА.

П'яте виданне.

== Ціна 50 коп. ==

Виданне Українсько-Руської Видавничої Спільки.

КИЇВ 1914.

Склад в книгарні ЛНВістника, Київ Фундуклеївська 12 і в книгарні „Наук.
Тов. ім. Шевченка“ Львів, Ринок, ч. 10.

2117
ЛТН
417

РІЧНИК XVII.

ТОМ LXVI.

ЛІТЕРАТУРНО-

НАУКОВИЙ

ВІСТНИК

Миб 464

(Дозволено военной цензурой
Кієвъ 1914 г. Сентября 24-го дня).

ЛИПЕНЬ—ЖОВТЕНЬ—1914.

Л. СТАРИЦЬКА-ЧЕРНЯХІВСЬКА.**ДОСВІТНИЙ ВОГОНЬ.***(Памяти Лесі Українки).*

Сплив рік по смерті Лесі Українки. Вилась тонка стежечка жита по шпяхах високих гір, тай збігла до моря, до моря небуття...

Літературна спадщина Лесі Українки не вмерла і житиме довгі віки; прийдешня критика оцінить і розбере її твори, — вони лишилися з нами, але душі чистої і прекрасної, як зоря на ясном небі,—нема. Ті твори були і є окрасою української літератури, і сама вона була окрасою українського руху.

В сих кількох словах, присвячених пам'яті Лесі Українки, я хочу згадати про одну рису її вдачі, яка виходала і напоїла її талант і перейняла все її життя—її патріотизм.

Єсть в людях дивні, здавалося б ірраціональні, але такі могутні почуття, які опановують людиною, примушують її забувати власне благо, ведуть до всяких страт, буває й до передчасного кінця. До сих почуттів належить почуте патріотизму. Вибухає воно переважно тоді, коли проявлення сього патріотизму загрожує забезпеченому існуванню людини,—тоді воно й горить найчистішим вогнем.

В с'єм почуттю патріотизму орудують ніби дві сили,—любов до сучасного і пам'ять до минулого. Коли музикант, літератор, артист не хоче зректися рідних форм, в яких виявляється його духовна діяльність,—се річ стихійна,—просто неможливість виявити як найкраще рух своєї душі в формах чужого життя, в якому не зростала його душа. Коли людина боронить своє добро, чи то матеріальне, чи то духовне,—річ зрозуміла—почуття виникає з міцного почуття еґоїзму, з оборони власного я. Се почуття—пам'ять минулого,—пам'ять до того страждання, до тих жертв, які несли минулі покоління на вітар рідної ідеї. Пережиті народом почуття не умирають, вони складають з себе велику силу, яка опановує нащадків. Незрозуміле, але могутнє, як „закон тижди“, почуття се зв'язує минуле з сучасним і утворює справжнє безсмертє людської душі.

Квітки, що виростають на могилах, не вянуть ніколи.

До такого високого патріотизму здатні не всі люде; тільки душі тонко організовані, душі благородні переймають ся ним.

Сим глибоким почуттем перейняте було і життя і творчість Лесі Українки.

1075
 Apr 17, 1975

„Рідному храмови“ віддала вона і творчість свою, і жите.

Що освячує для неї сей храм? Не форма його, бо єгипетські й вавілонські храми, про які згадує Леся Українка в своїх поезіях, були чи не кращі за зруйнований храм Єрусалимський, якому все ж таки належать її симпатії—освячують сі руїни, ті почуття, та віра, те уповання й та любов, яку склали минулі покоління, будуючи мури його.

Так освячує чудотворний образ не краса малюнку, а всі ті страждання і сльози людські, які поклали біля нього „труждаючіє ся і обремененні“, що приходили з вірою під захист його.

Патріотизм Лесі Українки вродив ся з нею разом,—се не був патріотизм привязаний до околичних форм життя,—не був се романтизм, захоплений завзятем колишніх героїв, голосними подіями минулих бурхливих часів,—навіпаки,—вона в творчості своїй навіть мало звертаєть ся до славної козацької епохи,—її патріотизм був патріотизм глибоких переживань людського духу. Коли вона навіть і торкаєть ся епізодів українського історичного життя, який характеристичний зворот думки! Візь-немо, наприклад, видруковану вже після її смерті, а писану далеко раніше песу „Бояриня“,—про що трактує вона? Про неможливість духовного життя людини однієї національності перейнятої духовним життям і культурою свого народу,—в формах життя народу чужого, хоч би й найкращих, найсприятливіших.

Молодесенькою дівчинкою виступила Леся Українка з томиком своїх юнацьких віршів, в тім томку було два вірші: „*Contra spem spero*“ і „Досвітні Вогні“, в яких вилилось *credo* поета;—небагато є поезій, в яких било-б таким могутнім джерелом почуття глибокого патріотизму.

Contra spem—spero! Леся Українка лишилась вірною юнацькій програмі своєї душі: сіяла квітки на морозі, сміялась крізь сльози, серед лиха співала пісень і сподівалась без надії. Вона належала до тих досвітних вогнів, що прорізали темряву нашої ночі, ті досвітні вогні,—то були палаючі душі діячів українського руху. Тільки висока, тонка організація душі давала можливість існуванню такого глибокого, здавало ся б, ірраціонального почуття *с п о д і в а т и с ь—б е з н а д і ї*, власне, маючи надію тільки в силі своєї душі.

Воістину: блаженні ті, що не бачили і повірили.

Ніщо не впливає так могутньо на психіку людини, як вогонь, запалений людською рукою серед глухої ночі, як те вепевне тремтяче світло, що поборює страшну тьму,—могутнє сонце не зрівняєть ся в силі вражіння з ним..

Леся Українка стала сама тим „досвітним вогнем“. Негоди, темрява, брак товариства, брак критики і читачів і тільки сила ворогів, наче ще збуджували її енергію. Темі її творів звязані з українським життям ніби тільки мовою, але в дійсности в них в кожному відбили ся всі

моменти нашого громадського життя, всі почуття, які хвилювали душу українського народу. І К а с с а н д р а, і О д е р ж и м а, і Р у ф і м і П р и с ц і л а і останній чудовий твір її—О р г і я, наші страждання, наші жалі.

Коли в минулому році українське громадянство м. Києва висловлювало Лесі Українці свою подяку і шану за її літературну діяльність і висловлювало свій подив тому, як міг розвинути свій талант при таких несприятливих умовах, Леся одповідала на ті промови словами надзвичайно характеристичними для себе: „Нащо нарікати на всякі кривди і негоди, гірше було-б жити, коли-б не було за що боротись, не було-б за що страждати“. Душа велика шукає жертви для того, чому віддає своє життя, її не журять ні власні болі, ні власна смерть. Але єсть в життю річ страшніша за смерть,—марно втрачене життя. Людина пристане на думку про власну смерть, але не пристане вона ніколи на те, щоб згинуло разом з нею те, чому вона віддає усе своє життя.

Життя поета, його твори—твори, в які зсипав він іскри свого серця, щоб запалити ними душі оспалих людей.

Вже зовсім слабою на смертельному ложі писала Леся, власне обмірковувала, плян нової драматичної поеми; сі останні думки одбили в собі настрій її душі.

Вчений еллінський Теоокріт, не християнин, проповідує в храмі, що „нема рабів божих“, а єсть люде вільні „тілом і духом“. Його замикають до в'язниці за те, що він „ширить ересь“. До дітей його, що лишилися вдома, приходять старий дідусь, оповідає їм про все, що сталося, і каже: начувайтесь лиха, прийдуть і в господа до вас; заберуть всі папіруси, понищать, попалять, яко писання „еретицьке, поганське“. Дівча плаче, потім радить ся з братом, що робити. Зважують, що треба поховати хоч найдорозші писані речі. Перше авторка хотіла скінчити свою поему прокльоном ворогам, а потім передумала: „Ні, нехай останнім акордом буде молитва до Геліоса“. Діти засвічують уночі світло у сховах, вибирають у покоях писання. Їдуть, ховають у пустині, просто в пісок. Ніч кінчається, сонце ледве встає. Обое стають на коліна, припадають до землі і молять Геліоса берегти їхні скарби. Може настануть крапці часи. Може колись хтось знайде ті скарби і дізнається про великі мудроці. „Геліосе! Ратуй наші скарби! Тобі і золотому піску пустині доручаємо їх! *)“.

Се останній акорд духовного життя Лесі Українки. Геліосу і золотому піску пустині доручила вона свої скарби, свою творчість, свою любов.

Не треба-ж пишних надгробників та вінків... Хай бережуть її скарби не золотий пісок пустині, а серця тих, кому віддала вона силу своєї душі.

*) Аrho 39—40.

МИХАЙЛО ЯЦКІВ.

Хатина на горі.

I.

Іван Чужий вернув з війська і застав хатину, забиту дошками і пустошак, зарослий бодячем. Сила була молода, відновив хату, вичистив пустошак, пішов на зиму молотити до людей, а на весні взяв ся до батьківщини. Зладив візок, сам тягав його, гарував як чорний віл, аж рани поробили ся йому на ребрах. Люде кивали головами й наминали його, щоби не сказав колись: „Нивко-нивко, верни мою силку“! Він занепав, але жито підіймало ся, як стіна, і жайворонок радував ся над ним.

Довго бідував Іван, потім стало трохи лекше, міг жити спокійно. Люде радили йому пристати на ґрунт та женити ся, але він мовчав і думав: „Маю ходити та глядіти собі талану—він сам найде мене. Тота, що я бажаю, давно десь вийшла за иншого“.

В дорозі з війська видів одну дівчину і вона припала йому до серця. Стояла на воротах смутна, задумана, з темними очима, обоє глянули собі мовчки в душу, Іван похитав головою і пішов в дальшу дорогу.

Так проживав сам, як пустельник. Його хатина на боці від села, висока, на горі, край неї дві дороги вють ся тай збігають долом долинами у світ в синій далечи.

В неділю і в свято сидить Іван в садку над книжкою, або думки поганяє. Мудрість не лише в книжках, не оден сірий чоловік, навіть неграмотний, коли вміє тверезо глядіти на світ, людей і жите, а нема у нього злоби, фальшу, ні пустої гордості, може так само достойно думати, як мудрець і поет.

II.

— Я кличу і кличу, а ви в псалтирі зачитали ся!—залунав дзвінкий, веселий голос.

Іван глянув, на воротах стояла дівчина і держала ся за боки. „Смій ся, сьогодні твій день настав“,—подумав Іван і пішов до дівчини.

— Дайте води, бо засвягла як гуска!

Зачерпнув збанком з керниці і подавав дівчині.

— Пий здорова, лиш стережи зубки.

— Не вадить; дай Боже і вам здоровля.

Нахилила ся, аби не обмочити намиста і пила поволи, як

пташина. Він піддержував збанок, вона поводила оком на нього. Була струнка, гнучка, очи ясно-сині з зеленавим відтінком, стрілами прошивали його.

„Якась мана“,—подумав Іван.

Держала під правою рукою клунок, лівою взяла ся під бік і спитала:

— Можна спочити у вас трохи? На зорях пустила ся в дорогу і ноги вже не здужають.

Сиділа на приспі і розглядала ся.

— Мило тут у вас, як ніде. Я вже переходила сюди раз. Тому рік.

Глянула на нього і спитала:

— Ви все самі?

— Так.

Роземіяла ся на голос.

— Гадаєте може на старші літа йти в черці?

— Ні.

Хитала ся вперед і прошивала його знов очима, як стрілами.

— Чому не жените ся.

— Не знаю сміху.

— Пошукайте жінку, навчить.

— Шукає ся лише за тим, що чоловік загубив, або хтось вкрав.

— Хочете, аби сама прийшла?

— Річ несуть, візцю женуть, коня ведуть, а чоловік до чоловіка сам приходить.

— Такий звичай з-покон-віку, що парубок іде за дівчиною.

— Байдуже мені про звичай, люблю правду.

Притисла йому руку до свого коліна і сказала півголосом, як би вістрем шарнула по груди.

— Веди мене в хату, бандуро, я тобі дам раду, поворожу.

Станув, як заголомшений, вона імила його за шию і повалила на землю, останнє слово, яке зачув, було:

— Нині скінчила ся моя мандрівка і суют.

III.

Іван Чужий протверезив ся з обмороки і привик поволи до жінки. Працював ще з більшою охотою, придбав ґрунту і статку і проживав так вже третій рік. Диво стало для нього цілком ясне. При його вдачі не могло зложити ся інакше, він був би ніколи не мав жінки, невідома сила повела жите так, як він бажав в глибині душі.

Мимовільна мандрівка річей і людей, без означеної, злої чи

доброї ціли, натрапляє найскорше на задержні точки судьби і тут жерело краси і творчих тайн.

З-разу дражнила Івана веселість жінки. Вона все сміяла ся, бігала, дзьобоніла, як пуста дитина. Поволи стала вона думати і се знов занепокоїло його. Вперед була хата весела, а тепер як у зробків. В праці і труді не добачав сего, але в свобідну хвилю помічав, що жінка відмінила ся цілком, як би в глибині душі плекала чужу, далеку думку. Раз спитав її, що дієть ся з нею, але вона глянула студено в його очи і не виявила нічого. Пробирав вгадати.

— Може тобі банно, що ми дотепер не взяли ще слюбу?

Вона розсміяла ся глумливо і вийшла з хати.

Вечером зайшов до них сторонський парубок і просив ся на нічліг. З розмови показало ся, що був се приймак богатого ґазди, очайдух і шибайголова, який вибрав ся буцім то на прощу, а йде погуляти і шукати пригоди. Іван повідів, як жінка затопила в парубку очи, але не привязував до того ваги.

Відступив гостеві на нічліг своє місце в стодолі, а сам ліг в шопі і заєнув твердим сном.

Рано заглянув в стодолу, парубка вже не було. Пішов в хату по рушник, не застав жінки.

Минув день, другий, третій, не вертала.

Втекла з парубком.

IV.

Затужив Іван, робота не брала ся його, сила опустила, в кінці лишив хату і ґрунт, і пішов в світ.

Ішов днями і тижнями, гроші минули ся, остав тільки оден гріш, який придбала жінка.

Не міняв вже Іван того гроша, лише наймив ся в одного ґазди косити.

Встав досвіта, поклепав косу і пішов з ґаздою в гай. Станули з кінця, поострили коси, Іван сказав: „В добрий час“!, і почали косити.

Приглядає ся ґазда, як Іван косить, як ручка за ручкою рівно стелить ся, як він вже далеко на переді, так що ґазда не годен дігнати його і думає собі: „Славний косар. Такого я ще з роду не видав. Але бо й дивний чоловік; нічого не балакає, лиш думає над чимсь“.

Став ґазда приглядати ся уважнійше і помітив, що Іван все як одну ручку вкосить, то як би сміяв ся, а що другу, то як би плакав. Жаль стало ґазді бідного чоловіка. „От,—думає,—якась пригода лучила ся йому“.

Було вже полудне, Іван вкосив за трьох, ґазда закликав його і сказав, що незабаром наднесуть полуденок. Посідали в холодї під дубом, ґазда подав Іванови тютюн і зачав розмову про всячину. Спитав, чому він вчера вечером не хотїв зайти в хату та повечеряти, Іван відповів, що не був голодний, лише здорожений тай прикро йому заходити до людей. Сам має хату, але от тепер впало йому так, що лишив її і пішов в світ за очі.

Поволи розбалакав ся й оповів своє лихо. Не шукав жінки, вона сама прийшла до нього, була три роки, аж недавно зайшов якийсь сторонський парубок і вона втекла з ним.—От, так все пересинало ся, як в сні або в казці і скотило весь лад, що коли погадаю, то сміх і плач збирає мене.

Слухав ґазда уважно Івана тай вповів, що має також клопіт. Отсе у нього одна-одинокє донька, сватають її свої і сторонські парубки, але вона й глянути не хоче на жадного. Перед півроком прибукав ся якийсь парубок на роботу, ґазда приймив його і гадав, що може здасть ся на зятя, але се зі світа пустий хлопець тай от, вже довгий час, як пішов, і сліх по нїм пропав. Донька з малку була така весела, даровита, що як стане нераз прибагати, то хата гомонить, малий і старий лягає від сміху, а від кількох лїт так відмінила ся, що годї пізнати, чи се та сама. Згадувала раз матері про якогось чоловіка, що переходив вулицею по-при хату, але більше нічого не дасть ся добути від неї.

Тут дівчина принесла полуденок, Іван глянув на неї, вона на нього, обоє зчудували ся, подали собі руки, на їх лица виринув сердечний, щирий усміх.

Здогад і правда.

I.

Панї Романська квапила ся до суду й увиділа на розї вулиці отсей плякат:

<p>„Марія Айварова вдова упокоїла ся 15-го с. м. Похорон відбудеть ся з дому жалоби при вулиці Тихій ч. 8. дня 17-ого с. м.“</p>
--

Панї Романська не могла вийти з дива. Отсе її добра знайома від лїт, інтелігентна, ґідна людина, здорова, в силі віку і померла так нечайно! От, ще недавно тому, панї Романська відвідала її, застала веселу, бадьору, а нині вже 18-ого, доба по похоронї!

Ся новина викликала рішучий зворот в пані Романській, вона аж ослабла і ледви здужала дійти до суду. Станула на коридорі, зібрала увагу і подумала:

„Так, супроти одної лише смерти нічо нема певного“.

Війшла в канцелярію, судія попросив її сідати і сказав:

— Як відомо, запросили ми паню добродійку до переслухання в характері одинокого свідка на обставину, що критичного дня були пані в своїй справі в бюрох товариства „Економічний Двигар“ і мали видіти, що тоді робили два урядники того-ж товариства. Відомо далі пані добродійці, що на підставі свідоцтва третього урядника, дирекція товариства застановила в службі обох попередних за публичну вияву урядових тайн в часописи і ті урядники в своїй обороні заскаржили тепер тамтого і відперають його свідоцтво, як фальшивий донос з мести.

Пані Романська знала докладно цілу справу, але в останній хвили все в ній переіначило ся, вона лише потакувала головою, а коли судія скінчив, сказала:

— Дійсно, я була тоді в тім бюрі, бачила тих обох панів, як показували собі якесь письмо і виглядало воно на приватний лист, не на урядовий акт, а утврджує мене в тій думці і ся обставина, що той, котрий показував те письмо, виймив його з кишені враз з іншими своїми паперами й опісля назад сховав в кишеню. Бачила я тоді того третього пана, як надійшов, але тямлю добре, що його приявність не зробила на тамтих ніякого впливу і вони не звертали навіть уваги на нього.

— Прошу пані, з огляду, що се справа великої ваги, що ходить тут о долю двох людей, чи могли би пані ствердити присягою, що те письмо було дійсно приватною власністю одного з тих панів, а ніяким урядовим актом?

— Такий мій здогад, моє внутрішнє пересвідчення, пане судійо, але присяги на ту обставину не могла би зложити, бо самого письма не мала в руці.

— Внутрішнє пересвідчення підходить під присягу, пані добродійко.

Пані Романська операла ся.

— Се ще не певність, не рішуча, незмінна правда. Я можу примі. присягнути, що одна моя знайома померла і що її вже нема, бо знала її досконало, сама на власні очі бачила посмертний плякат, те саме імя і назвисько, стан, вулиця і число, але тут в сім случаю, се лише мій здогад.

Судія подиктував протокол мундантови, пані Романська розпрашала ся і вийшла.

Судія почував ся в голову і вповів до мунданта.

— Здогад здогадом, а правда як на долоні, що оба бідаки упали жертвою гнилих відносин і підлої мести. Але так є і так бувало, що лукавий, фальшивий чоловік як поповнить яке свинство, то ніколи він невинуватий, лише той, що викрив його, а як не зловить, як то кажуть, за руку, то рад, коли може підозріннем і доносом пімстити ся на першим-ліпшим з краю, і думає, що в той спосіб змив зі себе половину вини. В самім заложенню такої суспензії був вже той фальш і несправедливість, що акти не є під ключем тих урядників, лише переходять через кілька рук, письма і копії лежать в експедиті, через який всі переходять і можуть кожної хвилі все переглядати і читати. „Я, братчики, не винен, лише той, що приловив мене на крадіжжї“. Як примір такої мудрости оповів мені оден поет, що заробляв в однім уряді на хлїб. Коли тільки вирине де в часописи яке свинство з нашого табору, — каже, — то виновники на сотню персоналу лише на мені відбивали своє підозрінне, бо на сотню людей лише я оден вмів писати, і се в додатку вірші. Оден з патріотів направляв лихо в той спосіб, що забирав ся спеціально до „фільольогічних студій“. Розкладав перед собою мої твори поруч з газетним артикулом, накладав подвійні окуляри, совав пальцем одної руки по артикулї, другим по моїм творі і кликав з одушевленнем Архімеда: „О, дивіть, те саме слово—той сам автор“!

II.

В кілька днів потім вибрала ся пані Романська з полудня на старий цвинтар, на яким від десяти літ не копали свіжих гробів. Був там гробовець її сестрінків, а кілька кроків далі гробовець Айварів, де от недавно похоронили знайому вдову.

На дворі була гарна погода, цвинтар далеко і пані Романська, заки дійшла, змучила ся так, що зараз за брамою сіла на лавці. Вулиця була спокійна, по другім боці темний парк, на цвинтарі панувала тишина. Пані Романська відітхнула, встала і пішла головною доріжкою. Знала тут кожду закутину, навідувала ся часто до своїх сестрінків, що згасли в молодім віці. Повернула в бічну вуличку, а відси стежкою зайшла до їх гробниці. Оглянула цвіти, повела очи на памятник в виді обеліска зі золотими написами, вклякнула на бетоновий ступінь, перехрестила ся і відмовляла молитву. Пригадала собі, що має потім оглянути гробницю Айварів і в ту мить зашелестіло щось по тім боці. Пані Романська глянула в право—кілька кроків від неї клячить так само Айварова в чорній сукни і киває до неї головою.

Пані Романська відвернула ся перед себе, забула молитву, кров вдарила їй в голову, в очах потемніло, не знає, що почати зі собою, хоче встати, ноги задеревіли, глядить в лівий бік цвинтаря аж до паркану і поза паркан—ніде ні живої душі.

Дух сперло в ній, студений піт обляв, вона встала на силу і щоби не виглядало, що втікає, суне поза памятник сестрінків до головної доріжки. Хтось живо цупає за нею, але вона чим мерщій жене наперед.

— Пані Романська! Пані Романська!

Вона не оглядає ся, піт лле з неї, капелюх стає цапки на голові, ноги отяжіли, як камінні стовпи, вона суне усею силою в долину до головної брами, перед нею довга, пуста вулиця по-при парк, а за нею біжить Айварова і кличе.

Врешті за скрутом побачила на кількадесять кроків перед собою віз з дошками і почала махати хустиною до чоловіка, що сидів високо боком, врешті увидів її і здержав коні.

Ледви жива допала до фіри, імила обіруч за люшню й глянула поза себе. Пані Айварова добігала до неї.

Обі дами станули напроти себе засапані, червоні, вистрашені. Перша промовила пані Айварова.

— А вам що стало ся!?

— А, а, ви пані не вмерли!?

Аж тепер зрозуміла пані Айварова, о що йде, і сказала:

— Я преці випровадила ся з того помешкання, а на мое місце прийшла зовсім чужа іменничка і таки до місяця померла!

Пані Романська пустила люшню і сказала до чоловіка:

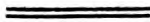
— Дякую вам, господарю, їдьте здорові.

Але по хвилі імила ся за голову і зачала падькувати.

— Ах, що ж я тепер вдію, вже за-пізно!

— Що ж з вами дієть ся.

Пані Айварова повела паню Романську в парк на лавку і та доперва по довгім часі, як прийшла до себе, оповіла їй, яке вражінне зробила на ній смерть перед кількома днями й як вона свідчила в суді.

ГР. ЧУПРИНКА.

Дар Божий.

Як удариш в струни ліри,
 Ніби дзвоном кастанет,
 Як зумієш в час зневіри
 Звеселити всіх без міри—
 Ти поет.

Як зумієш, мій коханий,
 Змалювать з душі портрет,
 Втішить серце, згсіть рани,
 Все пробачить без догани —
 Ти поет.

Тільки зможеш в час весілля
 Взнати тїнь сумних прикмет,
 Як даси серцям ти зілля
 Од похмілля, божевїлля —
 Ти поет.

Тільки зможеш, друже милий,
 Підійматись до планет,
 Влити в звуки дивні сили,
 Щастє, горе, сон могили—
 Ти поет.

Як здолаєш в бурю, в холод
 Спать лягти хоч під замет,
 Гордо знести біль і голод,
 Всім роздавши власний солод—
 Ти поет.

В бою житя.

Твоя душа криштално чиста,
 Та як ти можеш быть холодним?
 Стихія ж буряна, огниста
 Все вкриє попїлом нальотним.

Тоді не бій ся ти догани
 За бруд і попід, друже милий,
 Як войовник, що має рани
 І вид кривавий і зчорнілий.

В собі..

Величня, чудова, досвітня година;
 Тут квіти і води, там зорі-лямпадки..
 Хотїло ся б крикнуть, що вища людина,
 Ніж його придатки.
 Придатки для серця, придатки для ога—
 Далекі простори і зіроньки неба,
 Та розум чарує таємність глибока
 І шепче: „Не треба!“
 Не треба гукати в той мент поривання,
 Як ти потонув у красотах,
 Бо завтра потонеш ти в морі страждання,
 В буденних турботах.

Не зможеш, не будеш ніколи ти паном
 Над зоряним небом — святою габою,
 Над морем, над вітром, над сивим туманом,
 Хіба над собою.

Тоді вже, тоді вже в тобі одібють ся
 І небо, і води, і хмари, і зорі,
 І квіти пахучі в душі розівють ся,
 Немов на просторі.

Заснулий вулькан.

Ти бачиш похмурий, заснулий вулькан?
 Ти можеш піднятися на його;
 Там вітер хвилює легенький туман,
 Нема там горіння палкого.

Чорніє там мертве, страшне джерело,
 Вдихаючи вітер остуди,
 І вітром пустельним тепер занесло,
 Його заміраючі груди.

Він весь камяніє в задумі сумній,
 Дощем його скроплюють хмари,
 І повагом, тихо по скелі страшній
 Пасуть ся овечі отари.

Та тільки диви ся, як дим закурить,
 Тікай на степи, на долини,—
 То знову палає, то знову горить
 Огонь вікової руїни.

Грюкне грім,
 Задріжить земля;
 Загорять ся,
 Закурять ся
 В чорній куряві поля
 І навколо чорний дим
 Буде маревом страшним
 Близько, близько й оддала.
 Злою лявою палкою
 Буде лить огонь рікою,
 Потопляючи навкруг
 Все байдуже, все заснуле
 Нерухоме і нечуле
 Ніби помсти вічний дух.

Л. ЯНОВСЬКА.

ОГНЕННИЙ ЗМІЙ.

Драма на 4 дії.

ДІЄВІ ЛЮДЕ:

Іван Іванович — дідич 40 років.

Лідія Костянтинівна — дружина його 32 років.

Надія Іванівна — сестра Івана Івановича, гімназистка 8 класи.

Михайло Олександрович — дядько Лідії Костянтинівни, професор 52 років.

Марія Георгіївна — дружина його 40 років.

Ксенофонт Дмитрович — селянин 35 років.

Векла — куховарка.

Няня.

Василь 8 років) діти Івана Івановича та Лідії Костян-
Марійка 6 років) тинівни.

Варка — дівчина років 14.

Двоє строківих.

Дієть ся за наших часів, на селі, в господі Івана Івановича.

Д І Я І.

В господі Івана Івановича. Вітальня. Двоє дверей праворуч: одні до покою Івана Івановича, другі до покою Михайла Олександровича та Марії Георгіївни. Ліворуч — двері до інших покоїв. Прямо — двері на веранду. Побіч сих дверей двоє вікон. Коло одного вікна куток заставлений квітами, коло другою, під стінкою, плятно та помички для нот. Під стінкою праворуч — між двома дверима — маленька кушетка, в головах її невеличка шафа, на ній статуя Амура. Під стінкою праворуч, зараз біля авансцени, канапа, стіл, фотелі. Стіл застелений великим оксамитовим настільником, на столі ляпка, альбоми, книжки.

Вся підлога хати вкрита килимом; на дверях важкі портієри; на вікнах легенькі білі занавіски, задріпані так, що майже все вікно одкрите. Хата залита світлом місяця.

Я в а 1.

Лідія Костянтинівна. Векла. Надія.

Коли завіса зводить ся, видко, як Лідія Костянтинівна та Векла сіпають вікно, закидають ніж, щоб одчинити знадвору вікно. Надія зво-

дить ся з канапи, прихиляєть ся до самої землі, несець ся до дверей, що ведуть на веранду, одкидає заціпку на дверях, одхилив трохи двері, тоді біжить назад, лягає на канапу, прикриваєть ся настільником, щоб її не видко було. Маленька павза. Лідія Костянтинівна та Векла входять в хату.

Векла (одчиняючи двері). Двері мало не навстіж одчинені, а ми у вікно добивали ся. (Становить коня, повозку та інші дитячі забавки на стіл).

Лід. Кост. Тшш... Тихо! Всі сплять.

Векла. Хай прокидають ся та встають. Порадіють всі так несподівано... Хай прокидають ся... Десь тут лампа на столі.

Лід. Кост. Не треба. Не треба світити. І так видно.

Векла. Так я піду вносити...

Лід. Кост. Тільки не суди. Хай все постоїть у вашій хаті, щоб не грюкати тут. Ось гроші фурманови (одлічує біля вікна).

Векла. Всі давати, чи здачу брати?

Лід. Кост. Тшш...

Векла. Та не бійте ся, не збудимо: всі двері позачиняні. Всі гроші, питаю, давати?

Лід. Кост. Тихо бо... Всі давати. (Векла справляєть ся до дверей).

Лід. Кост. А чи все у нас благополучно? Як діти?

Векла. У нас все благополучно, і дітки, хвалити Бога, благополучні, а от на селі... Не приведи Господи, що робить ся.

Лід. Кост. А що таке? Пошесть може яка?

Векла. Огнений змії літає.

Лід. Кост. Який? Який змії?

Векла. Огнений... До Домахи літає... Знаєте Домаху, Дмитрову Гончаренкову?

Лід. Кост. Знаю.

Векла. Так до неї що ночі...

Лід. Кост. Невже? Ну, хай завтра про змія. Несіть швидко гроші (скидає верхнє убраннє). А пан вдома?

Векла. Вдома, вдома. Весь час вдома. Вони без вас ні рязечку нікуди і не одлучали ся.. (Іде, по дорозі зачепила стільця).

Лід. Кост. Тшш... Йдіть собі, йдіть! (Векла іде геть).

Я в а 2.

Лідія Кост. та Надія.

Лідія Костянтинівна скидає капелюхи, поправляє волосся, витирає губи та лице одколоном і на пальцях простує до дверей Івана Івано-

вича, обережно підіймає портієру, одчиняє двері, входить. За хвилину вибігає назад, став серед хати, важко переводить дух. Надія підводить ся трохи.

Щось трюкнуло в хаті Івана Івановича. Лід. Кост. кидаєть ся на кушетку, до стінки лицем. Надія ховає голову.

Я в а 3.

Ті-ж та Марія Георгієвна.

Марія Георгієвна в розкішному білому пенюарі виходить з кімнати Івана Івановича, хоче перейти до своєї хати, але уледіла на кушетці постать Лідії Костянтинівни, зупиняєть ся, придивляєть ся.

Надія шпурляє альбомом. Марія Георг. спішно тікає на веранду.

Я в а 4.

Лідія. Кост. та Надія.

Надія (*схоплюєть ся з канани, заціпає двері на веранду, біжить до Лідії Кост.*) Лідіє Костянтинівно, не грайте комедії. Ви не спите. Ви все бачили. Вставайте, женіть її... Женіть їх обох. Нарощно листа вашого перехопила, щоб вони не знали, коли ви приїдете— щоб ви на власні очі побачили...

Лід. Кост. Почекай... Почекай трохи, Надіє... Не зараз... На Бога, не зараз. Почекай... Дай опам'ятати ся, — дай подумати... Голова вернеть ся... Ще не знаю, що зроблю, що мушу зробити... Зараз розумію тільки одно: жите п'ятьох душ в моїх руках, в моїй волі. (*Стук в двері Михайла Олександровича.*)

Голос Михайла Олекс. Мунічко! Се ти? (*Надія одчиняє двері.*)

Надія. Марії Георгієвни тут нема. Се я — Надія.

Я в а 5.

Ті-ж та Михайло Олекс.

Мих. Олекс. (*в халаті; на порозі*). А де-ж Мунічка?

Надія. Тихо. Лідія Костянтинівна приїхала.

Мих. Олекс. Лідочка приїхала! Де-ж вона?

Надія. Спить. Тільки що заснула. (*Лягає на канану.*)

Мих. Олекс. Хай собі спить. Хай спить з Богом. А де-ж се Мунічка?

Надія. Не знаю.

Мих. Олекс. Де-ж вона? Я не чув, як вона вийшла. Треба засвітити.

Надія. Лідію Костянтинівну збудите.

ЛНВістник 1914 кн. VII—VIII.

2

Мих. Олекс. І то правда — хай спить собі з Богом. Ви прикрийте її чим-небудь. Я винесу свою ковдру або плед.

Надія. Не треба — їй не холодно. Йдіть і ви спати, Михайле Олександровичу.

Мих. Олекс. Непокою ся... Де-ж се Мунічка? В самих черевичках... *(Стук в двері з веранди)*.

Надія. От і Мунічка ваша. *(Одчиняє двері, лягає знову на канапу)*.

Я в а б.

Ті-ж та Марія Георг.

Мих. Ол. Мунічко, де ти бродиш?

Мар. Георг. Хто зашпнув двері? Вийшла в сад походити... Присвіти Михайле.

Мих. Олекс. Тш... Не можна світити. Лідочка спить.

Мар. Георг. Лідок приїхав? Се, може, вона на кушетці? Як же я не чула? Хто впустив її?

Надія. Я впустила.

Мар. Георг. Ви почули аж на мезонїні?

Надія *(підкреслюючи)*. Я тут спала, на канапі.

Мар. Георг. На канапі!? То вибачте: я вам напевне спати не давала. Цілу нічку бродила — не спало ся. Навіть в кімнату Івана Івановича ходила — журналу шукала, та не насмілила ся засвітити...

Надія. Не так-бо голосно, Маріє Георгівно... і се зовсім не цікаво...

Мих. Олекс. Лідочка спить, іди-бо, Мунічко.

Мар. Георг. А правда, міцно як спить! Лідок мій дорогий! *(Цілує її в чоло, проходить в свою хату, Мих. Олекс. за нею)*.

Я в а 7.

Надія *(схоплюєть ся, замикає за нею двері; до Лід. Кост.)*. Як ви могли змовчати? Як ви могли стерпіти? Я сама зараз гвалт зчиню, бо я не можу... Нема сили... Я не знаю, що зробию.

Лід. Кост. Надіє! Надіє, опамятай ся, заспокой ся: ти помилила ся. Нічого того, що ти уявляєш собі, нема. Марія Георгівна входила до Івана Івановича, як своя... Вона ходила за книжкою.

Надія. Ви повірили? Ви повірили, що вона ходила за книжкою? Ви повірили їй? Але ж ви на власні очі бачили...

Лід. Кост. Я нічого не бачила. То твоя, Надіє, власна фантазія.

Надія. Моя власна фантазія!? А! Я паскудна інтригантка, шпiонка, брехуха...

Лід. Кост. Ні, ні, голубко моя. Нічого подібного я не хотіла сказати і не думаю. Се просто непорозумінне.

Надія. Непорозумінне! Я цілий місяць стежила за ними...

Лід. Кост. І все-ж таки помилила ся. Ти не знаєш брата свого, і через те тобі уявило ся... (*мінєє тон*). Коли є де поблизу вода, то дай, серденько, мені напити ся...

Надія (*наливає і подає воду*).

Лід. Кост. Спасибі. (*Пє воду*). Так се тільки непорозумінне. Инакше і не могло бути... Я знаю і Івана і Марію Георгієвну... (*Кидає шклянку, притяєє до себе Надію, иїлєє її*). Спасибі тобі за твою ласку до мене, за твої турботи про мое щастє, голубко. Ти помилила ся, але все-ж таки спасибі... Дай мені ще води.

(*Надія дає воду; Лід. Кост. мочить голову, потім пє*).

Надія. Так ви не ймете віри мені?

Лід. Кост. Я вірю твому братови і віри тїєї ніхто і ніщо ніколи не похитне. Годі, голубко, про се прикре непорозумінне. Воно зістанеть ся на віки між нами... Ніхто не знатиме. (*Цїлєє*). А ти заспокойсь... На добраніч... Будемо спати. Я враз засну, як убита. На добраніч.

Надія. Після сього я... не знаю... Після сього я рішуче не знаю...

Лід. Кост. Після сього ти мусиш, Надіє, тільки радїти... разом зо мною... Спи, голубко, спи! (*Ляєє*).

Я в а 8.

Ті-ж та Іван Іванович.

Ів. Ів. Хто тут?

Надія. Я — Надія.

Ів. Ів. З ким ти балакаєш?

Надія. Ні з ким не балакаю.

Ів. Ів. Але-ж я ясно чув.

Надія. Тихо! Лідія Костянтинівна спить.

Ів. Ів. Приїхала? Де ж вона?

Надія. Спить на кушетці.

Ів. Ів. Як же вона увійшла?

Надія. Через двері, звичайно.

Ів. Ів. Через які? Я сам заціпнув двері на веранду. Хто-ж одціпнув їх?

Надія. Няня, мабуть.

І в. І в. Двері на мезонін були теж замкнені (*пробує і одмикає*).

Надія. То Михайло Олександрович може...

І в. І в. Його двері були теж...

Надія. А! Ти і од його замикаєш ся? Тоді, напевне, нечиста сила.

І в. І в. Чого ти шипиш?

Надія. Того, що спати не даєш.

І в. І в. А ти ж як тут опинила ся?

Надія. А тобі що до того?

І в. І в. Цікаво. Хочу знати. Я власноручно всі двері позамикав, позащипав...

Надія. Дай спокій. Я спати хочу. (*Іван Ів. іде в кабінет, виносить запалену свічку*).

Надія. Погаси. Збудиш Лідію Костянтинівну.

І в. І в. Її треба збудити. Хай йде в свою хату, роздягаєть ся та лягає, як слід. Лідочко! А Лідочко! Лідусько! Ціпонька моя! Лідок! (*Цілує*).

Надія. Одійди! Не займай її!..

І в. І в. (*оторопілий, переляканий повертаєть ся всім станом до Надії*). Що таке? Ти збожеволіла?

Надія. Ти сам збожеволів. На старість збожеволів. Гірш, ніж збожеволів.

Лід. Кост. (*схоплюєть ся*). Івась! Ти таки встав. Я збудила тебе.

І в. І в. (*дуже радісно*). Сам прокинув ся. Здорова була, моя голубонько! Таку радість нам несподівану... Не думав, не надіяв ся ніяк, що ти так зарані... На цілих три тижні раніш приїхала... Йди, моя ціпонько, в свою хату спочивати.

Лід. Кост. (*кидаєть ся на кушетку*). Ох, не можу, Іване... Не можу... Не звезу ся. Я так страшенно втомила ся. Дві ночі не спала.

І в. І в. Я на руках тебе перенесу. (*Хоче підняти*).

Лід. Кост. Ой, ні, ні, ні... Не займай мене... Не руш... (*Тремтить вся*).

І в. І в. Лідочко! Що тобі, моя голубко? Ти вся тремтиш. Нездорова?

Надія. Ногу підвернула. Не ступить. Болить.

І в. І в. Ногу підвернула? То швидче лікаря. (*Присідає в ногах на кушетці*).

Лід. Кост. Нічого не треба... Не турбуйсь... Нічо не бо-
лить... Я тільки втомила ся... Спати хочу. (*Кидаєть ся на кушетку*).

Ів. Ів. (*сидить хвилину мовчки, затим підходить до Надії*). Коли саме вона приїхала?

Надія. Не знаю.

Ів. Ів. І хто ж все ж таки одчинив їй двері?

Надія. Через вікно влізла.

Ів. Ів. (*оглядає вікна*). Вікна внизу зацепнені. Хто ж таки впустив її, Надіє?

Надія. Одчепи ся ти од моєї душі. Чого ти так занепокоїв ся? Жінка, а не злодій, убрав ся серед ночі в твою хату.

Лід. Кост. Двері на веранду, Іване, були одчинені. Векла штовхнула їх злегенька, і вони навстіж розчинили ся.

Ів. Ів. Але-ж я сам, власними руками... Виходить, у нас хтось ключі підбірає, по хатах у ночі блукає. Надіє! Як ти думаєш? Хто-б се міг бути?

Надія. Я. Я двері на веранду одщипнула.

Ів. Ів. (*перелякано*). А ти-ж... Як...?

Надія. Я звечора заснула на канаці.

Ів. Ів. І цілу ніч проспала тут?

Лід. Кост. Івась! Будемо спати... Я так втомила ся. (*Стук в двері Мих. Алекс.*)

Голос Мар. Георг. Одчиніть! Голос Лідуськин чую.

Ів. Ів. А сі-ж двері хто...?

Надія. Ти-ж сам замкнув. Хіба забув ся?

Ів. Ів. Нічого не розумію. Феєрія якась.

Голос Мар. Георг. Двері одчиніть. Чи я допрохаюсь?

Надія. Ах Господи! Чого їм ще треба?.. (*Одмикає двері*).

Я в а 9.

Ти-ж та Марія Георгієвна:

Мар. Георг. (*на дверях*). Ах! Іван Іванович тут. Тікайте—я в пенюарі...

Ів. Ів. Вибачте, я теж дезабільє. (*Йде в кабінет, але в ту ж мить виходить, став за портієрою*).

Мар. Георг. (*до Лід. Кост.*). Можеш, скільки душа забажає, лаятись за те, що я не даю тобі спати, а я все-ж таки поцілую тебе (*Цілує, сідає*). Ну як-же їздило ся? А зведи своє личенько, а покажи-но (*зазирає*), чи добре напекла ся та засмажила ся на кримських горах? О! Як поздоровішала та помолодшала. Лідуська моя! (*Цілує*). А чому-ж ти не цілуєш своєї дядини?

Лід. Кост. Я так страшенно зморила ся. Очей не росплющу. Не розбіраю нічого.

Мар. Георг. То йди в свою хату.

Ів. Ів. *(із-за портієри)*. Я вже прохав її. Не хоче—ногу підвернула.

Мар. Георг. Де?

Надія. Маріє Георгієвно, вже світає. Дайте спокій. Лідія Костянтинівна вже заснула.

Мар. Георг. Заснула? Справді заснула. Як зморилася бідненька. *(Скидає з себе тоненьку намітку, прикриває)*.

Я в а 10.

Ті-ж та няня.

Няня. Пані приїхали?

Надія. Приїхали, приїхали. Тільки йдуть собі. Вони заснули.

Няня. Дітки попрокидалися. Серцем мабуть почули: пробі, матуся приїхала—хай до нас йде.

Лід. Кост. *(схоплюєть ся, біжить до дитячої хати)*.

Мар. Георг. Лідок! Обережно! Нога твоя.

Ів. Ів. Лідє! *(Виступає, але побачивши, що Мих. Ол. виходить ховаєть ся знову за портієру. Надія біжить вслід за Лідією Кост.)*.

Я в а 11.

Марія Георгієвна, та Михайло Олександрович

Мих. Олекс. Куди вона?

Мар. Георг. До дітей.

Мих. Олекс. До діточок. Скучила. Йди-ж-бо, Мунічко, тепер спатоньки. Цілу нічку перевела. Буде завтра поганий настрій, а в голівонці туман. Йди-бо.

Мар. Георг. Зараз, зараз йтиму. Тільки побалакаю з Іваном Івановичем: Лідок наш ногу підвернув.

Мих. Олекс. Ай-ай. Як-же се вона так необережно?

Мар. Георг. Десь оступила ся.

Мих. Олекс. Ай-ай. Се-ж дуже боляче, Мунічко. Треба йоду. Кричи... Як що треба, то я з великою охотою побуду біля Лідочки.

Мар. Георг. Іван Іванович все сам зробить. Я йому розкажу, що і як робити, а ти йди спати. Мені нічого, а тобі треба берегти своє здорове. Тай писати-ж тобі треба завтра. Йди спати. Я прийду теж зараз. Зачиняй тільки двері добре за собою, бо тут десь дме немилосердно.

Мих. Олекс. Мабуть, двері нещільно на веранду зачиняють ся. *(Зачиняє добре двері)*.

Мар. Георг. (*опускає портієру. До Івана Івановича на весь голос*). Іване Івановичу! Йоду треба.

Ів. Ів. (*виступав з-за портієри*). Надія дізнала ся. Вона знає все—підгледіла. Я так і знав. Я-ж казав. Вона весь час стежила. Я се чудесно бачив.

Мар. Георг. Нічого не дізнала ся, нічого не підгледіла і нічого не могла бачити. (*На весь голос*). Йоду пошукайте. Треба ногу йодом змазати.—Де ключі од шафи?

Ів. Ів. (*стиха*). Се-ж комедія—ся нога. І все поводженне. Сей куріоз незрозумілий з дверима. Вона навмисне дратує: то одчиняє, то замикає. Тепер напевне і сі... (*Пробує двері, що мворуч*). Так і є. Замкнуті. Я їх сам одімкнув, се-ж, очевидно, демонстрація.

Мар. Георг. Заспокой ся, ніякої демонстрації, нічого страшного. Просто лютує, казить ся, бо ревнує мене до Аркадія. Вона-б ні однієї хвилини не мовчала, коли б знала що небудь. (*На весь голос*). Йоду тут нема. (*Стиха*). Сам подумай: молить ся на Лїду, ненавидить мене, нестримане на язик, як та перекупка. Чи вона-б стерпіла тепер? (*Голосно*). А! Ось і йод. Тепер капшук на кригу. (*Стиха*). Заспокойсь, не бійсь нічого.

Ів. Ів. Не бою ся нічого, але не хочу допустити, щоб якесь то кошеня місціфікувало, дратувало мене. Я хочу напевне знати, чи бачила вона, як ти входила сьогодні до мене.

Мар. Георг. Коли й бачила, то нічого в тому страшного нема, бо я сама сказала, що ходила за книжкою, і вона мусіла цілком заспокоїти ся.

Ів. Ів. Мусіла заспокоїти ся, але чи заспокоїла ся,—то ще невідомо.

Мар. Георг. Заспокоїла ся, раз не донесла одразу. Не бійсь, вдесьте кажу тобі, нічого.

Ів. Ів. Не за себе-ж я бою ся.

Мар. Георг. За мене тим паче тобі нема чого непокоїтись. Я здатна повсяк час розкрити свої карти. Ти ж знаєш чудесно.

Ів. Ів. І за тебе я не бою ся. Я бою ся тільки за неї. Тільки за неї саму. Се-ж не жінчина, не людина—се божа корівка, яку можна роздавити одним необережним рухом. Вона любить мене.

Мар. Георг. І хай собі любить. Вона не знає нічого. Можу присягнутись. Я зазірала їй у самі очі. Кінець кінцем противно бачити тебе в ролі зайця. Ти скажи мені просто, отверто: кого ти з нас двох любиш?

Ів. Ів. На віщо? Для чого се питання? Ти знаєш сама чудесно, що там вже нема давно ні іскри кохання.

Мар. Георгі. То не бійсь нічого. Поклади ся на мене, я знаю психіку жіночу.

Ів. Ів. Вірю, покладаю ся, але все-ж таки не можу спочивати на лаврах... Гидко, паскудно все так вийшло. Підуть спени, драми, сльози, крик... Нам треба з тобою якось...

Мар. Георгі. Ми будемо бачити ся з тобою в саду, в старому павільоні, в годині о 9—10, коли вона з дітьми. Коли йтимеш в сад, спускай занавіску на вікні свому біля канапи.

Ів. Ів. *(по навзі)*. А бува вона заходила, бачила?.. Ми-ж спали обов, не чули.

Мар. Георгі. Не заходила, не бачила я.. не спала. Не бійсь, не бійсь, мій любий, мій коханий Івасику: памятай—смільвим та дужим по всяк час щастить.

З А В І С А.

Д І Я П.

На веранді. Світить в горі великий ліхтар під ділим міткалевим покривалом. Стіл. На столі неприбрано після чаю посуд. До веранди при- ставлений велосипед. Зараз біля веранди великий берест; одна гілка низко похилила ся, під нею ослінчик. Темна ніч. Дія відбуваєть ся через 3 дні після першої.

Я в а 1.

Векла, Лідія Кост., Надія.

Векла стоїть з самоваром в руках. Надія читає. Лідія Костянт. перемивав шклянки. Здалека доносить ся гуло Мар. Георгі.; вона співає романс.

Векла. Не ймете віри? Хай-же я з місця не зйду—і досі літає. Що ночі над селом пролітає.

Лід. Кост. А хто-ж його бачив?

Векла. Всі бачили.

Лід. Кост. І ви бачили?

Векла. Я хоч і не бачила, так всі бачили. Вчора, кажуть, над самою головою у Василя пролетів. Вигнав коня пасти, сів під копицею, коли се бачить—летить...

Лід. Кост. Який-же він?

Векла. Головастий та неоковерний такий! Голова, як сніп добрий, а хвіст, як коромисло. Вихопив ся, каже Василь, з боло- та, злетів в гору, а тоді навпростець, через все село, до Домаш- ної хати. Долетів до хати, пороснув навкруги себе жаром тай шез у димарі.

Лід. Кост. А далі що?

Векла. А там вихопить ся з печі, вдарить ся об долівку та й перекинуть ся у чорнявого панича.

Лід. Кост. А далі що?

Векла. А тоді, вибачте на слові, до Домахи на піч і доти милуватиме і доти цілуватиме, поки молодиці аж світ завернеть ся тоді припаде до грудей тай почне кров з самого серця ссати. І так цілісенку нічку втішаєть ся; а тільки на світ поблагословить ся—щезне, як і не було, зведеть ся вранці молодиця—наче місяць в гарячці лежала: змарніє, зблідне, під очима смуги чорні, на устах смага...

Лід. Кост. Навіщо-ж вона терпить? Чом не жене того поганого змія?

Векла. Чом не жене? Не жене, бо не сила її прогнати... Аби тільки раз допустила, то вже до віку не стане ні волі, ні охоти, щоб одігнати його. А коли-б і схотіла, то вже не втече, не сховаєть ся од його ніде у світі. Коли-ж він ні хреста, ні свяченої води, ні прокльону, ні молитви не боїть ся ніяк...

Лід. Кост. Одно слово, ніякого порятунку.

Векла. Ніякого порятунку. Ото хіба тільки і спасення, що зробити що небудь таке погане, що християнській душі і подумати гидко, бо він хоч і з болота сам, а гидливий...

Лід. Кост. Наприклад.

Векла. Розказала-б вам, як дякова дочка одігнала була його, та гидко розказувати, гидко й слухати...

Я в а 2.

Ті-ж та Іван Іванович.

Ів. Ів. (з газетою до Векли). Ви спустили занавіски на вікнах в мойому кабінеті?

Векла. Я? Так.

Ів. Ів. Підійміть і ніколи без мого загаду не смійте їх спустити. (Сідає читати. Векла йде геть).

Я в а 3

Без Векли. Павза.

Ів. Ів. (до Лід Кост.). Ти звеліла підняти занавіски?

Лід. Кост. Ні.

Ів. Ів. (до Надії). Значить, ти?

Надія. Одчепи ся.

Ів. Ів. Не розумію в такому разі, з якого права Векла в мой

хаті порядкує. Раніш сього ніколи не було. Взагалі, се особа, од якої я-б дуже радий був здихати ся. Вона, здаєть ся, велика інтригантка, брехуха-велика.

Надія. Який ти полохливий став.

Ів. Ів. Що ти хочеш сим сказати?

Надія. Те, що чуєш...

Ів. Ів. З тебе буде чудесний екземпляр гадючки...

Надія затуляє вуха, читає. (Пауза).

Ів. Ів. розгортає газету, читає.

Лідія Кост. перемивав посуд, позирає на Івана Ів.

З саду доносить ся романс Марії Георгіївни. Чути, що вона наближаєть ся.

Я в а 4.

Ті-ж, Михайло Олександрович, Марія Георгіївна, Ксенофонт Дмитрович (Марія Георгіївна під руку з Михайлом Олександровичем).

Ксенофонт Дм. Можу по щирости сказати, Маріє Георгіївно: такого чудесного голосу, як у вас, не чув я ніколи. При охоті ви-б могли напевне бути першою прімадоною петербурських театрів, красою опери нашої.

Мар. Георг. *(сходячи на веранду)*. Літа мої, Ксенофонт Дмитрович, літа! *(до Лідії Кос.)* Лідок! Стань, будь ласка, на стілець та прикрути трохи ліхтар. Занадто світу.

Лідія Кост. стає слухняно на стілець, прикручує ліхтар.

Ксен. Дм. З літами, Маріє Георгіївно, і талант росте. Возьмемо, наприклад, Гладстона. Хто не знає сього великого мужа!

Мих. Олекс. А я, Мунічко, з приводу сього скажу тобі надзвичайно цікавий факт: квіти найдуше пахнуть перед самою смертю. Се надзвичайно цікавий факт: краса фізична гине, організм в агонії, а аромат — те саме, що у людей краса душі, розуму — досягає свого апогею! Або пригадай ти зимові, ясні, соняшні дні... Хіба в них мало краси?

Ксен. Дм. *(схоплюєть ся зі стільця; до Мих. Олекс.)* Високошановний Михайле Олександровичу, дозвольте мені на знак моєї великої подяки стиснути вашу руку... *(Стискає)*. Ваші слова і наведені вами факти — то бальзам цілющий для людини, що пережила вже весну та літо життя свого і стоїть, можна сказати, вже на порозі осені та лютої зими. Весна проходить — надія ще живе у серці, але проходить літо, і людина вже безпомічно ламле руки, бо здаєть ся їй, що з літом пройшла вся краса, весь зміст життя

його. Але ви, високошановний Михайле Олександровичу, кажете: „Не плач, не жури ся: зима життя твого ще може бути найкращою порою“ і людина вмент оживає, чекає зими і благословляє чистий сніг, ясне сонце, ясні зимові зорі...

Марія Георг. О! Та ви поет, Ксенофонте Дмитровичу! (До Лідії Кост.) Лідок! Подай мені, будь ласка, цукерок.

Лід. Кост. (зводить ся, щоб піднести цукерки. Надія майже силоміць вихоплює, посуває ящик через стіл до Мар. Георг.).

Ів. Ів. (пильно стежив за сим).

Ксен. Дм. Ні, на жаль, Маріє Георгієвно, мені ніяк рифми не вдають ся, але я відчуваю дійсно, як поет, всяку красу і дуже жалкую, що не могу скласти гимну в славу вашу.

Мар. Георг. О, я не достойна слави.

Ксен. Дм. Строге, критичне відношення до свого таланту, Маріє Георгієвно, свідчить про ваш ідеалізм—про ваше бажання ще більш наблизити ся до ідеалу. Се вам, як і всім тут присутнім, як найкраще вдаєть ся. Можу по щирости сказати: оселя Івана Івановича та Лідії Костянтинівни—се оаза чарівна серед пісків глибоких і ті хвилини, що я переживаю тут—то можна сказати, перлини на довгій, жалібній стьожці...

Мар. Георг. Ксенофонте Дмитровичу, я вашого велосипеда не бачу.

Ксеноф. Дмитр. (схоплюєть ся, біжить до велосипеда). Він тут, Маріє Георгієвно.

Мар. Георг. Хвалити Бога, а я вже злякала ся. (Зводить ся). Лідок! Годі тобі хлюпати ся; ходім краще гуляти.

Мих. Ол. (що ходив весь час по веранді). А я не піду, Мунічко; мушу листа дописати.

Лід. Кост. До кого, дядечку?

Мих. Олекс. Се буде газетна стаття. Се лист до тих нещасних, що мають намір накласти на себе руку.

Лід. Кост. Ви проти самогубства?!

Мих. Олекс. Самогубці то нещасні дальтоністи. Вони не бачать найкращих, найсвітліших кольорів. Вони не бачать саме тієї краси життя, заради якої варт два людських віка прожити. Я винесу тобі платок, Мунічко, бо холоднішає.

Мар. Георг. Винеси.

Мих. Ол. Може і тобі, Лідочко?

Лід. Кост. Мені легеньке що небудь, будь ласка. (Михайло Ол. йде).

Я в а 5.

Ті-ж без Михайла Олекс.

Ксеноф. Дм. І знову, як мудро сказав славетний професор: самогубці є дальтоністи. Справді, здорова, нормальна людина, ніколи, ні при яких обставинах не скоротить собі віку, і один інстинкт життя не допустить до сього. (до Івана Іванов.). А ви, Іване Івановичу, не журіть ся, що сіно попріло. Я вам скажу: буває, що за пріле сіно дають великі гроші.

Ів. Ів. Коли-ж воно так буває?

Ксен. Дм. Буває, Іване Івановичу.

Ів. Ів. Хіба у інтендантів. А дідичі та всякі гречкосії—то така категорія дурнів, що несе кару за всякий недогляд. Ті скирди прілого сіна—то кара мені за один який-небудь тиждень спочинку.

Надія. Не один бо тиждень. Ти за весь той час, що Лідія Костянтинівна в Криму була, ні разу не виходив в поле.

Мар. Георг. Не виходив. Я свідок. Ні разечку не виходив до косарів. І коли-б не я—його-б павуки павутиннем заткали в кабінеті. Правда, панно Надіє?

Надія. Сього я не знаю.

Мар. Георг. Не знаєте? Хіба ви не бачили, що я по десять разів на день забігала в кабінет, щоб витягти Івана Івановича в сад?

Надія. Не знаю.

Ксен. Дмитр. Іван Іванович напевне сумував за Лідією Костянтинівною. І смуток його був тим більший, що Лідія Костянтинівна теж сумувала на чужині і своїм сумом гіпнотизувала і, можна сказати, паралізувала...

Мар. Георг. О Боже, скільки гарних слів і всі разом!

Ксен. Дм. А ви, Маріє Георгієвно, були в той час Івану Івановичу за сестру жалібницю. І тепер Лідія Костянтинівна напевне од всього серця дякує вам за ваш сердешний догляд її дружини.

Лід. Кост. Звичайно, Ксенофонт Дмитрович, дуже вдячна.

Ксен. Дм. А вам, Маріє Георгієвно, знову таки поляка Лідії Костянтинівни тепер надзвичайно приємна.

Мар. Георг. Звичайно, Ксенофонт Дмитрович, дуже приємна.

Я в а 6.

Ті-ж та Мих. Ол.

Мих. Ол. (подає платок). Чи сей, Мунічко?

Мар. Георг. Сей.

Мих. Ол. А тобі, Лідочко? *(Подає)*.

Лід. Кост. Спасибі, дядечку. *(Цімує його)*.

Ксен. Дмитр. *(веде свою річ далі)*. Так що всяке добре почутте, як і всяке добре діло, веде за собою цілий ряд всяких приємностей для цілого ряду людей.

Мих. Ол. А так, так, Ксенофонте Дмитровичу: весь прогрес забезпечуєть ся тим фактом, що добро росте в геометричній, а зло в арифметичній прогресії.

Мар. Георг. *(потягаєть ся)*. Ах! Сі прогреси... Лідок, ходім гуляти.

Лід. Кост. *(зводить ся)*. Надіє, ходім.

Надія. Я не піду.

Ксен. Дм. *(схоплюєть ся)*. Я буду вашим, Маріє Георгієвно, і вашим, Лідіє Костянтинівно, невідступним чічероне.

Мар. Георг. *(сходячи з веранди)*. Ах! Ксенофонте Дмитровичу! У мене є до вас велике прохання.

Ксен. Дм. По всяк час до послуг, Маріє Георгієвно.

Мар. Георг. На п'яніно лежать мої ноти. Одберіть романси.

Ксен. Дм. З великою охотою, Маріє Георгієвно. *(Швидко сходить з веранди, навідуєть ся до велосипеда, тоді біжить на веранду, в кімнати)*.

Лід. Кост. *(ступивши кількись кроків)*. Надіє! Може б ти таки пішла з нами.

Надія. Я ж сказала, що не піду.

Лід. Кост. А ти, Іване?

Ів. Ів. Хочу газети дочитати.

Лід. Кост. Надіє! Дивись, як місяць світить.

Надія. Я не люблю місяця.

Лід. Кост. та Мар. Георг. *зникають в саду*.

Я в а 7.

Надія та Іван Іванович.

Надія. Ти помічаєш, Іване, як Лідія Костянтинівна змарніла дуже.

Ів. Ів. Помічаю. Охота ж їй цілими ночами не спати. Оселилась на мезоніні, діти їй там спокою не дають. Та вона і нудить ся. Їй треба знову в Крим їхати.

Надія. А я думаю, що тобі не слід було і той раз її посылати.

Ів. Ів. Хіба ж то я послав її? Поїхала з своєю приятелькою.

Надія. А хто їй сю думку подав?

Ів. Ів. Думаю, що се була її власна думка.

Надія. Ти дійсно думаєш так?

Ів. Ів. Думаю так. Інакше і думати не можу, бо доросла людина мусить все робити з власної охоти, свідомо.

Надія. А ти все робиш свідомо?

Ів. Ів. Коли не лежу в гарячці або не паний.

Надія. І за кожен свій вчинок вважаєш тільки себе відповідальним?

Ів. Ів. Звичайно. Але скажи на ласку, чому се схотіло ся тобі сповідати мене?

Надія. Хіба ж се сповідь? Звичайна розмова. До речі: чи довго ще Михайло Олександрович та Марія Георгієвна гостюватимуть у нас.

Ів. Ів. Не знаю. Се не мої родичі, не мої гості. Вони заважають тобі?

Надія. Просто цікаво знати.

Ів. Ів. То спитай ся у Лідії Костянтинівни. Вона їх сама запрохувала. Я був навіть проти сього. Казав, що у нас тісно. Се ж при тобі було.

Надія. При мені, при мені.

Ів. Ів. Я знаю, що ти ненавидиш Марію Георгієвну.

Надія. Од всього серця.

Ів. Ів. І знаю за віщо.

Надія. А ну скажи. Цікаво.

Ів. Ів. Розсердиш ся.

Надія. Далєбі, ні.

Ів. Ів. Ти зненавиділа її од гень тієї суботи.

Надія. Од гень тієї суботи? Що ж у нас було у гень ту суботу? Лідія Костянтинівна ще не приїздила тоді. Ага! Пригадую. Був у нас Аркадій Петрович.

Ів. Ів. І привіз букет не тобі, а Марії Георгієвні.

Надія. А! Се трохи не так було, прррр, коли тебе таке пояснення завдовольняє...

Я в а 8.

Ті ж, Марія. Георгієв., Лідія. Кост.

Лід. Кост. Бррр. Змерзла.

Марія Георг. А я бою ся сама гулять... Хто піде? (Гукає). Ксенофонт Дмитрович! Ксенофонт Дмитрович!

Я в а 9.

Т і ж т а К с е н о ф о н т Д м и т р .

К с е н . Д м . (*хутко вибіває*). Маріє Георгієвно! Які чудесні романи у вас. Я думаю: ні в кого нема такого репертуару. Такий надзвичайний асортимент! Я не розумію ся на нотах, але ж слова Надзвичайні все слова! Як добре автори тих чудових віршів розуміли людське серце!

М а р . Г е о р г . Серця людського ніхто не може знати, бо нічого сталого, певного там немає. Се тільки резервуар всяких химер та примх людських. Сьогодні там палахтить коханне, завтра клекотить зненависть. Правда, Лідок?

Л і д . К о с т . Пожожуюсь.

К с е н . Д м . Дозвольте Лідіє Костянтинівно, на сей раз не повірити вам. В серці вашому не може затримати ся ніколи ні краплі зненависти. Ви, Лідіє Костянтинівно, втілена любов та милосерде. Ви ідеал духовної краси.

М а р . Г е о р г . Самої духовної? Мало. Я певна, що в Криму і досі згадують з великою приємністю вроду Лідії Костянтинівни.

К с е н . Д м . Антична краса! Краса античної статуї.

І в . І в . А ви бачили їх?

К с е н . Д м . Навеликий жаль, оригіналів я, Іване Івановичу, не бачив. Але я маю альбоми і можу з певністю сказати, що ніс, чоло, уста Лідії Костянтинівни цілком античних зразків.

І в . І в . Скажіть, будь ласка, Ксенофоне Дмитровичу, де ви навчили ся такому великому славословію?

К с е н . Д м . З великою охотою відповім вам на се питання, Іване Івановичу. Я скінчив земську школу, а затим був два роки в мійському училищі.

І в . І в . Ні там, ні там, здасть ся, в програмі немає ельквенції?

К с е н . Д м . Цілком справедливо, Іване Івановичу. І там, і там програма дуже обмежена, не дає ніякого виховання...

І в . І в . То у батенька свого навчили ся?

К с е н . Д м . Ні, Іване Івановичу, сим разом ви помилили ся. Батько мій неграмотний гречкосій, для якого нова тисяча карбованців є єдина мета всього життя і вся родина моя живе серед такої темряви, яку огненний змії тільки освітлює.

М а р . Г е о р г . Огненний змії!? Що се таке? Ніколи не чула... Огненний змії! Де він? Який?

К с е н . Д м . Його нема, Маріє Георгієвно. Се утвір фантазії темного народу.

Мар. Георг. Але все-ж таки цікаво знати головні ознаки його?

Ксен. Дм. Головна ознака його се є, Маріє Георгієвно, коли дозволите сказати...

Мар. Георг. Просимо!

Ксен. Дм. Його палке коханне... до дівчини, чи жінки, яку він уподобає.

Мар. Георг. Чудесний змій, виходить! Коли любити, — то вже палко любити.

Ксен. Дм. Так, Маріє Георгієвно, але на жаль, він впиваєть ся кровю своєї коханки, і вона житем своїм платить йому за ласки...

Мар. Георгі. Пфу, який же він... не джентельмен. Тепер я боютимусь тих зміїв.

Ксен. Дм. Їх немає, Маріє Георгієвно, в дійсности... Се тільки утвір фантазії темного народа. Вам зовсім нема чого бояти ся. Запевняю вас, колись я сам бояв ся. Але тепер я цілком позбув ся всіх тих забобонів... Правда, мені не лехко було зробити ся реалістом і можна сказати, цілковитим матеріялістом. Я довго працював над своїм самовихованнем. Я прочитав мало не всю бібліотеку нашої високошановної сусідки Олени Олексієвни. Тепер я виписую „Біржеві Відомости“ і купую всі новітні романи з інтелігентного побуту, бо тільки з тих романів я міг довідати ся про світогляд, звичаї та поведження при всіх випадках життя інтелігентних і навіть високопоставлених осіб.

Ів. Ів. Оті романи найдуце і нашкодили вам.

Ксен. Дм. Нашкодили? Хіба ви, Іване Івановичу, помічаєте в мені які небудь неприємні риси?

Мар. Георгі. Ніяких, Ксенофонте Дмитровичу, неприємних рис... ніяких, навпаки! Ви втілений зразок звичайности, то Іван Іванович шуткує.

Ксен. Дмитр. Я все ж таки, Маріє Георгієвно... Я хотів би, Іване Іванович...

Мар. Георгі. Пошуткував Іван Іванович, запевняю вас... Ходіте краще гулять (*глянула на Івана Ів.*).

Ксен. Дм. З великою охотою, Маріє Георгієвно. (*Обов ідуть.*)
Мар. Георгі. починає стиха співати).

Я в а Х.

Іван Ів., Лідія Кост., Надія.

Лід. Кост. (*по павзі*). Ах! Я забула... Іване, ти не підеш в сад?

І в. І в. Не збірав ся. А що таке?

Лід. Кост. Шкода. Я забула якось намітку під грушою. Пропаде за ніч на росі. Думала, що може ти підеш, то хотіла йти, попрохати тебе...

І в. І в. (*кладе газету*). Можу, звичайно...

Надія. Можна Веклу послати.

Лід. Кост. Ніколи їй. Тай не найде вона.

Надія (*схопистись*). То я сама піду. (*Йде*).

Я в а ХІ.

Лідія Кост. та І в а н І в.

І в. І в. (*зводить ся, підходить до Лідії Кост.*). Нарешті зістали ся ми хоч на хвилину самі, без свідків, голубко моя... (*Обнімає, вона одводить нервовим рухом його руку*). Чого ти? Лідо! Що тобі стало ся? Ти не даєш доторкнути ся до себе, немов вся попечена, — на дістанції держиш мене од себе... Що се означає? Відколи приїхала з Криму, ні розочку не заходила в мою хату. Мимоволі всякі думки спадають ся...

Лід. Кост. Та романи туристок з поводарями пригадують ся...

І в. І в. Он що! Ха-ха-ха! Ти образила ся?.. Але-ж Лідо, се були тільки жарти Марії Георгіївни. Я їм не вірю, далєбі, не вірю. Я не надаю ніякого значіння. Божу ся тобі... Я-ж знаю тебе... Я вірю цілком тобі... Мене болить тільки, що ти поводиш ся зо мною якось дивно. Досить було-б і одного дня, щоб натішити ся дітьми, час і на мене звернути хоч маленьку увагу... (*Хоче знову обняти. Лідія Кост. остороняєть ся*). Ні, ти таки сердиш ся на мене? То скажи отверго—за-віщо. Раніш ти завжди так і робила... Я не святий... Я міг, як і всяка людина... Чи може я просто спротивив ся тобі... Кажі отверго... Я хочу правду знати...

Лід. Кост. (*по довгій павзі*). Добре, казатиму правду... (*По павзі*).. По части ти вгадав: твоя ласка мені противна.

І в. І в. Противна моя ласка?! Я спротивив ся тобі?!

Лід. Кост. Тільки-ж не серди ся, на Бога... Не додавай великого значіння моїм словам... Можливо, що я просто хвора, а у хворих жінок яких тільки примх не буває!..

І в. І в. У тебе досі ніяких примх, ніяких аномалій не бувало.

Лід. Кост. Ти забув ся. За Василем я не могла терпіти пахощів чаю, за Марійкою—риби.

І в. І в. А тепер мене не можеш терпіти? Ха-ха-ха. О се так, правда? Надзвичайно приємна правда. Спротивив ся своїй дружині,

ЛНВістник 1914 кн. VII—VIII.

3

як риба... Ха-ха-ха... Надзвичайно приємно чути... Але-ж, дружино моя мила, будьте хоч трохи милостиві та признайте, що коли знає двох рівняти кого до риби, то вже ні в якому разі не мене. Я не був ніколи рибою і ні од кого такої атестації ще не мав. Навпаки! Я міг би, може, де чим як раз протилежним похвалити ся вам...

Л і д. К о с т. Не серди ся, на Бога. Ти прохав правди. Се ж не моя вина, не в моїй волі...

І в. І в. Але-ж в твоїй волі було не казати таких приємних річей.

Л і д. К о с т. Ти хотів, щоб я збрехала?

І в. І в. Так. Краще було збрехати, ніж в такій грубій формі... Не розумію, як повернув ся в тебе язик? Треба абсолютно не розбирати ся в психології людини, треба бути деревом, камінем... бути дійсно рибою... Як ти могла випалити таку погану штуку? Сказати дружині своїй: „Ти противний мені, як риба“. Так то не сказала-б і Векла... На таку цинічну фразу не повернув ся-б язик і у останньої повії.

Л і д. К о с т. Ти перекрутив... Ти додав зовсім не те значінне моїм словам!

І в. І в. Не викручуй ся. Твої слова мають одно значінне: я спротивив ся тобі. Чи розумієш тільки ти, що ти наробила сими словами? Чи передбачавш всі наслідки їх? Чи знаєш ти, як приймають такі компліменти мужчини?

Л і д. К о с т. Так само, думаю, як і жінки. Мені було-б без краю тяжко довідати ся, що я спротивила ся тій людині, яку кохаю, але...

І в. І в. Що „але“...? Що?

Л і д. К о с т. Я-б скорила ся своєму нещастю мовчки. Я-б сказала собі: мабуть, я споганїла, стала не вартою його кохання,—але через силу милим не будеш—нема чого робити, треба терпіти.. І я-б сказала собі так.

І в. І в. Бо ти не кохала ніколи.

Л і д. К о с т. А тебе, Іване?!

І в. І в. (немов не чує сього). Коли б у мене була жінка остання на цілому світі погань, каліч, відьма, коли-б од кожної її ласки мене корчі нападали, я все-ж таки володів би собою—принаймні хоч язиком своїм—постільки, що не образив би її ніколи так, як ти мене зараз. Я-б хитрував, брехав, шукав засобів, порятунку і поти-б мучив ся, поки-б не знайшов якого-небудь пристойнішого приводу для того, щоб увірвати інтимні відносини.

Л і д. К о с т. Може я справді не пристойно, не так... А ти

все-ж таки не нарікай, не сердь ся на мене за те, що моя хвороба...

І в. І в. Виявляєть ся в огиді до мене?—Але-ж я в тому теж не повинен.

Лі д. К о с т. Я і не нарікаю на тебе, не обвинувачую.

І в. І в. Мені мало того, що ти не обвинувачуєш. Я несу кару, і дуже тяжку кару... Я вигнанець якийсь, одставлений, забракований... Ти не знаєш психології мужчини... Цілком можливо, що поки ти „хворітимеш“, я встигну так звикнути до своєї кари, що коли „видужаєш“ та схочеш явити мені свою ласку, то вже будеш мені зовсім чужою.

Лі д. К о с т. І тоді не нарікатиму: над серцем своїм ніхто не владен.

І в. І в. А!.. Свіженькі афорізми, просто з Криму? А може я й тепер вже „невладен над своїм серцем“ і не можу і не хочу або не можу жити келейником?

Лі д. К о с т. Я даю тобі безмежну волю—carte-blanc.

І в. І в. Та-а-ак? О! Як же ти швидко, як легко, з якою охотою... Памятай же свої слова ..

Лі д. К о с т. Не забуду їх ніколи: 1-го червня 1918 року дала тобі carte-blanc і складаю присягу: ніколи ні слова докору, ні протесту...

Я в а 1 2.

Т і-ж т а Н а д і я.

(Надія приносить хустку, кладе коло Лідії Кост., сідає читати).

Лі д. К о с т. Спасибі. А де Марія Георгієвна та Ксенофонт Дмитрович?

На д і я. Під орішиною, на новому ослінці.

І в. І в. *(сходить з веранди, простув в протилежний бік саду).*

Лі д. К о с т. Іване, ти йдеш в сад — тобі все одно, куди йти. Знайди Ксенофонта Дмитровича та попрохай, щоб прийшов до мене: я хочу перемалювати з його сорочки взірець.

І в. І в. *(повертає в той бік, куди ранійш пішли Марія Георг. та Ксеноф. Дмитр.)*

Я в а 1 3.

Л і д і я К о с т. т а Н а д і я.

На д і я. Ага! Ви самі зводите їх! Ніякої сорочки вам не треба. Такий взірець у вас в альбомі є. Ви навмисно послали Івана. Тепер, коли-б ви дітьми присягали ся, що не знаєте нічого, я не повірю вам. Ви все чудесно знаєте, все бачите. Ви просто не любите Івана.

Лід. Кост. Не люблю. В мене є кого любити—діти,—а вони хай собі...

Надія. Тільки не під вашим протекторатом.

Лід. Кост. А хіба з мене поганий вартовий? Я-ж не допущу, щоб дядя, наприклад, наскочив... Тай хіба так не краще? Хіба-б то краще було, коли-б їм доводилося лукавити, хитрувати, по десять раз на день мене дурити? Мені краще, коли я знаю все...

Надія. Розумію: се помста.

Лід. Кост. А хіба я не мала права на помсту?

Надія. Тільки не на таку погану, гидку помсту. Брат мій негідник. Ви маєте право привселюдно плюнути йому у вічі, осоромити його, покинути, але бачити його в комічному становищі я не хочу, не можу... Ви граєте ся ним, як кішка мишою. Ніколи не сподівала ся од вас такого тонкого ехидства, ніколи не думала, що ви можете так спокійно, так обмірковано знущати ся... Я скажу Іванови, що ви все знаєте і мовчите тільки заради власної потіхи. Так, тільки заради власної потіхи. Діти та дядя—то тільки заслони... Діти занадто ще малі, щоб розуміти, а дядька вашого і гарматою не дошкулиш крізь броню його світогляду... Терплять кривду тільки або ті люде, яким нема куди втекти од кривди, або ті, що самі винні, а ви...

Лід. Кост. (*перехоплює з обуренням*). А я як раз і належу до другої категорії. Я терплю кривду через те, що *сама винна*: через те, що *заробила*... Заробила і мушу терпіти.

Надія. Чим заробили?

Лід. Кост. Ти-ж чула оповідання Марії Георгіївни про романи туристок з поводарями. Я ж не свята.

Надія. Неправда! Не вірю...

Лід. Кост. Як знаєш. Але застерігаю тебе: раз ти скажеш Іванови, що я знаю про його роман, я признаю ся йому в своїх гріхах, і тоді... не знаю...

Надія. Неправда! Не вірю! (*Міняє тон*). Лідіє Костянтинівно, візьміть свої слова назад. Се неправда. Ви навмисно... Даю вам слово, не скажу ніколи нічого Іванови, тільки візьміть свої слова назад. Коли-б ви знали, як боляче вразили ви мене! Всіх ненавижду, всіх зневажаю—вас одну люблю, вас одну поважаю... Заспокойте-ж мене, скажіть, що ніякого проводника не було.

Лід. Кост. Був. (*дзвонить*).

Надія (*схоплюєть ся, йде в сад, потім сїдав під берестом на осміницї*).

Я в а 14.

Т і-ж, К с е н о ф о н т Д м и т р.

К с е н о ф. Д м. До послуг, Лідіє Костянтинівно... Бажали взірець з моєї сорочки. Я дуже радий—се взірець дійсно стародавній. *(Розгортає піджак).*

Л і д. К о с т. Вибачте, Ксенофонте Дмитровичу, не можу сьогодні. Пізно вже. Коли-б ваша ласка та сими днями привезли мені.

К с е н о ф. Д м. З великою охотою, Лідіє Костянтинівно... Радий завжди, до послуг... А тепер дозвольте вам на добраніч... *(Стискує руку, сходить з веранди, сідає на велосипед.)* Високошановному Михайлу Олександровичу та шановній панні Надії прохаю переказати моє привітання... *(Здіймає шапку, уклоняється, йде).*

Я в а 15.

Л і д. К о с т. В е к л а.

Л і д. К о с т. Забірайте все Векло. *(Векла забірав посуд. Лідія Кост. їсать ліхтар, запам'ятовує свічку, йде з горниці. Знадвору видно, як вона проходить з свічкою через хати, як засвітило ся потім у двох вікнах мезоніну.*

Векла несе в хату все, що було на столі).

Я в а 16.

Н а д і я, І в а н І в., М а р і я Г е о р г.

М а р. Г е о р г. Бач. А ти так бояв ся „роздавити необережним рухом божу корівку“! Вона сама закохала ся. Се ясно... Там, в Криму... І кохання напевне нещасливе; через те вона так зарані повернула ся і через те тепер вона така чудна. О! В тихому болоті...

(Надія зводить ся з осліниці, стає на увесь зріст).

І в. І в. *(перелякано).* Хто се?

Н а д і я. Я.

І в. І в. І завжди ти, як мара, як тїнь, як дух з преісподньої.

(Марія Георгіївна постіпається ся наперед в хату. Іван Ів. ступає на веранду).

Я в а 17.

І в а н І в. та Н а д і я.

Н а д і я. Іване! Чуєш? Іване! Йди сюди. Сю хвилину. Зараз йди сюди.

І в. І в. *(сходить з веранди, наближається до Надії).* Ну?

Надія. Ти—негідь; ти—зłodій, комедіант, зрадник... Я ненавиджу, я проклинаю тебе. (*Істерично плаче, тїкає в сад*).

Я в а 18.

І в а н І в. сам, перегодом в а р т о в и й.

І в. І в. (*стоїть хвилину, як скамянїлий; по павзі*). Ліда все знає... (*Дивить ся на вікна мезонїна—там гасне в ту хвилину світло*).

Вартовий бе в клепало, виходить з за оселї, проходить повз Івана Івановича, йде далї, Іван Іванович сїдає під берестом, на ослінцї, запам'ює цигарку.

В а р т о в и й (*придивляючись*). Се ви, пане?

І в. І в. Я.

В а р т о в и й *бе в клепало з більшою силою.*

Завїса.

Д І Я Ш.

Дитяча хата. Вся біла, чиста, світла. Ясний день. Два дитячих ліжка. Ліжко Лїдії Костянтинівни; біля його стіл; на столї маленький букет польових квітів, каламарчик, перо, книжки, робочий ящик, гарна лямпа, дзеркало та туалетні прилади. Під стїнкою біля вікна стоїть закрита машина. По хатї, по вікнах, на столї, по дитячих ліжках дитячі забавки: конї, ляльки, повозочки, м'ячі то що. Вікна навстїж одчинені.

Я в а 1.

Лїд. Кост., діти, няня.

Няня сидить біля вікна, лагодить панчошу.

Лїдія Костянтинівна сидить біля своєю столика; на колїнах в неї сидить Марїйка, Василько долї біля нїї.

Лїд. Кост. (*оповїдаючи кизочку*).—Ковалю, ковалю, покуй нам такі зуби, щоб явора перегризти. Добре, каже коваль, тай заходив ся кувати зуби. Кував—кував, поки накував. Взяли вони ті зуби та як почали гризти... От-от перегризуть—от-от впаде телесик.—Коли летять гуси. Бідний телесик тоді до гусей:

„Гуси мої, гусенята.

Візьміть мене на крилята

Та понесїть до батенька.

А в батенька їсти—пити...

Я в а 2.

Ті ж та Іван Ів.

Ів. Ів. Няня! Полудень давно стоїть на столі. Чому ви не ведете дітей?

Василь. Ми не хочемо. Ми не хочемо, татусю.

Лід Кост. Я хотіла доказати дітям казочки.

Ів. Ів. На все є свій час, Лідочко. Няня! Ведіть їх зараз-же полуднувати, а тоді в сад. Останніми днями вони зранку до вечера товчуть ся в хаті. (*Діти та няня йдуть*).

Я в а 3.

Лідія Кост. та Іван Ів.

Ів. Ів. Дітям треба цілий день гуляти в саду.

Лід Кост. Вони тільки що прийшли.

Ів. Ів. То тобі так швидко час перебіг. Я знаю, коли вони прийшли: я дивив ся на годинник. (*Дивить ся на годинник*). Майже пів години. Не слід дітям стільки часу переводити в хаті, тай тобі треба спокою. Як здорове.

Лід. Кост. (*бере роботу, шие на руках*). Чудесно.

Ів. Ів. Того, що думала, нема?

Лід. Кост. Нема.

Ів. Ів. Хвала Богови. Будемо, значить, знову їздити верхи. Я виписав тобі нове сідельце.

Лід. Кост. Спасибі.

Ів. Ів. А ти бачила, яких я троянд насадив біля твого ослінчика?

Лід. Кост. Бачила. Спасибі.

Ів. Ів. Тільки що привезли з почти нове число „Вістника“. Є тут одно дуже цікаве оповідання, яке я хотів-би з тобою разом прочитати. Коли дозволиш, я вголос прочитаю. Прочитаємо, тоді побалакаємо.

Лід. Кост. Побалакаємо? Хіба ще не набалакали ся за десять років? Набалакали ся, наслухали ся, думаю, набридли, навірили ся одно одному...

Ів. Ів. Я сього не думаю... Людина не є статуя, однакова і вчора і сьогодні і завтра... Щодня нові вражіння, почуття, думки иноді зовсім несподівані, незалежні од доброї волі... Я хочу з тобою побалакати... Ось як раз таке оповідання... Я прочитаю.

Лід. Кост. Спасибі, але зараз ніколи, мушу шити на машині. (*Зводить ся, odkриває машинку*). Дуже негайна робота. (*Сідає шити*).

Ів. Ів. Коли хоч, я крутитиму. Я-ж вмю. Памятаеш, як я колись...

Лід. Кост. Памятаю, памятаю. Але-ж зараз незручно. Саме така робота, що незручно вдвох. Спасибі.

Ів. Ів. „Спасибі“, „спасибі“, „мерсі“. Чому-ж без кніксена? Чи то може в Криму всі науки розгубили ся?

(Лід. Костян. *торохтить на машині. Іван Ів. походить по хаті, витяг квітку з букету, постояв біля вікна.*)

Ів. Ів. *(по павзі)*. Так ти не будеш слухати?

Лід. Кост. За машиною нічого не чути.

Ів. Ів. То покинь шити. Можна десять швачок покликати.

Лід. Кост. *(немов з жартом)*). Не можна. Такою роботою ми, жінки, тільки й можемо одробити своїм чоловікам втрату їхню на наші харчі та ганчірки всякі...

Ів. Ів. *(кидає на ліжко книжку, приступає до Лідії Кост., хоче жартуючи одібрати роботу)*. А ми, чоловіки, не хочемо...

Лід. Кост. *(схопившись з стільця, нівно)*. Одійди, не заважай! *(Вириває з рук його роботу)*. Однаково ти не читатимеш. *(Сідає шити)*. Я не люблю слухати, коли ти читаєш. *(Торохтить скільки сили на машині)*,

(Іван Ів. постояв хвилину мовчки, бере книжку, виходить геть).

(Лідія Кост. схилиється над машиною, охопивши голову руками сидить якийсь час так).

Я в а 4.

Надія та Лідія Кост.

Надія. Лідіє Костянтинівно!

Лід. Кост. *(хутко витирає сльози)*. Раніш, ніж увійти, треба постукати.

Надія. Вибачте. Сього раніш ніхто ніколи не робив. Я... Мені...Я прийшла спитати ся, чи не підете ви до ставка, там рибалки невід закинули.

Лід. Кост. Ні, не піду. *(Зводить ся, бере аршин, міряє стінку, становить ся серед хати, обраховує щось)*.

Надія *(підходить до вікна; по павзі)*. Лідіє Костянтинівно! Я не вірю вашим словам.

Лід. Кост. Яким словам?

Надія. Вчорашнім вашим словам про... поводиря.

Лід. Кост. А!..

Надія. Не можу вірити. Я цілу ніч не спала... Повірити тим словам—то все одно, що кинути ся у ковбаню... Не варт на світі жити. Краще вмерти.

Лід. Кост. Ти робиш, Надіє, трагедію з самих звичайних речей.

Надія. Зрада, брехня, всяка гидота—то звичайні речі? Ні, ніколи в світі не повірю я, щоб ви думали так. Ви хочете тільки заспокоїти мене, але такими словами можна тільки довести людину до відчаю, знищити всяку охоту до життя... *(Плаче)*.

Лід. Кост. Вибач, голубко моя, вибач! Я, дійсно, сказала не те, що думаю.. ніякого, звичайно, поводаря...

(Надія кидаєть ся радісно цілувати Лідію Кост.).

Лід. Кост. Найнеприємніше, найдосадніше мені те, що ти вплутала ся, що ти стала свідком. Ти ще не жила, не бачила життя, на тебе все се зробило таке вражіння... Тобі уявила ся ціла трагедія...

Надія. А вам се не трагедія?

Лід. Кост. Я вже перемогла себе, пережила, забула, вибачила, подарувала...

Надія. Ні, такі подарунки не так то легко роблять ся.

Лід. Кост. Простіш, ніж ти думаєш. Адже ховають жінки своїх чоловіків, зістають ся вдовицями та й живуть. Я теж поховала Івана. В мене немає більше дружини, я овдовіла—та й тільки. Але в мене є діти, у дітей моїх батько, який любить їх, опріч того, в мене є такі приятелі, як Бетховен, сього цілком досить задля такої людини, як я.

Надія. Справді? Справді, Лідіє Костянтинівно? Ви дійсно так думаєте? Лідіє Костянтинівно! Ви справді перемогли себе? Яка я рада! Господи, яка рада за вас, дорога моя, Лідіє Костянтинівно. Сама я, правда, майже те саме почуваю. Я так любила, я так поважала, я так високо була знесла Івана... Але що падає з великої височини, розбиваєть ся в щент, і тепер нема в мені ні любови, ні поваги, ні віри... В мене нема більше брата... Я бояла ся тільки за вас. Я бояла ся, що у вас не вистарчить такої сили волі.

Лід. Кост. Для того, щоб сидіти згорнувши руки, не треба великої сили волі...

Надія. Але ось ще одно питання... Можна мені?.. Ви дозволяєте? Ви не розсердите ся?

Лід. Кост. Кажі.

Надія. Я хотіла сказати вам... Я хотіла прохати... Одно слово, як що ви, Лідіє Костянтинівно... Як що вам... Одно слово, як що ви не можете покинути Івана через те, що у вас немає... Одно слово, у мене Лідіє Костянтинівно, є 5000, які мені зовсім непотрібні, і я можу вам їх дати... позичити... Одно слово, як схочете...

Лід. Кост. Спасибі, дякую, голубко. Але я не думаю кидати Івана. Я казала тобі, що для мене він вмер, а я мерців не боюся. Хіба... хіба дядя помре. Тоді я дам розлуку, вони поберуться.

Надія. Лідіє Костянтинівно! Що ви за людина? Мені холодно стає од ваших слів... Мені приємно почасти, що ви так гордо, з таким призирством поставилися до тієї негіді...

Лід. Кост. Не так-бо гостро, Надіє. Поживеш—побачиш, що кохання не є ще такий великий злочин.

Надія. Але ж він не кохає її.

Лід. Кост. (з жахом). Сього не кажи мені. Чуєш? Ніколи не кажи.

Надія. Чому?

Лід. Кост. Тому, що се неправда. Він кохає її. Инакше він би ніколи... Инакше не трапилося б того ніколи... І він має право. І вона має право... Ніколи мені сего не кажи.

Надія. Ну, не буду, не буду... Так ходіть до рибалок.

Лід. Кост. Нема нічого цікавого дивитися, як риба беться у неводі.

Надія. Так поїдьмо куди небудь. Мені так хочеться.

Лід. Кост. А коні?

Надія. Коні ще вчора повернулися. І, знаєте, здається, Марії Георгіївні таки не переливки. Семен каже, що всю дорогу стогнала, не дозволяла швидко їхати.

Лід. Кост. Що ж їй аке? Чом же вона мені на сказала?

Надія. Ви непокоїтеся? Вам шкода її? А як на мене, то не гріх такій особі хоча б і смерті побажати.

Лід. Кост. Мені вона не заважає, я ніяких змін не хочу...

Надія. А Іван не проводив її: навіть вийшов з двору на той час. Чи не посварилися вони?

Лід. Кост. Нема нам діла, голубко, до чужих справ.

Надія (засоромлена, спішно міняє тон). Так їдьмо до містечка, або куди небудь. Година чудесна.

Лід. Кост. Їдьмо. Мені, до речі, треба полотна купити.

Надія. Скажу, щоб Семен запрягав.

Лід. Кост. Скажи. (Надія побігла. Лід Кост. знову розмірє хату, обмірковує щось).

Я в а 5.

Лідія Кост. та Михайло Олександр.

Мих. Ол. Лідочко, ти сама?

Лід. Кост. Сама, дядечку. (Цілує йому руку).

Мих. Олекс. (Цілує її в чоло). А я занудився в своїй

хаті. Серце почало боліти. (*Ростирає бік*). Сумно на самоті. Поки працюєш, нічого, а скінчив працю, і враз очі самі шукають близької людини.

Лід. Кост. Сумуєте за Марією Георгіївною.

Мих. Олекс. Сумую. Звик до неї. Два роки живемо душа в душу. Се така чиста, хороша людина! Перший чоловік не розумів її, і вона бідненька, багацько горя зазнала. Зневірила ся в людях, зненавиділа жите. Хотіла вже в черниці йти. І напевне пішла б і навіки загинула б там, за брамою, коли б ми не зустріли ся... А тепер їй так гарно, спокійно. Ми так добре підійшли один до одного! Коли-б ти знала, Лідочко, як я бою ся за її здорове! Цілу ніч не спав, цілий ранок по лісу бродив, а тепер сів лекції виготовляти і не міг писати. Розумієш? Не міг. Так сумно, так тяжко на самоті...

Лід. Кост. Вірю, розумію, дядечку. Нема нічого страшнішого за самотність... Тяжко!

Мих. Ол. Особливо довгими, зімовими вечерами, або в осени, коли сірі хмари повиснуть... Або у ночі! Прокинеш ся. Згадаєш, що ти один, на цілому світі один, і ліжко здаєть ся труною, хата домовиною .. І сон враз пролав... Або, знаєш, як вертаєш ся иноді з далекої дороги. Прийдеш на свій двірець, бачиш—сила народу. Всі когось то виглядають, когось то зустрічають. Кожен прибіг, щоб швидче побачити, привітати свою пару, і тільки тебе ніхто не визирає, не чекає. Як заздрісно, як тяжко робить ся тоді! Останньому босякови заздриш і здатен, здаєть ся, поміняти ся долею з калікою, аби мати пару собі... (*По павзі*). Як я дякую Богови за Мунічку! Як я благословляю свою долю тепер! Тремчу тільки за її здорове. Бою ся... Що то там з нею тепер? Поїду завтра до неї.

Лід. Кост. Не турбуйте ся, дядечку. Завтра вона сама прилетить здорова, весела. Адже температура нормальна?

Мих. Олекс. Нормальна. Я сам становив термометра. Я прохав навіть не їхати. Можна було б сюди запрохати лікаря. Таки поїхала так, раптом зібрала ся, поїхала... Поїхала сама і мене не взяла: бояла ся, що я там буду нудити ся без роботи, а я тут без неї все одно не можу нічого робити. Гаразд, що хоть догадав ся послати вчора телеграму.

Лід. Кост. Кому, дядечку?

Мих. Олекс. Плотецькому. Я прохав його обовязково одвідати її.

Лід. Кост. О, тим паче нема чого, дядечку, вам турбувати ся. То такий лікар, що од всякого лиха порятує.

Мих. Олекс. Вона застудила ся. Скільки разів остерігав: „Не ходи, Мунічко, по росі у ночі“. Не слухала ся. Іноді прокину ся у ночі—нема її. Ще й двері замкне за собою, щоб я не гукав її. От і доходила ся. Я хочу їй сапанці замовити, червоні, або жовті. Памятаеш, колись я тобі такі купив.

Лід. Кост. Памятаю, дядечку, памятаю. Я найдрібніші випадки з тих часів, коли я у вас жила, памятаю. Яке то чудесне літо було. Не хотіла, памятаю, ніяк до дому їхати.

Мих. Олекс. Отак само, Лідочко, і мені тепер не хсчеть ся од тебе їхати. Після куряви, галасу та бруду великого міста село здаеть ся раєм. Коли б не лекції—зостав ся б у тебе і зімувати. Удвоє більше працюю, удвоє свіжійша голова. Може через те, що хоре серце моє спочиває тут серед простих, милих, бездоганно чесних людей..

Лід. Кост. Дядечку мій дорогий, мій ріднесенький, яка я рада, що вам добре у нас!..

Мих. Олекс. Не тільки, Лідочко, мені—ти подиви ся на Мунічку, якою кізонькою вона тут вистрибує. А як се добре, коли людина, що мала в черниці тікати, знову починає радіти сонцю, небу, благословляє жите! От, коли б тільки сим разом минуло ся!..

Лід. Кост. Все буде добре.

Мих. Олекс. Надію ся. Температура ж нормальна. (*Озираєть ся*). А як тут гарно, в сьому біленькому гніздечку. Як я люблю діток! Як я хотів би мати хоч одну крихотку.

Лід. Кост. А може ще й буде?

Мих. Олекс. Ні. Поки молодшим був, бояв ся давати жите дитині, бо не мав певного світогляду і часами здавало ся мені, що щастє людське—мрія недосяжна, пуста. Опріч того, я бояв ся женити ся, бо додавав велике значінне красі фізичній, а я знав, що та краса недовговічна, і я питав себе: чим я приваблю свою милу, коли сивина вкриє голову, коли померкнуть очі, охолоне кров?

Лід. Кост. Ну, а тепер, дядечку?

Мих. Олекс. Тепер я знаю, що само жите, як істнованне, є вже само по собі велике щастє, але тепер вже пізно.. Наше коханне, щоб ти знала, Лідочко, плятонічне. Ми побрали ся з Мунічкою в таких літах, коли всяка жага тіла стихає.. Ми зійшли ся з нею—обое одинокі,—як товариші—не задля того, щоб починати творити нове жите, а задля того, щоб в теплі та ласці доживати віку. Наше одружінне—то побратимство. Найсвіт.

ліша, найкраща форма побратимства, бо нема нічого кращого, як приятельованне з жінкою, якої не думаєш мати за коханку. Таке приятельованне — то є справжнє еднанне душ. Більш того, се є найбільша перемога людини над природою, бо тут вже немає місця звірячому інстинктові, ні питання про продовженне роду — завдовольняють ся лише потреби самої душі, ходить лише про щастє самого індивідуума. Люди, на великий жаль, ще не додумали ся до такої форми шлюбного житя. Отже, я певен в тому, вона стане незабаром звичайною. Сили духовні міцніші, довговічніші за сили фізичні і потреби душі постійніші. Люди найстаршого віку потрібують ласки приятеля, і навіть душа паралітика потребує співчуття. Ми з Мунічкою порозуміли ся і стали на рушнику з єдиним бажаннем злити ся душами нашими, серцем, думками.

Я в а 6.

Т і-ж т а Н а д і я.

(*Входить Надія*).

М и х. О л е к с. (*веде свою річ далі*). І ти бачиш, які ми з Мунічкою щасливі...

Н а д і я. Михайло Олександрович! Колись ви казали, що зневажають людей тільки тих, що заробили таке відношенне до себе.

М и х. О л е к с. Так. В душі людській закладено природне почуттє поваги до всього чистого, гарного і нікому ніколи не спаде на думку кинути грудкою в прекрасну квітку. Жертвою зради, брехні, зненависти бувають тільки ті люди, що творять самі навколо себе атмосферу брехні.

Я в а 5.

Т і-ж т а І в а н І в.

І в. І в. (*до Лід. Кост.*). Ти звеліла подавати коней?

Л і д. К о с т. Я.

І в. І в. Знову ідеш?

Л і д. К о с т. Їду.

І в. І в. Куди?

Л і д. К о с т. В містечко.

І в. І в. Чого?

Л і д. К о с т. Купувати полотно дітям на сорочки.

І в. І в. А вони у нас без сорочок ходять?

Л і д. К о с т. Повиростали.

І в. І в. За два дні повиростали?

Л і д. К о с т. Що се за розмова? Що се за тон?

І в. І в. Розмова риби. Розумієш: розмова риби.

Л і д. К о с т. Не розумію, бо всяка риба німа.

І в. І в. Але-ж не всяка риба дурна. Ти їздила позавчора до міста і могла купити полотна кращого, ніж в містечку.

Л і д. К о с т. Забула ся.

І в. І в. А конвоїра не забула ся запрохати.

Л і д. К о с т. Якого конвоїра?

І в. І в. Не знаєш? Забула ся? Ну скажи, по ширости, невже тобі дають хоч крихотне завдоволення славословія того ідіота? Се-ж мужик, репаний мужик. До того ледащо. Замість того, щоб батькови пособляти, косити, молотити, він романи читає, романси переписує та фліртує. Дон-Кіхот на велосипеді! Карікатура!

Л і д. К о с т. А! Аж тепер розібрала: мова йде про Ксенофонта Дмитровича? Дійсно, я прохаю, щоб він привіз на зразок свою сорочку.

І в. І в. Михайло Олександровичу! Ви чуєте? Вона прохала у того поганця сорочку: вона братиме в руки ту брудну, промочену потом сорочку! (До Лідії. Кост.). Чи се може є теж симптом твоєї хвороби—непереможна пристрасть до таких пахощів? Отже смакувати тих пікантностей в моїй оселі тобі не доведеть ся. Я вирядив того ідіота і сказав, щоб нога його не була...

Надія. Ах!

І в. І в. Що „ах“. І вас, панно, на смерть вразив?

Надія. Іване!

І в. І в. Що „Іване“? „Ах“! „Іване“! Я не розумію. Я сільської школи не скінчив ..

Надія. Іване! Ти ще ревнуєш! Ти...!?

І в. І в. Ревную? Я ревную? Ха-ха-ха. Кого? До кого? Пфу! (Йде геть).

Я в а б.

Ті-ж без Івана І в.

Надія. От, Михайло Олександрович, матеріял вам для ваших лекцій. Матеріял з самого денця душі людської: от вам психологія не пера вашого, а живої людини. Сам злодій... З ніг до голови злодій...

Л і д. К о с т. Не смій!

М и х. О л е к с. Лідочко, Лідочко, голубко, і ви, панно Надіє! Не можна так дуже, заспокойте ся обидві, на Бога...

Я в а 7.

Т і - ж та Варка.

Варка. Телеграма панови.

Мих. Олекс. *(кидаєть ся до Варки, вихоплює тремтячими руками телеграму, розриває, читає насамперед підпис).*

Лід. Кост. Од кого?

Мих. Олекс. Од Плотецького. *(По хвилині радісно).* Все гаразд. Хвалити Бога. От не розберу тільки першого слова. Спи-спи-спи...

Варка. Росписку треба.

Мих. Олекс. Ах так, росписку...

Лід. Кост. *(приставляє стілець до стола).* Сідайте тут.

Мих. Олекс. *(кладає на столі телеграму, надіває окуляри, сідає писати).*

(Лідія Кост. тим часом читає телеграму через плече і мінить ся на виду. Надія, помітивши се, читає собі телеграму, але видко, що вона не розуміє, що вразило Лідію Костянтинівну. Михайло Олекс. подає Варці росписку, скидає окуляри).

Лід. Кост. Бачите, дядечку, все добре, все гаразд... А як там пише Плотецький?

Мих. Олекс. *(читає вголос).* „Все гаразд. Не турбуйте ся“. Слава тобі Боже! Спасибі дорогому приятелеви за звістку. А от тільки перше слово... *(читає).* „Скинула“. Що-ж скинула?

Лід. Кост. *(підхоплює).* І хто скинула? А дайте, дядечку, телеграму. *(Читає).* „Скинула!“ Отак безсовісно перебрехати? І так завжди. Перебрешуть, перекрутять телеграму... За таку телеграму слід жаліти ся. Варт було-б того телеграфіста з посади скинути.

Мих. Олекс. Бог собі з ним. Бог з ним! Морена, томлена, задурена людина... Ти не можеш і уявити собі, Лідочко, яка то каторжна праця телеграфістів.

Я в а 8.

Т і - ж, Няня, Василь.

(Василь вбігає, няня за ним, утирає губи хусткою по дорозі).

Василь. Діду, дідусь, ви-ж обіцяли ся піти з нами, як прийде телеграма гарна, в ліс по гриби.

Мих. Олекс. І підемо, підемо, мій унучок. Назбіраємо бабуні, Мунічці цілий кошик грибів на завтра.

Няня. А як там пані? Чи гаразд?

Мих. Олекс. Гаразд, нянечко, гаразд. *(Пішов з Василем)*

Няня. Хвалити Бога, а я за них попобояла ся, бо... *(під-*

ходе до дверей).

Лід. Кост. Няне!

(Няня вертаєть ся).

Лід. Кост. Ви що хотіли панови сказати?

Няня. Нічого такого. А тільки хотіла сказати... Мені здало ся, наче до пані баби треба було.

Лід. Кост. Яку бабу? Що ви вигадуете? Щоб мені панови ні слова про якихось-то бабів.

Няня. Та я-ж і не казала і не казатиму. Хвалити Бога, що все благополучно. *(Йде).* Мені діла нема.

Я в а 9.

Лідія Кост. та Надія.

Лід. Кост. Боже! Що-ж тепер робити? Що робити? Все виприснуло з рук..

Надія. Чого ви занепокоїли ся? Не розумію. Не схотіла клопотати ся на старість з дитиною і зробила аборт. Не вперше напевне.

Я в а 10.

Ті-ж, Іван Іванович.

Ів. Ів. Телеграму, здаєть ся, принесли.

Надія *(крутить телеграму, робить з неї човники та півники).*
Се не тобі.

Ів. Ів. А кому-ж?

Надія. Михайлу Олександровичу.

Ів. Ів. Од кого?

Надія. Од пана добродія лікаря Плотецького.

Ів. Ів. А! *(По павзі).* Може він збираєть ся до мене на польованне? Я запрохував його колись.

Надія. Ні. Ні про яке польованне тут речі немає.

Ів. Ів. А де-ж сам Михайло Олександрович?

Надія. Подавсь кудись.

Ів. Ів. *(По павзі).* Напевне запрохують його на яке-небудь засіданне.

Надія. Ні про яке засіданне...

Лід. Кост. *(перехоплює річ Надії).* Іване! Маю до тебе велике проханне. Ось телеграма. *(Подав).* Читай. Ти знаєш, як дядя любить дітей, як марить про дитинку... Ся телеграма може скоротити йому віку... Зараз він не розібрав її гаразд, а коли довідаєть ся, то... може і не переживе горя... *(Миняє тон).* Він візьме неодмінно

всю вину на себе, нарікатиме тільки на себе, жалітиме, що не зберіг, не догледів Марії Георгіївни... і се причинить йому такі муки. Іди зараз до Плотецького, розкажи йому все, упрохай, щоб потаїв од дяді... Чого ти так дивиш ся на мене? Ти не розумієш?

І в. І в. Ні, я розумію... Розумію.

Лід. Кост. То їдь же зараз...

І в. І в. Ні, сього я ні в якому разі не зроблю.

Лід. Кост. То я поїду сама.

І в. І в. Ти теж не поїдеш. Не допущу, щоб ти втручала ся в сю справу... Я не пушу тебе, — не дам коней... Ні в якім разі ти не поїдеш.

Лід. Кост. То як же тоді буде?

І в. І в. Хай буде, що буде...

Лід. Кост. А дядя?

І в. І в. А! „дядя!“ Тільки „дядя!“ Тільки про самого „дядю“?..

Надія. Я поїду. (до Лід. Кост.). Боїте ся, що не зумію? Ого! Ще краще за вас зроблю. Далєбі, все чудесно зроблю. Мені й краплі не соромно, не страшно... Поїду просто до Плотецького... Зараз їду. Полотна вам купити? (Іде).

Лід. Кост. Полотна, ниток та ще... Почекай, Надіє... (Іде за нею).

Я в а 11.

Іван Іванович сам.

І в. І в. „Полотно“, „нитки“, „дядя“, „Марія Георгіївна“, а мене наче зовсім на світі немає... Але-ж вона знає... Напевно знає. Виходить, їй рішуче все одно... Якась деревина, а не жєнщина...

Я в а 12.

Іван І в. та Лідія Кост.

Лід. Кост. Може там Марії Георгіївнї грошей треба?

І в. І в. Ти хочеш, щоб я дав. Скільки?

Лід. Кост. Не знаю. Триста, чотириста, пятьсот карбованців.

І в. І в. (витягає гаман, подає). Бери все, що маю.

Лід. Кост. Спасибі. (Іде).

І в. І в. Ліда! Хай Надія перекаже пані професорші, щоб вона до нас більш ні ногою. Що тобі? Що в моїх словах тебе так дуже вразило? Така безмірна любов до своїх родичів?.. Але ж ти сама чудесно знаєш, що двоя дядина ...повія.

Лід. Кост. Неправда! Брєхня! Ти не маєш права...

ЛНВістник 1914 кн. VП—VШ.

4

І в. І в. А ся телеграма? Вона-ж навмисно, свідомо „скинула“. Се-ж який бруд! Яка гидота! В яке болото затягла та плашувата циганка батька своєї дитини! Немов сторінка з роману якогось то фельдфебеля та прачки...

Лід. Кост. (*перехоплює*). Мені нема діла.. Я ніякий суддя, ні прокурор. Вона хотіла до нас приїхати, і я нічого не маю проти сього. Вона приїде. Приїде, і буде зимувати. Я сама запрохаю її.

І в. І в. Ось запрохай тільки... Ось запрохай! Хай тільки приїде! Побачиш, що буде... Я перестерігаю тебе. Побачиш, що буде. Побачиш! (*Пішов*).

Я в а 12.

Лідія Кост. сама.

Лід. Кост. Що-ж буде? Що може бути ще гіршого, ніж зараз є?

Я в а 13.

Лідія Кост. та Надія.

Надія. Я їду.

Лід. Кост. (*виймає гроші з гаманця, передає Надії*). Ось гроші. Передай їх Марії Георгіївні, вони напевне будуть їй потрібні, і скажи, щоб видужувала та швидче їхала до нас.

Завіса.

Д І Я І V.

В тій хаті, де відбувала ся 1 дія. Смеркає. У відчинені двері на веранду видно захід сонця. На столі вази та тарілки з яблуками, грушами, сливами. На горі чути грукіт, що далі збільшуєть ся.

Я в а 1.

Іван І в. та строковий.

І в. І в. (*проходить в свою хату, виходить, подає гроші строковому*). Ось гроші на олеонавт, передай їх Максимови і скажи йому, щоб завтра молотили, набірали, важили та здавали Давидови хліб без мене. Я їду з дому.

Строк. Те все, пане, можна: і молотити, і набірати, і возити, а от тільки лихо, що наш новий машиніст нетямущий.

І в. І в. Пані зостаєть ся вдома, то вона сама прожене, знайде иньшого, як треба буде. Взагалі, хай Максим за всім до пані звертаєть ся. (*Строковий йде геть*).

Я в а 2.

Іван Ів. та Варка.

Ів. Ів. (*подивився у вікно, бере з вази грушу, починає чистити. Варка входить з величезним букетом різноколірових троянд*).

Ів. Ів. Всі зрізала?

Варка. Всі.

Ів. Ів. Всі до одної?

Варка. І пупянки всі позрізувала.

Ів. Ів. То однеси їх в кімнату пані. (*Варка йде до дверей, ліворуч*).

Ів. Ів. Не туди, не на мезонін, а в кімнату Марії Георгіївни. Постав на маленькому столику. (*Варка йде*). Стій! Як поставиш квіти, тоді принеси з моєї хати ті пляшки, що стоять на вікні, і постав їх на сьому столі. (*Варка йде*).

Я в а 3.

Іван Ів. та Векла.

Векла. Дайте чим ногу залити пастухови: наступив на шклянку—кров, як з кабана, дзюрчить.

Ів. Ів. (*кладає грушу, йде в свою хату, виносить ключі, одмикає шафу, дістає ліки, подає*). Промієте водою добре, тоді сим заллете.

Векла. Знаю, знаю. (*Хоче йти*).

Ів. Ів. До речі, чи не знаєте, де пані?

Векла. Молода, чи стара?

Ів. Ів. Лідія Костянтинівна.

Векла. Не знаю. Бачила: через сад йшли.

Ів. Ів. Самі йшли?

Векла. Ні, з старим паном та дітками. Так як у полудень йшли. (*Йде. Варка приносить пляшки, становить на стіл, йде теж*).

Я в а 4.

Іван Ів. та Марія Георгі.

Ів. Ів. (*чистить по малу грушу, подивляється у вікно*).

Мар. Георгі. (*входить з веранди, в руках велика груша, подає її Івану Івановичу*). Кинь ту, візьми сю. Дивись, яка велика, соковита. Весь сад оббігала, поки таки найкращу знайшла.

Ів. Ів. І ся добра.

Мар. Георгі. Кинь її. Візьми сю. Кинь-бо.

Ів. Ів. Не кину.

Мар. Георгі. Бо її „вона“ принесла.

Ів. Ів. Не знаю, хто її приніс. Груші стоять тут од самого ранку. Не знаю, „вона“ чи не „вона“.

Мар. Георгі. Брешеш, ти бачив з вікна, як вона збирала. *(Штурляє свою грушу у вікно, йде до своєї хати).*

Ів. Ів. *(доганяє її)*. Марусе! Марусько, чого ж ти розсердила ся?

Мар. Георгі. *(однихає)*. Гетьте! Одійдїть! Коли б ви знали, які ви противні! Коли б ви знали, як гидко збоку дивити ся на вас, коли ви, як той цуцик на задніх ніжках, підлещуете ся, підлабузюєте ся до неї...

Ів. Ів. Ха-ха-ха! Се я так? Підлещую ся, підлабузюю ся? Ха-ха-ха! Марусько, не вигадуй дурниць та одягай ся швидче.

Мар. Георгі. Я не поїду.

Ів. Ів. Марусе!

Мар. Георгі. Не поїду. *(Хутко йде до своєї хати, зачиняє з ржкотом двері. Іван Ів. стоїть сторопілий серед хати).*

Марія Георгі. *(вибігає з хати, кидаєть ся на шию йому, цілує)*. Се за троянди! За троянди. Ще, ще та ще...

Ів. Ів. То-ж-то, бач, і є. Вигадала сама не знать що, скипіла... *(Цїлує її)*.

Мар. Георгі. Ой, мабуть, сестриця йде. Швидче тікати. *(Біжить в свою хату)*.

Ів. Ів. *(на вздоїн її)*. Одягай ся швидче,—бо ковжніє стоять біля ганку... *(Береть ся знову за грушу)*.

Ява. 5.

Іван. Ів. та Надія.

Надія *(проходить через хату до веранди з порожнім кошиком в руках)*.

Ів. Ів. Де Лідія Костянтинівна?

Надія. В саду, мабуть.

Ів. Ів. Нема. Я перейшов через увесь сад.

Надія. Може, поїхала на човні з дітьми.

Ів. Ів. Ні, не поїхала. Питав ся рибалок та й човен на березі.

Надія. То може в ліс пішла.

Ів. Ів. А я-ж прохав, щоб сказала, коли йтиме в ліс—я теж хотів піти. Чому-ж вони не були такі ласкаві...?

Надія. Не знаю. Вона, напевне, думала, що ти будеш біля молотилки.

Ів. Ів. А! Так! То-ж то воно і є: „Вона напевне думала, що я буду біля молотилки“. Буду там день, ніч, буду там місяці, ро-

ки... Ви звикли до того, що я все жите своє тільки й знаю, що пекти ся на сонці та купати ся в куряві, що я тільки робітник, який мусить постачати гроші на всякі видатки, на подорожі до Криму...

Надія. Ніхто, ніколи...

Ів. Ів. (*не слухаючи*). Але ви помиляєте ся: я не тільки робітник, а ціла людина і коли мені, як цілій людині, бракує чогось у власній оселі, я шукатиму того десь... хоч на вулиці і за яку прийдець ся ціну... (*Надія хоче забрати пляшки зі столу*). Куди? Не займай. Се портвейн та коняк.. Виготовив для себе. Іду зараз з Марією Георгієвною на хутір. (*Надія простує до веранди*). Пожди, не тікай...

Надія. Мені ніколи.

Ів. Ів. Завжди всім ніколи, коли я маю слово сказати... Всякий злодій, душегуб має право на слово оборони, а надімною чинять якийсь-то польовий суд... хотять, щоб я мовчки став під розстріл. (*Надія схвилювана повертаєть ся до вікна*). Не одвертайсь, не роби демонстрації—я начхати хотів... Дивись: ось всі ключі біля шафи. Можливо, що з Марією Георгієвною забаримо ся на хуторі. Можливо, що пробудемо там 3—4 дні, може і тиждень. Перекажи Лідії Костянтиновні, щоб добре доглядала за молотьбою, бо коли не здамо по умові на сьому тижні пшениці, матимем збитків на 1.000 карбованців. Тисячу на пшениці та 600 карбованців на сні—се вже погрожує банкрутством.

Надія. То не їдь на хутір, не кидай молотилки.

Ів. Ів. Раз Марія Георгієвна просить, щоб я повіз її на хутір—я мушу се зробити. Запрохали гостю—то треба шанувати волю її, розважати. Так і перекажеш Лідії Костянтиновні.

Надія. Нічого сього я Лідії Костянтиновні не переказуватиму.

Ів. Ів. Чому-ж то так? Ви-ж такими приятелями стали, одна перед одною душу навстіж розкриваєте... Водю вас не розіллеш. (*На горі гуркіт*). Що воно там гуркотить? Водю не розіллеш, як сіамських близнят не розірвеш. Одна думка, одна воля. (*Грюкає ще дуце*). А! Який там біс над самою головою...

Надія. То столяр. Робить перегородку.

Ів. Ів. Де? Яку перегородку?

Надія. В дитячій хаті. Лідія Костянтинівна хоче собі окремиї куток улаштувати. Дитяча хата велика, і коли перегородити її по друге вікно...

Ів. Ів. (*несеть ся на мезонін, незабаром стихає гуркіт, чути го-*

люс Івана Івановича). „Не так“, „не треба“. „Ніяк не треба“, „Геть пішов“.

Я в а б.

Надія сама, переходить Марія Георгієвна.
(Надія стїєть замислена, обривав суше листя на квітах, що стоять біля вікон).

Мар. Георгі. (входить одягнена в манто, в волосях й на грудях троянди, в руках букет троянд. Вона підходить до статуї амура, кладє до нї його троянди. До Надїї, натягуючи рукавички). А ви з кошиком? Збирати груші?.. Їх нападало скрізь сила. Лежать під деревом, їх збирають строкові, їх діти—хто хоче. Взагалї, скрізь непорядок. Лідок наш десь у мріях все літає, а тим часом всякий, хто схоче, той і порядкує. Ось я зимою захожу ся трохи біля вашої Векли, Варки та всіх сандрільон.

Я в а б.

Т і-ж та І в а н І в.

І в. І в. (хутко проходить через хату, зачимає двері в кабінетї. Надїя виходить в сад).

Я в а 8.

І в а н І в. та М а р і я Г е о р г і.

Мар. Георгі. (стукає в двері). Іване Івановичу! Іване Івановичу! Що трапило ся?

І в. І в. (виходячи). Маріє Георгієвно, нам треба розійти ся. Нам слід було давно розійти ся. Як тільки все пройшло... Щоб зберегти повагу один до одного. Тепер я хотїв би дуже, щоб ви сьогодні-ж виїхали...

Мар. Георгі. Що таке? Ви збожеволїли, добродїю.

І в. І в. Я прохаю вас виїхати. Ви мусите виїхати. Складають ся так обставини...

Мар. Георгі. Ха-ха-ха... Ха-ха-ха-ха...

І в. І в. Ви мусите виїхати. Я велю вам виїхати. Я вимагаю сього...

Мар. Георгі. Ха-ха-ха-ха-ха. (Передражнюючи). Лідок! . Лідусько... Ха-ха...

І в. І в. (підступає до неї). Ти ще сміяти ся? Сміяти ся? А? Сміяти ся. (Хватє за плечі, трясє). Ти ще[насмїлюєш ся імя її... Ти ще насмїлюєш ся... А? А?—(ропалюєть ся).

Мар. Георгі. (виризаєть ся, біжить в сад.).

(Іван І в. майже біжить в свій кабінет, замикає двері).

Павза.

Я в а 8.

Лідія Кост., Михайло Олександр., діти, няня.

(Діти з снопами польових квітів перебігають через хату, за ними няня. Лідія Кост. скидає з ґолови своєї намітку, кидає на руки няні, сама підходить до п'яніно, вибірає ноти).

Мих. Олекс. *(з великим снопом квітів та трави).* Осінь, а така сила квітів і така соковита травиця... Жалітиме Мунічка, що не пішла з нами. *(Простує до своєї хати).* Мунічка! А! Мунічко! Глянь, подивись... *(Входить в свою хату і зараз же вертаєть ся з двома букетами).* Лідочко! Лідочко! Подивись! *(Простягає букет троянд).* На столику у Мунічки стояв.

Лід. Кост. Се Іван Іванович. *(Вдаряє по роялю, бере чудний мажорний акорд, починає грати щось дуже веселе, бравурне).*

Мих. Олекс. *(односить троянди в свою хату, з тим спішно перебігає повз Лідію Кост. з снопом польових квітів в двері м'язоруч. По дорозі вирізняє їх, щоб скласти букет).* Їх треба швидче у воду... У воду швидче, бо завянуть квіточки без водиці враз.

Я в а 9.

Лідія Кост. та Іван Ів.

Ів. Ів. Я прогнав вашого столяра.

(Лідія Кост. уриває музику, повертаєть ся всім станом до Івана Івановича).

Ів. Ів. Ліда! Що ти робиш зо мною?

Лід. Кост. Я?

Ів. Ів. Ся перегородка... Се-ж демонстрація.

Лід. Кост. Ніякої демонстрації. Я тільки хочу мати окремий куток для спочинку.

Ів. Ів. А тут? На низу? В нашій спальній опочивальні? Хіба я коли непокоїв тебе?

Лід. Кост. Я хочу мати зовсім окремий куток.

Ів. Ів. Бери ту хату, де була Марія Георгіївна. Вона сьогодні... не далі, як завтра, виїде і ніколи більше нога її не буде у нас.

Лід. Кост. Ти образив її? Ти посварив ся з нею?

Ів. Ів. Ми маємо власні рахунки. Се моє діло. Я казав тобі раніш... Я застерігав тебе... Я прохав тебе, щоб ти не запрохувала її.

Лід. Кост. Мені вона не заважає. Мені ніхто не заважає. Я живу, як хочу, як схочу. Я живу сама по собі. Завтра я попличу знову столяра. Мені краще на мезоніні. Там сонця більше.

Ів. Ів. Бо мене там немає. Я тобі світ засотую. Ти ненавидиш мене.

Лід. Кост. Звідкіля ти взяв? Не вигадуй дурниць.

Ів. Ів. Так для чого-ж ти мучиш мене?

Лід. Кост. Як-же я мучу? Коли я мучила? Я ніколи не хотіла і не хочу мук твоїх. Навпаки, я од всього серця хочу тобі щастя, спокою, втіхи. Скажи, що мені робить, що мушу ще зробити...

Ів. Ів. Лідочко, зрозумій же мене! Я люблю тебе. Люблю дуже, ніж любив десять років тому назад, і не можу далі жити в тій атмосфері холоду. Не можу жити без твоєї ласки, а ти все далі та далі тікаєш од мене. Для чого ся перегородка? Невже ти думаєш назавжди оселити ся там? Лідочко! Ти хочеш втекти од мене? Скажи: се твоє бажання—втекти, заховати ся од мене?

Лід. Кост. Я не тікаю, не ховаю ся.

Ів. Ів. Так навіщо-ж ся перегородка? Се-ж труна мені, се-ж склеп мій. Ти хочеш покласти живцем мене в домовину. Лідочко! Присягаю ся тобі, я не любив ще так ніколи нікого. (*Падає навколяшки*). Ти моя єдина, свята моя. Верни ся до мене! Ти-ж любила мене колись. Се я знаю, памятаю і з безмежною подякою тобі згадаю часи минулого щастя. Верни-ж мені крихту тієї любови, що мала колись до мене. (*Цілує її коліно*).

(*Лідія Кост. плаче*).

Ів. Ів. Лідочко! Ти плачеш? Чого? Скажи мені, Лідочко. Боже мій! Чого ти плачеш? Скажи мені, моя єдина, моя свята. Скажи, що повинен я зробити, щоб ти повірила, щоб ти побачила, як щиро, як палко кохаю тебе. (*Покриває її руку поцілунками*).

(*Лідія Кост. вислобоняє раптом руку свою*).

Ів. Ів. Тобі противні мої поцілунки. Ти ненавидиш мене.

Лід. Кост. Я просто хвора, Іване. Мені треба спокою. Я хочу спокою. Самого тільки спокою.

Ів. Ів. Я дам тобі спокій. Присягаю ся тобі. Я оточу тебе спокоєм, тишою—я утворю навколо тебе рай. А ти дозвоь тільки мені бути біля тебе, доглядати тебе. Вони поїдуть, ми зістанемо ся з тобою вдвох. Ми житимем знову так, як колись жили. О! Коли б ти знала, як я змучив ся, як я втомив ся од мук! Цілих три місяці такого пекельного життя! Я винен. Але, Лідочко, май хоч трохи милосердя до мене! Прости мене! Я дійсно поведив ся, як божевільний, але ж ти сама винна: чому ти мовчала? Чому не протестувала? Навіть терпіла образу, всі ті погані натяки мої. Ти сама зробила з мене звіря. З того часу, як ти одіпхнула мене од себе, я в кожній людині став бачити собі ворога, я кожному го-

товий був вчепити ся в горло. Я ревнував тебе до всякого мужчини, до дітей, до дяді, до Надії. Мало того, я став ревнувати тебе до роля: мені здавало ся, що ти вкладаєш в музику ті почуття, що належать мені. І я лютував, я горів увесь. Лідочко! Хіба ж се не доказ безмірної, безмежної любови? Во ім'я тієї любови прости мене.

Лід. Кост. Прощаю.

Ів. Ів. Прости мене за все. Просто, не питаючись, як прощають ті, що люблять. Прости!

Лід. Кост. Прощаю за все.

Ів. Ів. Спасибі. (*Цілує руки*). Спасибі, моя єдина, незрівнянна, свята моя! Глянь же у вічі мені. Як я давно жадаю зазирнути у ті милі, дорогі очі. Глянь же!

(*Лідія Кост. зводить голову, дивить ся у вічі*).

Ів. Ів. (*зхотівшись*). Холодні, чужі, порожні очі! Ліда! Ти ненавидиш мене. Я не винесу сього: я пущу собі кулю.

Лід. Кост. Бог з тобою, Іване. Хто сказав тобі, що я ненавиджу!..

Ів. Ів. А коли нема ненависти, то глянь же на мене яснїш, приласкай; пожалій, як брата-мученика. Коли б ти знала, які страшні ті муки каяття. (*Кладе свою голову на колїна*).

(*Лідія Кост. гладить по голові*).

Ів. Ів. Нарешті, нарешті—то. Нарешті—то випрохав. Як гарно! Яке щастє! Спасибі тобі. Ти повернула мені житє. Коли б ще один день такої муки, я б пустив собі кулю, або... не знать чого б наробив... Ся перегородка... Се ж труна. Се могила для всіх моїх надій повернути минуле щастє. А сими надїями я тільки й жив останніми часами. (*Зводить голову*). Ти перейдеш сьогодні в нашу хату.

Лід. Кост. Ні, ні... тільки не сьогодні.

Ів. Ів. Сьогодні. Не далі, як сьогодні. Хай сьогодні буде кінець всім тим проклятим дням. Бо инакше буде цогано. Буде далеко гірш, ніж досі було. Я зробив все, що міг зробити. Я всі надії покладав на сю розмову, я навколїшках благав тебе і коли ще й тепер не зогрів твого серця, я більш не знаю, що мені робити. Сьогодні, благаю, верни ся до мене. Не кидай мене ще й на сю ніч на самоті з своїми муками. Нарешті, Лідочко, я маю право на тебе.

Лід. Кост. Право.

Ів. Ів. Маю право по всяк час бути з тобою, біля тебе. Маю право шукати тебе, де б ти не була, де б ти не заховала ся, добивати ся твоєї ласки всіма засобами—навіть силою. Ти ж моя, Лідочко? Мені одному належиш? Чи так, Лідочко?

Лід. Кост. Так...

Ів. Ів. (*радісно*). Так! Так! Моя! Мені одному належиш! Моя! Сонце! Щастє! Мрія моя! Моя! Вся моя! (*Стискує в обіймах, цілує руки*). Я скажу, щоб перенесли ліжко твоє і все твоє на старе місце, до мене... Можна? Можна. (*Все дуце, палкійш та палкійш приюртає до себе*). Можна? Лідочко, ти дозволяєш? Дозволяєш. (*Цілує очі, уста*)? Можна? Лідочко, ти дозволяєш... Кажі...

Лід. Кост. (*стиха*). Хай.

(*Іван Ів. спішно цілує обидві руки, схоплюєть ся, майже бігом іде з хати*).

Я в а 10.

Лідія Кост. сама, згодом двоє строкових, Варка, Іван Ів.

Лід. Кост. (*кільки хвилин як непритомна, отуманїла, раптом приходить до пам'яті*). Огнений змії! Не втечу я од його. Не сховаю ся... Не постачить сил моїх... Нема порятунку. (*Йде спішним кроком до шафи, одчиняє, дістає пляшечку з отрутою, випиває*).

(*В той час розчиняють ся навстіж двері лїворуч, двоє строкових проносять столик Лідії Кост. в хату Івана Івановича. Варка проносить машину. Іван Іванович дзеркало. Лідія Кост. кидає мерщій порожню пляшечку на шафу, де стоїть статуя Амура. Коло дверей строкові, Варка та Іван Іванович на час зупиняють ся, бо двері одразу не відчиняють ся, стїл же проходить. Двері доводять ся розчинити навстіж, щоб пронести стїл*).

Я в а 11.

Михайло Олександрович, Лідія Кост., Марія Георгієвна, Іван Іванович.

Михайло Олекс. (*з двома однаковїсенькими букетами в руках*). Лідочко! Я подїлив квіти: один букет Мунїчці, а другий хай, тобі буде. (*Йде спішно з букетами в хату Івана Івановича*).

(*На Лідію Кост. вже вплинула отрута: вона важко переводить дух, сперла ся об стїл*).

Марія Георгієвна (*заквітчана, як була. На дверях веранди*). З новосїллем, Лідок!

(*Лідія Кост. падає мертва*).

На црюкїт вибігають всі з хати Івана Івановича, — Іван Іванович з дзеркалом в руках. — Михайло Олекс. з букетами. Іван Іванович випускає з рук дзеркало. Михайло Олександрович опускаєть ся, як підкошений, з букетами на кушетку).

З А В І С А.

I. СТЕШЕНКО.**Панас Мирний**

співець „лиха давнього й сьогочасного“.

I

Коли доводить ся нашим публіцистам перелічувати творців української культури, то в літературному її відділі ми завжди знайдемо імя Панаса Мирного.

Се один з прекрасних незнакомців, яких так багато з усяких причин у кожній літературі: псевдонімне найменне „Мирний“ остільки злилось в нашій уяві з творчістю сього письменника, що якое дивно вже було б її звязувати з справжньою фамілією автора, як дивно було б одібрати той же псевдонім од Максима Горького. Під сим найменнем наш письменник працює більш сорока років; за сей час він зайняв показне місце в нашому письменстві і, на великий жаль, досі не має ширшої оцінки і розгляду його творів. Офіційні, сказав би, огляди в історіях нашого письменства,—отсе й все, що здебільшого присвячується даному письменникови. І в сьому, між иншим, „винен“ і сам автор. Він, з одного боку, не часто являється на літературному полі, а з другого, головне, написане ним, навіть у недавній час, закрашено в фарбу давньої епохи, мальовником якої і є II: Мирний. Через те сучасна критика, якої до того дуже не багато, переважно власть ся до біжучої творчости і клопочеть ся про її зясованне. А Панас Мирний лишається на боці: про нього згадують в урочисті моменти, як підвалину нашої культури, і займають ся більше тим, що виросло на тій підвалині, часто буряном, або дрібницею. А тим часом Мирний має не тільки вагу минулого: він у звисній мірі коштовний і тепер; коштовною буде його творчість і ще й довго. І се з причин як формальних, технічно-мистецьких, так і внутрішніх, з боку змісту. Умовою довговічности твору є наперед уміле виконанне, передача і звязок образів у одно гармонічне ціле, що обертає твір у прекрасне і дає змогу душі вічно пити з того джерела ріжноталантну естетичну насолоду. Се складає мистецьку частину твору, і в сьому напрямі творчість Мирного подає читачеві багато приємного. Мистецький бік творчости виявляє також неоднаковий розмір талантів і тим самим дає змогу встановити градацію в їх дотепности та силі.

В своїх творах Мирний не являється першорядним талантом, се не Л. Толстой, не Тургенєв; часом у нього нема гармонії в будованню твору, часом не вироблені образи, якась побіжність в їх малюванню і не обгрунтованість психологічна. Теж і що до внутрішнього боку: не бачимо в нього великої глибини думок, нема й надто тонкої психології.

Але все ж таки Мирний відзначається видатним талантом. В багатьох його малюнках сила плястики, яскравості, відповідність реальним умовам життя, потрібна для письменника-реаліста; жите в умілому змалюванні так і встає перед нашими очима. Тут нема тенденційного калічення життя і видумування неіснуючого, чого так багато в сучасних псевдо-реалістів. Гарним тоном згучить і сумування, часом розлите по деяких образах. І безперечно прекрасними картинами встають перед нами описи природи, яку автор так тонко і живо відчуває.

Що до змісту, то з творів Мирного віє здоровим подихом альтруїзму, не фантастичного, не сентиментального, а конкретно-соціального, єдиного, що має право на існування, бо відповідає дійсним історичним потребам. Всі такі прикмети Мирного, яко письменника, дозволяють дивитися на нього, як на поважну фігуру, вдавати ся до нього не тільки як до об'єкта історії літератури, а й як до керманіча соціальної думки і естетичного смаку і для пізнішого часу. На нього до недавнього часу не звертали бажаної уваги,—одною з причин був ще трудний приступ до головної його праці „Хіба ревуть воли“ або „Пропаша сила“.

Але наше громадянство повинно сеї уваги дати йому далеко більше. Для визначного шматка нашої історії він є сливе єдиним заступником, в своїх творах він містить багато різноманітної краси,—і через те в сфері нашого читання мусить стати дійсним глянцем, ряд творів якого повинен бути провідним і для читача і для письменства.

Показати те, що є найцінніше в сій творчості письменника, котрий тому більш як сорок літ виступив на поле праці, і є тепер нашим завданням.

Називаючи твори Мирного повними краси, ми надаємо, звичайно, останній конкретне розуміння, що буде пояснено далі. Ми певні також, що для рафінованих естетів буржуазного індивідуалізму краса Мирного не здається такою, і не для них, а для людей, що можуть бути безсторонніми, зробимо те пояснення. В розумінні мистецької краси входить вдатне утворення якого хочете змісту, чи то билинки в полі, чи то розв'язання питання про зміел життя людського. Все є гідним для мистця сюжетом. Але серед сили їх людина робить вибір по їх вазі для себе і вважає, що жадне змалювання природи не може рівнятися із малюнком життя людини. А серед останніх робить відзнаку тим, що мають важніше значіння; робить по черзі видатнішим—то поступове індивідуальне, то таке ж соціальне, аж поки через життя людини не дійде до метафізичних питань космічного значіння.

Такою ієрархією і таким характером світових явищ кермується небуржуазна естетика. Вона не ганяється ні за індивідуальним, ні за соціальним, а дивиться тільки на ступінь їх поступовості; остання ж

міряєть ся по принципі жита, скермованому данними різних наук. В такому разі дійсна границя між індивідуальним і соціалним зникає, бо поступове—індивідуальне стає пізніше громадським; а останнє робить ся власністю індивідуума. І щоб відокремити в душі людини особисте від громадського, на се треба чималої праці.

Таким же чином дійсна естетика не визнає поділів на мистецтво для мистецтва і мистецтво для жита, бо для останнього має служити всяка творчість. Тим менше може вона стояти за перевагу так званого чистого мистецтва, далекого від жита, бо все в світі людини мірять ся тим, скільки воно сприяє поліпшенню жита в усіх зміслах. От через що письменники, що малюють громадські поривання людей, мають велике значіння, бо розкривають вищий змісл нашого жита і ведуть його далі. Сі наші думки підтримують ся творчістю дійсних митців і їх розглядами, оскільки їх не затуманено вузькими тенденціями.

Те ж стверджуєть ся і творчістю П. Мирного, що вміє давати і широкі, соціалні картини, і чисті пейзажі. Але переважна краса його творчости се соціалні малюнки—чи в зміслі картин соціалного жита, чи в зміслі соціалних мотивів у душі людини.

Визнанням сього факта, відомого всім знайомим з творчістю П. Мирного і що буде ще стверджено далі, намічуєть ся й те, що потрібно для зрозуміння митця і його оцінки. Мало сказати, що митець утворив чи змалював те-то, треба ще вияснити вартість його освітлення, а для сього потрібно знання і зрозуміння утвореного в мистецтві житевого факту.

Що ж малює П. Мирний і яке його освітлення?

По змісту перших своїх творів, що дали тон решті, він належить до кінця 60-х і 70-их років минулого століття, перейнятих ідеалами їх і відповідно сьому малює тогочасні і аналогічні з ними пізніщі події, або подає і освітлює такі факти, що по своїй загальности можуть відносити ся до самих різних епох. Але прилучити митця до якихсь хронологічних дат ще дуже мало. Житє не зовсім укладаєть ся в них і часто далеко їх переходить; та й до того поділяєть ся воно на різні течії,—тому в сій справі треба подробиць і конкретности. Сказати теж що він був українським письменником і навіть патріотом, теж буде мало, бо люде з сими назвами не виключені з ряду чужих впливів і навіть часто плентають ся в хвості за ними. Тому справа може вияснити ся тільки через деталізацію її конкретних проявів.

Належачи до епохи, що починаєть ся з кінця 60-х років, П. Мирний в своїх творах вдає ся до характеристики кренацьких і пізніщих економічних відносин і дав ряд коштовних спостережень і виводів.

Економічні відносини лежать в підвалині громадських, тому зміна

їх мусить відбитись на всіх боках життя громадського. Епоха крпацького визволення є границя між старим і новим, але звичайно, старі явища не могли зникнути зразу; їх витісняли напів-нові форми життя; створювались останні тяжко, бо стара психіка, вироблена крпацьким економічним ладом, не могла зразу призвичаїтись до нового: відсіля ряд вибухів з обох боків колишніх і теперішніх контр-агентів: панів і селянства. Сей процес переход у старого життя до нового і малює Панас Мирний.

Що ж таке характеризує те старе і нове на Україні? 18 вік—централізація козацько-старшинської власности на лівому березі і панської на правому. В данному разі мова йде про лівий,—що є коном подій в творах Мирного. Для визиску надбаної всякими засобами земельної власности треба було робочих рук,—відтіля повільне закріпощення нашою старшиною, а пізніше всякими панами, нашого селянства а почасти навіть вільного козацтва. Підтримуване козацько-старшинської економічної політики московським урядом схилило нашу заможну класу до Москви: звідси наша згуба народности у вищих верствах. Се основа старого, що по інерції перейшло у XIX вік і виросло там у міцну, ніби незрушну будову економічно-державного цілого. Супроти сеї, можна сказати, панської політики, висувалась народня в формі незадовольнень, що тягли ся до самого часу визволення. В письменстві воно виявилось в нас в українській його формі і народньому змісті, що визначає все наше письменство першої половини XIX в. Шевченко був свідомий інтелігент-ідеолог крпацької класи: не дивно, що він гостро поставив ся до всього тодішнього укладу і дав у своїй творчості такі ідеї, що стали постулятами не тільки письменства, але й життя України на довгі роки. Мінімум його програми було теж знесення крпацтва і нецурання рідного в сфері національній.

Але от настала воля. Хід економічної еволюції привів до вільного господарства, і творив нові громадські стосунки. Зявилась мало—і безземельність, пролетаріят, так звана голота. Як запобігти сьому лихови? Очевидно, потрібні були нові міри й засоби, що ріжними громадськими верствами вигадували ся розмаїто.

Але доки установились сі нові форми, одбув ся тяжкий процес переходу до них: селянство з призирством поставилось до обмежаного наділу землею, багато загубило подекуди, одмовившись од неї, і тільки згодом нові форми зміцнились.

Далі зявили ся нові юридичні заклади, земське врядованне,—і нові питання повстали перед громадською думкою. Се з боку соціально-економічного. Розвинула ся й духовна культура. Економічне визнання селянства привело й до культурного його визнання,—створюють ся школи; побільшуєть ся й національна самосвідомість. Правда, вона росте не в численних колах, але стає все міцнійше, уґрунтовуєть ся науково.

Накреслюють ся таким чином два шляхи для розвою України,— один соціально-економічний, спільно з Великоросами в деякій мірі; другий—національний, на перший погляд ніби окремий од них, але в істоті однаковий, бо коли Великороси можуть творити духовну-національну культуру, то во імя якого розумного прінціпа забороняти такий розвій на Україні?

Національне і соціально-економічне жите України—от що мало стати головним предметом дбанья в житю і змалювання в мистецтві. В письменстві нашому представником першого став Ів. Нечуй-Левицький, другого,—в царині повісти,—Панас Мирний. Одним з перших його творів, що охоплює не тільки нове жите, а й старе, з переходом до нового, є великий твір „Хіба ревуть воли, коли ясла повні“, надрукований у 70-х роках і передрукований не так давно у „Київській Старині“ під заголовком „Пропаша сила“. Його написав Мирний разом з Біликом і через те трудно зробити йому оцінку з боку мистецького. Незвісно, що належить одному, що другому. В усякому разі зробити уваги сьому колективному творови можливо, прийнявши його за єдиний. В сьому творі, що має характер романа, сплетено в одно ціле цілий ряд історій. Щоб пояснити походження головного героя Нечипора, або Чіпки, треба було дати історію його крпака-батька, двоєжена, щоб вияснити головну героїню Галю, треба було дати теж історію її родини, аж до батька—Максима.

І от тут доущено всякі хиби. Відносини між Чіпкою та Галею мало вияснено. Вони тільки починають ся і потім переривають ся аж до зустрічі молодих людей в господі батька Галі. Неприродно, що з боку Чіпки не зявляеть ся бажанне так чи инакше протягти свої відносини до Галі, і через те змалювання їх віддає механічність. Дуже великою штучністю віддає оповіданне про всякі злочинства Чіпки з товариством на селі, а потім з розбійницьким товариством Максима, батька Галі. Їх розказано так, як у казці. Хіба можливо, щоб ні разу не накрили ні Чіпку, знаючи його з товаришами за ледачих людей, ні москаля, що цілі роки провадив своє злочинне діло?

Далі, в творі багато зайвого. Історія Максима—і з пробуванням його в москалях і взагалі, вся заналто довга, бо немає відносин до дальшого. Максим, вернувшись до дому, надовго зникає, то на що ті довжелезні оповідання про нього? Або чому його не домальовано до кінця? Взагалі можна сказати, що в роман навидано силу матеріялу, якого стало б на скілька томів, і через те паралельні історії якось то обривають ся, як з паном Саснком, то не домальовують ся. Весь твір більше перейнято епізодичністю, ніж гармонічною звязаністю. С одначе не шкодить гарному змалюванню окремих картин і образів і за-

гальному етичному почуттю, розлитому в творі. Не шкодить теж і видатному соціальному значінню, яке має він через силу відповідних картин та ідей, у ньому висловлених. Щож там малюють ся і що говорять своїми малюнками автор?

Перш за все знаходимо у нього змалювання картини крпацької доби. Але вона займає його і сама по собі, і для вияснення форм нового життя. А се все потрібно для автора тільки як матеріал. П. Мирний не простий фотограф, хоча б навіть митець; він філософ соціального типу, проповідник соціальної правди.

Історія старого і рисунок нового—се тільки для ліричного виступу автора соціально-етичної вдачі. Як філософ, він розуміє конечність всяких житєвих явищ, але не лишаєть ся спокійним перед муками для людей од тої неминучости. І глибокий сум гучить в оповіданню автора та переходить в наші душі перед картинами соціального лиха, що суне на людей, як неодбойна морська хвиля. Дивить ся автор на те лих, зриваєть ся в нього гнів і сум з приводу людської неправди,—але що тимчасом поробиш? Очевидно, історія йти инакше не може. Мораліст в ньому схиляєть ся перед тверезим почуттем соціолога-еволюціоніста. Таке явище бачимо ми в історії поневолення людей з села Пісок і в погасанню козацьких тенденцій січовика Мирона. Сей добрий син вільного господарства січового не міг устояти проти тенденцій господарства крпацького,—зруйновано його вояцькі поривання і трохи не зруйновано самого добробуту. Тільки випадкова річ, вписанне його в козацький компут визволило його од небезпеки стати крпаком. Він наложив тільки січовою волею,—і сумно дивитись на загиб його вояцьких поривань старого типу; хоча й розумієш, що власне вони й застарілі і присуджені до загибу. І не може його втішити, що вояцький дух входить частинно в його онука—Максима: він бо розуміє, що для дійсного лицарського духу старих часів у новому немає ґрунту.

І гине він, як старий велетень дуб серед нового чужого йому молодняка. Сей тип являєть ся паралелю до звісного оповідання Ол. Стороженка „Прокіп Іванович“.

Згубивши ґрунт для старо-лицарських поривань, Мирон принаймні не загубив особистої волі й добра. Не те скоїлось із його односельцями, незаписаними в компут: їх досягло крпацтво. І от ми бачимо процес запровадження того укладу. Як вільні поселенці несподівано зробились подарованими панови польському, а їх добро теж стало належати йому. Звістка ся вдарила Пісчан у саме серце. Вони пробували запротестувати, але збройна сила їх угамувала, і вони мусіли скоритись. Про те, поки жив пан, їм ще було не погано: він поїхав од них, добувши згоду платити йому данину, і Пісчане його не бачили. А от як умер пан та при-

їхала до них жити пані, тоді почало ся справжнє пекло. З своїми си-
нами, дочками та зятями вона заповонила всю округу, і те панство ста-
ло робити, що хотіло. „З половини двадцятих по шестидесяті роки був
у нас золотий вік панського пановання. Пани не тільки панували над
хуторами та селами, над родовими й неродовими маєтностями; не тільки
переорювали широкі й довгі лани селянами та хуторянами, иноді їх мі-
вляючи на довгоногих хортів,—панський дух вітав скрізь і всюди: і в
городі, і в повіті, і в губернії. Усім і всюди заправляли вони“¹⁾. Сьому
панованню їх і поневоленню селянства присвячено багато яскравих
сторінок твору П. Мирного, де даєть ся ціла хроніка роду Польських:
від їх аристократичної неприступности до примусу працювати в земстві
разом із колишніми крєпаками.

Історію соціально-економічну П. Мирний малює й далі. От оголо-
шено волю на добро й працю, але на кілька років іще лишили селян
за панами. Як се,—думають перші,—коли ми вже не їх крєпаки, то
пани мусять нам за се заплатити! І на сьому ґрунті знов виникають
непорозуміння, а за ними іде поладженне їх знов оружною си-
лою²⁾, що вгамовує селян в їх вимаганню платні за потрачену працю.
Врешті наступає й справжня воля, та селяне в багатьох місцях не хо-
тять брати наділів, уважаючи, що вся земля мусить належати їм, і в
„слухний“ час се й буде; „гукали про той „слухний час“ скрізь по
всіх хуторах, селах; одгукував ся крик той по повітових городах,—ска-
зано: всюди, де тільки темний, помучений крєпак, котрого цілі віки ні-
хто не питав ся нічого, котрий був волом, що переорював панські лани
та засівав на панський прибуток, скинув з себе панський ланцюг, дих-
нув волею“³⁾. І в одповідь на той подих знов „настала москалям ро-
бота“. Так-сяк новий економічно-правовий лад зміцнив ся і розвину-
лось не тільки старе розеднанне між панством і народом, а й у само-
му селянстві. В даному творі над сим розеднаннем автор схиляєть ся
дуже мало, поверхово,—всю його увагу звернено на процес народження
нового строю і зміну становища панства і нові його стосунки до народа.
Часи крєпацькі в сфері соціально-правовій ішли під прапором ідеалів
панства, яко пануючої економічної верстви. Для старої ролі „панови тре-
ба було знатного роду, багатства; треба було вміти себе показати, вміти
пожити, поїсти, попийти“⁴⁾... Тепер же, з новим віком, наставало инше:
„Розуму! Праці! Тільки й чути, як вигукували на всіх шляхах, на всіх

1) Пропаша сила—К. 1905 ст. 139.

2) Ів. ст. 298 і далі.

3) Ст. 330.

4) Ст. 406.

ЛНВістник 1914, кн. VII—VIII.

базарах життя“. Але — „хто до волі думав, що панови потрібен робочий розум“? І от панство стало на роздоріжжю: „Хто зразу не перелякався того покрику, та брався за діло, того захоплювало життя на свої прудкі хвилі..... Хоч боліли іноді в пловця помняті боки, а все-таки він,—хоч і не твердими ногами, ступав на ту землю, де колись усе тремтіло від його духу. Усе-таки він був господар на ній, а не попихач, не наймит... А хто перелякався, той залазив до себе на хутір у село, проклинав новий вік, нових людей, день за днем тяг злиденне життя, проїдаючи останнє своє добро—викупні білети“¹⁾... Як же його не проклинати такого, як з ним миритися? І до миру, звичайно, було далеко.

З подібного нового становища тогочасного панства легко зрозуміти його відносини до визволеного народу. Стосунки їх мальовничо подає Мирний. „По один бік яру стояли потомки старшини козацької, стояли прибудди, котрих приманила своїми розкошами Україна... Усе то була ватага, вигодувана чужою працею, обута й зодягнена чужими руками. Тепер вона стояла і, як голодний вовк, клацала зубами, поглядаючи зо зла на другий бік яру, де потомки козаці копалися в сирій землі, понівечені, зубожені, темні,—якісь каліки, а не люде... з страшною злістю в гарячій серці, з палкими на вустах прокльонами, котрі вони посилали на той бік. Здається, як би не глибокий яр, одна б ватага кинулась на другу—й полилися б річки червоної крові, потопили б правого й винуватого“²⁾. При таких настроях і відносинах не трудно теж представити, що сталося з тими громадськими установами, які з'явилися наслідком волі: земством, мировими судами. Елемент панський став і там відігравати першу роль, і її то знов удатно малює Мирний у картині перших земських виборів.

Таким чином, весь твір його видає з себе цілу соціально-економічну історію нашого краю в період, попередній 70-м рокам. Але останній треба власне продовжити, бо вже в ньому намічуються ті нитки, що тягнуть і в пізніші десятиліття, тільки зростаючи в своїй руйнуючій силі. Діло ж, однак, ще не в сьому. Як ми сказали вище, Мирний у сьому творі не тільки малює цілі течії, масову історію,—він являється і моралістом особливого типу. Він критично ставить до всіх соціальних течій і то просто се висловлює в місцях ліричних, то втілює в мистецьких образах. Для часу старо-кременецького таким речником автора є січовик Мирон, про якого вже сказано вище; для часу новішого—руїни крпацтва, Чіпка Варениченко, головна особа твору, Нечипір—син голоти; батько його—двоєжен покинув жінку, і ся мусіла бі-

¹⁾ Пропаща сила. Київ 1905. Ст. 407.

²⁾ Іб. Ст. 404.

дувати, аж поки син не найняв ся за пастушка. Відносини до Чіпки з боку інших хлопців були прикрі, і одлюдність од них, разом із убожеством, рано викликали в ньому роботу думки. Вона пішла в напрямі етичному. Стриваючи ся з житєм, він все більше впевняв ся, що в світі панує неправда і перш за все існує вона в економічних відносинах, де дужчий кривдить слабшого. Ще дитиною він почав задумуватись, відкіля в світі лихо, і особливо на добрих людей. Се позначилось під час смерти любої його бабусі. „Господи Боже! Не вже се треба?—думав він.—І для лихого його багато, а то ж для доброго? А баба була таки добра, до всіх добра. І так карати ся? Чи для всіх воно однаково? Деж тоді правда? Ой, ні, ні! Тут щось не так,—тут щось друге, инше“¹⁾...

Особливо вразило його оповідання вівчаря про долю батька, що крепаком мусів утекти на Дон, а потім поневіряти ся в москалях. „Ой, Боже наш, Боже!... Чому ти не скараєш злого? Хай не карає доброго. Чому ти не вдариш на злочинця своїм гнівом праведним“²⁾ і т. д. Боляче відгукнуло ся в його серцю й покривдження пастуха-діда паном, що захотів од нього грошей за пастухованне, яких той не міг дати.

Всі сі вражіння одержав Чіпка, дивлячись на долю інших людей, а от прийшло ся йому скоштувати неправди людської й на собі. Він прохав у громади віддати йому громадську череду, але через молодість йому не дали. Він одержав од громади потім шматок землі, але коли явив ся другий претендент, то суд несправедливо забрав для нього землю од Чіпки. Правда, за гроші секретар суду готовий був знов вернути йому наділ, але Чіпка сбурился і не захотів іти шляхом неправди.

Безземельне становище зробило на нього страшенне вражіння. Економічна дужість давала йому крила, була джерелом пошани до нього. Земля була для нього всім,—його житєм, його поезією: „Земля... Хазяїном робить... А без землі все пропало!“³⁾ Він тепер „людський попихач, наймит“⁴⁾. Але не тільки ся матеріальна згуба його вражає, йому тяжко, бо вона є наслідком людської неправди. „Пропало... все пропало! І добро й душа пропала... бо немає правди в світі... немає між людьми“. Такі вдачі, як у Нечипора, відзначають ся дужим волевым елементом; горе не прибиває його і, хоч руйнує його душу, але вириває з неї ряд дужих вчинків. Підвалина їх—протест во імя правди, але форма його нерозумна, бо не перейнята свідомістю.

1) Пропаща сила. Київ 1905. Ст. 55.

2) Ст. 65.

3) Іб. Ст. 223.

4) Іб. Ст. 224.

В нього здійсмаєть ся зло проти людей... „Все люде, все люде“... „Вони в мене й батька одняли, людоїди, вони мене ще змалку ненавиділи: з іграшок проганяли, йшли поуз хату—одхрещувались... Я малим був, а все бачив. За чортиня считали... баба вчила мене людей прощати, а дід—лжбити... Дурні-дурні! Не стояли вони слова доброго... їх мучили“¹⁾...

На кривду, вчинену йому дужчими людьми, він одповідає війною проти них—спочатку крадіжкою, а потім розбишацтвом.

Заливає своє поведженне горілкою і знов удаєть ся до непуцяшого житя. І виростає з нього „пропаща сила“. Але в душі його горить вогник добра, запалений його дідом і бабою... Він прокидаєть ся, коли приходить ся Чіпці заступитись за селян, яких прийшли карати за непослушенство панови. Він особливо запалюєть ся, коли старе коханне до Галі знаходить собі одповідь, коли вона, його прекрасна дружина, одмовляє його від розбишацтва.

Тоді він росцвітає і добробутом і душею, і найважнійше для нього було перше. Він почув себе міцно; до нього відновилась повага селянства, і коли надійшли земські вибори, то його було обрано членом управи. Щастє Чіпки дійшло до верховини. Але громадський уклад зробив своє неприємне діло. Селянський обранець був неприємний панам, вони викопали припинене діло по обвинуваченню його в крадіжці, і Чіпки незатверджено на посаді. Се був удар, що назавжди знищив рівновагу Чіпки. Він хотів послужити громаді, здійснити давне своє бажанне і розігнати хоч трохи неправди,—а тут йому приборкано, та ще так ганебно, крила. Земля під ним хиталась: „Скрізь неправда, скрізь!—шепотів він. „Куди не глянь, де не кинь,—усюди кривда та й кривда!“... „Коли б можна, весь би сей світ викоренив, а виростив другий... Тоді б може й правда настала!“²⁾). Удар Чіпці був сього разу надто великий. Він проти нього не встояв і пустив ся берега... Знов забенькетував, топлючи в трунках образу. Покинув своє діло, не вважав на сльози жінки, ні матери. „Він тепер, знай, співає про неправду людську; кляне земство, котре йому не дало ся в руки, лає здирщину, котру лаляли всі небагаті люде; бідує з крепаками, будить у них жаль, що вони одурені, що їм одвели нікуди негодящі землі; допомагає їм грішми, коли пристають за подушне зборщики; бенькетує з ними—і часом, заливши очі, викрикує, що час би й покарати“³⁾).

За словами й злочинне діло: Чіпка вернув ся до свого давнього

¹⁾ Пропаща сила. Київ 1905. Ст. 225.

²⁾ Іб. ст. 442.

³⁾ Іб. ст. 448.

товариства і до старих справ—до грабовання. Кінець був звичайний: він попав ся на вбивстві і пішов у Сибір.

Сум обіймає, коли читаєш історію такого типу, коли бачиш, як могла б вирости велика духовна сила на користь собі й людям, і як вона гине через окольні зовнішні умови і власну невиробленість духа. Картина знаменного значіння для соціального побуту! Оцінюючи сей тип Чіпки, розумієть ся, не можеш задовольнитися його ідеалами господаря, але визнаєш цілком вірну думку, що матеріальний добробут є підвалина духовного, що він неможливий при ворожих громадських протилежностях і що знищити їх якось треба. Яким шляхом? На се автор відповіді не дає.

Він малює, правда, умови життя колишнього з економічною, а через те й духовною, безпекою. Тоді „зайвої землі лежало перед тобою й за тобою... Приходь, заори, скільки хоч—ніхто тобі й слова не скаже“¹⁾. Такі були ліки од економічного лиха колись то. Для часу Чіпчиного той засіб був неможливий, бо економічні стосунки ускладнилися. Щож було робити? В усякому разі не розбишацтво й інші заходи Чіпки,—але що, про се автор виразно не говорить. Треба землі, се ясно, але як її добути, про се мови не має, та воно власне і не входить в обовязок автора. Його завданням було показати, як часом зароджуєть ся ідеалізм в людині; що стоїть йому на заваді і врешті доводить людину до загибелі.

І жаль бере, дивлючись на загин такого видатного типу, як Чіпка, що міг би вести перед у життю людському і ширити навкруги благо. В усякому разі, не даючи відповіді на одні кардинальні питання, твір Мирного дає одвіт на другі. І головний з них,—що соціальні протилежності і економічна нерівність є джерело до всяких лих у громаді. „Бо хіба ж ревуть воли, коли ясла повні“?

Тип Чіпки є один з численних народніх; він є основа взагалі громадською розвою, бо історія рухаєть ся і втілюєть ся в подібних одважних духом особах. Але для такого поступу треба неодмінно рахування з людськими законними інтересами,—нема його, і гине громада, гине насамперед духовно і сама людина.

Прикладом сього може служити батько Галі, тесть Чіпки, Максим. Він теж повен великої духовної сили, але напрям її—або нищення свого життя через гулянку, або чужого—через пряму його руїну. Вихований своїм дідом у січовому завзяттю, він не мав куди його пристосувати, і виходила тільки шкода.

Ще малим, палкий, як порох, сміливий, як голодний вовк,—він

¹⁾ Ів. ст. 91.

усіх побивав, над усіма верховодив. А насміяти ся з кого, украсти, одняти що—йому дай!“¹⁾ А як підріс він, то прозваний за своє розбишацтво „Махамедом“, робив по селі великий бешкет. А горілку пити, гуляти! Махамед усім п'янюгам привід дає!“²⁾ Відзначив ся він призводництвом і в москалях, розбишацтвом у одставці, і кінчив житє, поранений на одному з розбійницьких нападів. Чи й се не „пропаща сила“?

Повною протилежністю Чіпки являєть ся товариш його дитячих літ — Грицько. Він ілюстрація впливу економічної забезпечености. Злидні утворюють Чіпок, заможність створює еґоїстів, той тип селянина, що перш за все і до кінця „хазяїн“. Він не заходить у хмари, не клопочеть ся турботними питаннями, — аби йому було гарно, було що їсти й пити... А до других йому діла мало: „моя хата з краю“. Се тип дрібного буржуа в його некультурному стані. Ним є в творі Мирного Грицько. Коли жінка його Христа сумує про безпорадне становище сиріт, то на се одержує від нього відповідь: „Хто ж тобі стане дурно чуже добро доглядати?“³⁾

Але особливо виявляєть ся „хазяйська“ душа сього селянина „при вгамуванню крепаків москалями“. В нього нема ні людського жалю, ні спочуття... Нічого! Навіть навпаки: „Так їм і треба злодіям!“ кричить він⁴⁾... Житя через них проклятих немає... Нічого в хазяйстві не вдержиш... Вони в панів позивали тільки красти та горілку пити, а не берегти хазяйського добра... А тут ще їм землю та волю дають... На цєп їх, не на волю!“⁵⁾

З таких добродіїв утворюють ся по селах глитаї, і в усякому разі не вони вдячний ґрунт для розвою. Причина — характер їх економічного стану, власности.

Зовсім инакше виглядають жіночі особи твору, крім хижацького типу жінки Максима, Галіної матери, Явдохи.

Поважною постатю визирає мати Чіпки Мотря. Ся спокійна українська жінка, величня і в своїй вічній праці, і в стражданнях за сина, і в своїй стародавній моралі — не робити другим лиха. Прекрасною квіткою, ніжною, з перевагою почутя в душі, сяє перед нами не зовсім, правда, викінчений образ Галі, що страждає від розбишацького житя своїх батьків, а потім і чоловіка Чіпки, і безсила — їх спинити. І поволі гинучи, може тільки наложити на себе руки!

Варта жалю, повна болю сердечного, а з початку—тонкої поетичної

1) Пропаща сила. К. 1905. Ст. 147.

2) Ст. 149.

3) Ст. 253.

4) Ст. 301.

5) Ст. 302.

насолони картина. І не марно поет-автор той світлий образ Галі нагородив іменем „Польової царівни“. Але найцікавіший жіночий образ — то Христі, жінки Грицька, — правда, змальований тільки ескізно. Христа протилежність Грицькови. В її душі сховано в зарідку глибоке поривання: потяг до правди, спочуття до скривджених. Воно в ній навіть не спить, а тільки не знаходить формули, ніби шукає якоїсь санкції. Чіпка своїми розмовами про неправду життя зворухнув її спокій, і вона замислилась; думка її стала битись гостріше. Вона сміливо зняла перед чоловіком голос за зневажених, стала инакше дивитись навіть на селянських гуляк, пояснюючи їх бешкети злиднями та горем.

„Як же його й не пити, живучи між такими людьми?—думала вона,— кожен тільки й дума: як би мені та мені, як би кого обідрати, ошукати! Брати рідні, сестри — перші вороги між собою¹⁾. З того менту вона вже не визволялась од тих думок, і між нею й чоловіком полягла непримітна безодня. Економічний звязок, почуття звички, діти—і т. и. не дали змоги порвати з ним,—своею протилежністю, але при своїх прояснених, альтруїстично зміцнених думках вона вже лишилась на завжди. Напів захована, стримана, — головно в душі переживаючи свої альтруїстичні муки за сиріт, за скривджених. Зарідок жінки прийдешнього, свідомої своєї людської гідності і відданої служенню загальному благу. Блідий натяк на те, що може дати людськості українська жінка.

Сим розглянутим резюмується і значінне твору П. Мирного, як картини переходу з крпацького стану у новий—вільного господарства. Багато проявів старого життя, багато житєвих типів роблять сей твір коштовним соціологічним матеріалом. А фігури Чіпки, Христі, Галі вносять елемент філософічно-етичний. Вони змушують читача подумати, як пропадають сили взагалі, народні—зосібна; як зростає філософічна думка навіть в неосвічених народніх верствах і як справляється вона на невірні шляхи, або не знаходять собі жадного виходу, і в муках тріпочуть ся, усипаючи шлях свій муками і явними чи схованими слізьми.

Твір сей відносить ся до давнього часу, але ситуації героїв в головних своїх рисах можливі ще довго в нашому прийдешньому. Мистецький же бік твору, що в окремих частках безперечний, впливовість сього твору і в будучині робить певним.

II.

Крпацтво — вихідний ґрунт Мирного в ряді його малюнків. Тій же темі присвячено й друге оповідання його: „Як ведеть ся, так і живеть

¹⁾ Пропаща сила К. 1905. Ст. 252.

ся“, що вперше надруковано було в збірнику „Рада“ 1884 р. I, як в попередньому, у ньому паралельно виводить ся жите крѣпацтва й вільного козацтва, хоча головну увагу віддаєть ся першому.

Оповідання не розгортаєть ся послідовними ступнями; з початку його спинено кількома вузлами: перед змалюванням життя Параски, головної героїні твору, даєть ся історія її двірки-матери, а ще ранійше цілий нарис про дітей на пастівнику, мало злучений з осередком оповідання. Нарис сей вельми приємний. Він є українською паралелю „Бѣжина луга“ Тургєнева і дає нам гарне змалюванне дитячого світогляду і життя на протязі одного дня на пастівнику. Сей нарис з рештою твору звязує постать хлопця Василя, незвичайного по світогляду, відповідного теж не зовсім селянському його походженню. Далі автор переходить до змалювання крѣпацтва і панського його представника князя Батієва. І встає перед нами знайома з тих часів фігура. „Грізний він був, палючий, як порох, впертий, як камінь, і вередливий, як дитина. Сказав що робити—роби. Отсе висилає крѣпаків ловити живих зайців і напускати в садок. Чуєш гвалт собачий, гук людський, топіт, біганину, а рушницї, однознай,—палять-гукають... Ото Батієв полює. Або загадає човни стругати. Нароблять човнів, в темну-темну ніч спустять їх в рів на воду, та ще й позвязують, і не тільки на човнах, а й на стїни понатикають свічок,—огню-огню кругом, мов пожежа!“¹⁾

Але не описом крѣпацтва клопочеть ся вже тут Мирний: його обходять наслідки того устрою. Він спиняєть ся над завищем панського фаворитизма, по-просту роспусти, і показує, як воно шкідливо впливає не тільки на сучасників, а й на пізнійші покоління. У пана єсть фаворитка Оришка і вже через се вона виділяєть ся з оточення інших двораків; наслідок — призвичаєнне її до лехкого життя, зародженне лакейського аристократизму. Перший шкідливий удар фаворитизму відбив ся на старому дворецькому Батієва—Остапови. Панови захотїлось віддати за нього свою фаворитку Оришку, і старий не стерпів сеї образи: він розпив ся і хутко вмер. По його смерти родилась в Оришки панська дитина, що не знала віякого лиха. Але вмер пан, і Оришцї, що не надбала нічого, довелось бідувати на панщинї. Тут і так тяжко, а раюванне колишнє розятрує рану. „Прийшло ся нужду терпіти, прийшло ся з лихом копати ся. Воно б може й нічого, коли б не було в споминці того добра, що було колись, а то, як згадає Оришка, так сльозами й залєть ся“²⁾.

Але шкідливий вплив одбив ся і на другому поколінню, на її дочці Парасцї. Князь їй потурав: „Всяке її вередливе бажанне здалека

1) „Як ведеть ся, так і живєть ся“. Ст. 155.

2) Ст. 185.

бачилось або ж пригадувалось. Ще Парасочка спить, а для Парасочки і чай готовий, і молошна каша, і іграшки. Тільки очі розкрила, вже її заливають і забавляють. Вона звиклась з тим. Її нетерплячка розбірає, як не зразу вгадають її бажання, її вередливі примхи¹⁾.

Примхливість, по педагогіці, се вже хвороба душі; вона веде до сумних наслідків,—і ми їх в творі Мирного ясно бачимо. Прийшлося і Парасці по смерті князя погано. „Коли дійшла вона до розуму, вередливість її де й ділась, за те задрість, задрість пекуча-палюча, роздирала її. Не раз, не два через задрість вона крала те, чого в неї не було, а на других бачила. Її били, соромили, вона все одно робила. Їй і сорому не було. Чим вона винувата, що в неї нема того, що в других є? А бючи, тільки ще дужче розпалювали її ненависть до людей. Вона хоче панувати, а її бють, примушують робити. Подожди ж, не я буду, а панування буде!—зарубала вона на носі й ніколи не викидала з голови“¹⁾.

Отже безсоромність, ледарство, бажання панувати — се той посаг, яким обдарувало її крпацтво. З ними далеко не заїдеш; шляхи праведні для такого світогляду зачинено, а розбещена душа ласа на всякі солодощі, яким би чином їх не здобуто. Вихована в душі панському, вона й тепер лине до панства. Але на що вона здалась тому панству, навіть тому суррогатови, що навернув ся їй у вигляді канцеляриста? Вона, убога, може для нього тільки виконати ролю її матері Орішки, стати тільки за іграшку. Тим вона й стала, придбавши од нього врешті дитину і будучи ним покинута. Правда, вона вийшла з свого трудного становища добре: одружилась із закоханим у неї козаком Йосипом. Але хіба вона могла бути для нього дійсною жінкою, а він їй чоловіком? Вона — з панськими ідеалами, неробітниця, він — простий селянин, якого вона, до того, не любить.

Йосип швидко розчарував ся в жінці і, коли б його не взято в москалі, певно їх спільне жите кінчилось би катастрофою.

За те вона по одїзді чоловіка рішилась всякої вузди і загуляла, привабивши на час знову свого улюбленого панича.

З тим справа не склеїлась, і тоді аристократизм Параски скупчив ся на вихованню дитини від панича — Грицькови, в протилежність дочці від чоловіка — Галі. Грицька вона вела в панському напрямі; його оддало до школи; він був її надією і для нього мусіла служити, потурати всім примхам навіть сестра Галя. А коли ся не хотіла, то мати, що її не любила, завжди за Грицька біла. І що вийде з того пестунчика сїєї „аристократки“? Сумно пророкувати, але й на сьому поколінню лихом одібеть ся вплив того руйнуючого часу з його й дійсним і фальшивим аристократизмом, заснованим на зневоленню і горі численного люду.

¹⁾ Ст. 186.

Уже й він, малий, слухаючи перекази про заклаті й заховані скарби Батієва, марить, що „батієвщина“ його буде. Чи буде, чи ні, то питання, а що мати розруйнує душу його поривами до панства, се буде неодмінно.

Параска, ся нещасна каліч людини, є наслідком крпацького устрою. Семя діда Ониська — представники вільного, козацького землеволідіння. І як гостро одрізняєть ся й психіка їх від пансько-двірської. Там—ропуста, ледарство, тут строга мораль, шляхетність душі, незломна традиція з усіма її гарними й поганими рисами. Так ніби колишні козацько-вояцькі чесноти перейшли й перетворили ся в душах сих мирних нащадків давніх звияжців. Так ніби се семя Тараса Бульби дома, але без її вояцької суворости і зрадливости Андрія. Голова семі, батько Онисько—справжній лицар щоденної чести. Се хазяїн працівник, стихійний демократ, людина справедлива; се кращий представник дрібної власности, бо не повен егоїзму. Але є в ньому і свої риси традиційно-суворі. Се стосунки до сина, що одружив ся без його волі та ще й обікрав при сьому. Так і нагадує він батька Катерини Шевченка, що й любить своє дитя і мусить, страждаючи, поставитись до нього суворо. Бо так вимагає традиція. Але коли син Йосип показав себе шляхетно, батько перший пішов йому на зустріч і пригрів семю його в себе.

Мати Йосипа, жінка Ониська, Явдоха, то — сама любов, що не вважаючи ні на що, виявляє спочуте до зневаженого сина. Брат останнього Яків—будучий батько. Він такий же охоронець семейної чести і поважного поводження; через те він не виносить безмежного гуляння і зневаги до чоловіка—з боку Параски. І врешті сам нещасливий Йосип, що так помилив ся в шлюбі з нею, що зламав усякі перепони громадської чести і, зробивши крадіжку, одружив ся з Параскою. Тепер, розчарований у ній, хоч і повний кохання, він ладен до самоофіри і йде в москалі, бо жите дома для нього однаково мука. Так відгує крпацького часу з панською ропустою втрутив ся в зовсім далеку від нього сферу, сколотив її і на довгий час наклав свою руїну руку. І не дурно назвав автор свій твір найменнем: „Як ведеть ся, так і живеть ся“. Втручанне панського духу в зовсім инше жите має вдачу стихійну: не знаєш, як воно падає на голову. А впаде, то й не одчепить ся,—і живи тоді, як живеть ся... Такий вивід про крпацтво.

До нього ж знов обертаєть ся Панас Мирний в оповіданню „Лихо давне й сьогочасне“, написаному 1897 р. і присвяченому симпатичному українському діячеві статистикови-етнографови Вікторови Івановичу Василенку. Оповіданне спочатку має форму анекдота, як великий пан Башкир, що в нього вмирили діти, послухавсь ради знайомих і взяв у куми своїх крпаків—Хведора з дочкою Мариною, яко перших зустрічних. Далі йде вже не анекдот, а

грізна дійсність. Пан пригорнув до себе своїх кумів, але занадто близько, і з того вийшла халепа. Хведора він поселив близько до себе і визволив його на час з панщини. Марина стала нянькою біля своєї хрещениці. Але пан хотів зробити з неї свою фаворитку; на одну з любовних сцен наскочила жінка, і діло для Марини вкінчилось погано... Її, вимазану дьогтем, прогнали з двору, а Хведір з горя й переляку повісився. Марину приховав панський пастух, дід Улас, і держав у себе, поки не наступила воля. Се частина фабули оповідання. Але не в ньому діло, а перш за все в загальній характеристиці крпацтва по маєтностях великого дуки пана Башкиря.

„Куди не глянь, куди не подиви ся — всюди благодать Божа, статок і достаток! Тільки по його селах чогось сумно та нудно. Невеличкі людські оселі пороскидали ся то сям, то там, мов ховали ся одна від одної, як від лихого дозорця. І люде, що жили по тих оселях—понури та цохмури, німі та мовчазливі,—тиняють ся, як тінні, по горах та байраках, виходять на широкополі лани, на пишно-зелені долини не світом білим любити ся, не пісень веселих співати, а віддавати буйному вітрови своє важке зітханне, свої сльози ревні, щоб він, легкокрилий, одніс їх до Господа Бога.

— Господи, де наша смерть забарила ся? Або її пошли, або волю дай!—від краю до краю по Башеврових маєтках ходило й голосило людське зітханне.

Що ж то за знак? Невжеж людям недобре жило ся серед такої роскоші привілля?“¹⁾—питає автор і для одповіді одсилає до промови самого поміщика Олексія Івановича.

„Одного я в Господа Бога молив,—казав він,—одної ласки просив—дати на їх усіх одну спину, щоб, як одного вчистив, то всім зразу дошкулив! А то руки свої пооббивав бючись, голос стратив лаючивь, а все одно: мов у стінку горохом²⁾. З такої одповіді картина життя крпаків ясна. Поминемо її і підемо за автором далі. Оголошено було волю, і автор переказує нам і ранійш оповіджене чеканне селянами „слушного часу“, коли все мало бути їхнє. Розказує і про вгамуванне непокірних москалями і потім переходить до змалювання нового економічного строю—капіталістичного.

Між панами й селянами повстали відносини вільного продажу й куплі робочих рук. І от Мирний описує повільні кроки виростання сих відносин. Пани тепер опинили ся в становищі, в якому були в 18-му віці,—їм бракувало робочих рук, бо селяне не йшли обробляти панського поля, яке вважали своїм. І от відносини одного з сел — Одреди.

¹⁾ Ст. 332—3.

„Панська земля зоставалась не орана, не сіяна. По широких ланах, де колись жито та пшениця була, буряни поросли та будяки красували ся... Пани не знали, що з землею робити, як і кому її збути; маетки пустіли, нищили ся, височенні палаци по селах стояли з розбитими вікнами, забитими дверима“¹⁾ і т. д.

А селяне все не йшли на роботу; все ждали, що земля буде їхня. Потім наступила друга стадія: пани віддали землю в аренду, але не своїм селянам... „Прийшлося Одрадянам хоч пропадати! Кожна курка, гуска,— оплачена й переоплачена за ту потраву; свиней на прикорнях держати, скотину—зовсім звести“²⁾. Мало того... Обробка землі почалась машинним способом, і тут-то відносини між селянами та капіталом стали особливо гострі і вилились в форму, давно звісну і забуту в західній Європі: в боротьбу з машиною. Втративши надію, що землю буде подаровано їм, а потім оддано в аренду, селяне гадали, що хоч покличуть їх, як раніш, усіх убирати панське збіжжя. Але справи одмінили ся: їх кликали тільки де-кілька чоловік до жатки машини. Тоді селяне зайшли в боротьбу з машиною, зламали її і на мент ніби досягли свого: їх покликано прибирати панські ниви. Але хіба могло щось поважно-пожиточне вийти з того заробітку, коли вони не мали землі, бо відмовились од наділів? І от перед нами автор малює картину пролетаризації і горя селянства.

„Один бідкаєть ся, що хліба обмаль; другий плаче, що вже не стає; третій стогне—й останнє з засіка вишкрябав.. По хатах крик та плач стоїть,—дїтвора репетує:—„їсти хочеть ся“, а матері гукають: „черви б вас поїли, кляті!“ й годують дїтвора духопеликами По вгородах чоловіки сновигають, не знаючи—куди б його забігти, де сховати ся від того пекла, що по хатах позаводило ся“³⁾.

Чого ж можна сподівати ся далі від такого зuboжіння? Тільки втікання далі від рідного краю, що ми й бачимо в житю, а разом з тим і в творах Мирного. А поки що—треба ж якось пережити,—і тут-то одкриваєть ся широке поле для всіх, що захотіли б визискувати вбоге селянство .. І в творі Мирного продають селянам негарне, присмалене на пожежі зерно, щоб потім взяти з селян далеко більше зерен гарних.

На тлі сих нових економічних відносин знов виступає образ знаймої нам панської куми—Марини, але знов у якомусь анекдотичному світлі. За час сих лихоліть у неї виростає вже велика дочка, Килина—така ж красуня, як і мати.

Бідували вони дуже, коли приїхав панич Башкиренко. Селяне за-

1) Як ведеть ся, так і живеть ся. Ст. 372, 3.

2) Ст. 374.

3) Ст. 384.

гадали послати до нього хрещену матір і Килину прохати, щоб він оддав їм землю в оренду. Ті пішли, але діло кінчилось для селян несподівано. Панич зробив ласку тільки Марині, а Килину навіть узяв із собою, селянам же не дав нічого. Марина своїх зрадила і навіть помагала їх визискувати. Сей кінець несподіваний, і в приточенню його до оповідання нам ввижається якась фальш. Звичайно, все се можливо: щоб під гнітом нужди забути про своїх і т. д.,—але для доказу такого гострого звороту треба було більше змалювати душу Марини. А без сього даний кінець являється несподіваним. Тут завважається загальна риса мистецьких заходів автора: обмежування часом тільки ствердженням фактів, без їх внутрішнього аналізу.

Особливо неумотиване те, що автор примушує Марину поставитись бездушно-ворожо не тільки до всіх селян, а й до діда Уласа, що, можна сказати, врятував їй жите. Стосунки її до сього діда видаються неумотиваними власне через брак психологічного обґрунтування даного образу Марини. За те прекрасною постатю являється дід-пастух, ся чисто біблейська фігура, ніби виразник свого народа. Він разом з тим єсть і речник слів автора.

В сьому своїйому творі останній зробив стушнє наперед, в хронологічному смислі. Простеживши процес народження нового, капіталістичного строю, він вдав ся до його змалювання—річ зовсім природна для письменника-соціолога, яким являється П. Мирний. Він запізнився в змалюванні нових економічних форм, бо зробив се в кінці 90-х років, коли вони вже ясно вирізали ся в 70-х, але тим більше малюнок його виграє в об'єктивності. Новий устрій автор роздивив ся на більшому займищі, і се дало змогу зробити загальне йому тлумаченне. Наведені в творі факти лишають сумне вражіннє, і автор робить з них висновок про „лихо сьогочасне“, як і вказано в заголовці твору.

Те лихо, перш за все в убожестві економічному, але сього ще мало,—гірше—вбожество моральне, еґоїзм, і інші вади, звязані з новим устроєм. Власне все се описане в передсмертній промові діда Уласа: „Пам'ятаєш давнє лихо? Правда, що й то було лихо—тяжке лихо, що нас до землі гнуло, над нами знущало ся, за людей нас не лічило. А про те—те давнє лихо не різнило людей, не розводило їх в різні сторони, не примушувало забувати своїх, навчало держати ся купи. А тепер яке лихо настало? Ох! Сьогочасне лихо—то справжнє лихо!“¹⁾

Так устами старого пастуха висловив Мирний свої ідеологічні вражіння од „сьогочасного лиха“, од павперізма, звязаного з новим економічним ладом. І уваги його цілком вірні, бо об'єктивні дані сього

¹⁾ Ст. 407.

ладу і не припускають іншої ідеології... Як звісно, сучасний капіталістичний лад, се є продукція окремих господарок на підвалині конкуренції, де кожний господар хоче дати менше, взяти більше. Ясно, чим такий уклад мусить одбитися у сфері психіки, з-особна моралі. Індівідуалізм економічний доводить до морального, а відсіля один ступінь до егоїзму. Мистецькі виводи Мирного сходять ся з даними економічної науки і оздоблені окрасами поезії, набувають особливого значіння. Весь даний твір автора, виключаючи його мистецькі деякі хиби, виростає в соціологічну працю з причинами, наслідками і характеристикою давнього і сьогочасного лиха. А вірний настрій, хоч і без поради проти того лиха, надає творови і етичну цінність.

III.

Намалювавши загальну картину нового, капіталістичного строю, П. Мирний обернув ся до дрібного розгляду, до поглиблення тої картини. Головною рисою нового укладу в моральній царині він визнав розєднаність. Докладно показав її у стосунках між панами й селянами і тільки мимоходом між селянством. Дальший ступінь поглибленого розгляду селянського життя мусів довести нашого автора до вияснення протилежностей у самому селянстві. Сі протилежности—в головному — поділ на вбогих та заможних і через те залежність від останніх перших. Прекрасну, в загальних рисах, картину сих відносин дав Мирний у новому своєму творі „Повія“, дві частини якого (з трьох) уміщено було в збірниках „Рада“ за 1883 і 1884 роки.

В сей твір введено елемент кохання в вигляді стосунків дукарського сина Хведора і вбогої Христї, але не в ньому діло, бо й сі стосунки поривають ся хутко, і саме кохання натикаєть ся на економічну їх нерівність. Діло власне в останній, що є провідною ниткою, цілим тлом у всьому творі. Кохання дукаренка тільки збільшує гострі відносини обох крайностей сільської людности, але сама їх підвалина зостаєть ся однаковою. Ілюстровано її насамперед стосунками дуки Грицька до семї Христї. Для пояснення їх малюєть ся загальний стан селянства в одному з сел України.

„На людей пішла пошесть: трясці, пропасниці... Заробітку ніякого; грошей немає. У других і хліба не стало, — та ніде й позичити. Біда, кара Господня!. Поїхати-б у базар, щоб продати, так дороги всі позаливало. Шкода скотини, — а тут за подушне надавили: овечата, свинї, корови—все за безцінь пішло; у волость побрали, та там і продали“¹⁾. Але заплатили тільки половину подушного, а треба ще добути грошей і на другу. Як же його зробити се, коли на дворі така слота? Врешті

¹⁾ Повія ч. I, стр. 111.

притиснуло морозом; селяне тоді кинули ся на ярмарок щось продавати. Поїхав і Пилип, батько Христї, чоловік Прїськи. Поїхав і по дорозі замерз. Як громом, прибито тоді Прїську. Її і за життя чоловіка було тяжко, а тепер стало ще гірше. „Її довге жите розстидало ся перед нею... Де її радощі, де ті веселощі? День-у-день робота, день-у-день праця,— ні згуляти, ні зпочити. А нужда як була, така й є; з самого малку як причепила ся та й досі... Без жалю, без туги, скоріше радіючи кинула-б вона сей світ: такий він їй гіркий та обридлий, темний та непривітний“¹⁾. А свої-ж селяне ще додають горя. От, вриваєть ся зборщик, дука Грицько, особливо сердитий на них, бо його син покохав убогу Христю. Він грубими словами ще більш розятрує рану Прїськи і нагадує про її безталаннє.

Він же, людина без чуття, став вістником і загину чоловіка Прїськи. Звістка вразила її надзвичайно. „Страшний, охриплий крик вирвав ся з Прїськиних грудей і розлив ся божевільним плачем. Прїська припала до Христї, обхопила її голову руками і страшно, страшно завилала.—Моя донечко, моя голубочко, пропали-ж ми на віки!“²⁾. І вони дійсно пропали: Прїська в буквальному смислі слова; Христя, оскільки показують дві частини роману, в смислі великих страждань. Смерть чоловіка була початком останнього розруху семї Прїсьчиної. Бездушний Грицько не тільки забрав на подушне належних три карбованці, а і решту грошей, знайдених у замерзлого Пилипа. Далі він навіть хотїв, щоб громада одібрала у вдови наділ земельний, і тільки сперечання сусїди її—Карпа примусило громаду на се не згодити ся. Сцена боротьби Карпа, як привідника вбогих, проти Грицька й дукарїв належить до одної з кращих у творі, так же, як і сцена випрохування в Грицька заграбованих грошей. Земля за Прїською зостала ся, але зостала ся і злість Грицька. Він у городї зробив з крамарем Загнибїдою фальшиву росписку про позичку Пилипом у останнього пяти карбованцїв і за се примусив дочку його Христю їти до того крамаря служити. Се було приводом до смерти Прїськи. І тут же кінчаєть ся перший період долї Христї.

Ся перша частина трохи відзначаєть ся штучністю: з одного боку, якось неясно намальовано дївчину Христю та її відношення до Хведора. Особливо-ж незрозумілі її почування відносно домових справ. Громом ударила їх нагла смерть батька; дома—велике горе матері, а вона, сімнадцятилітня дївчина, радїє і прибираєть ся в придбанї для неї нові шкапові чоботи. Надто-ж се дивно, коли порівняти ті душевні риси з вдачою її,

1) Повія ч. I, стр. 117.

2) Ib., стр. 122.

виясненою у другій частині роману, де вона поводить ся досить чуло до чужого горя.

Але мимо сих хиб у портреті Христї, все внше намальовано яскраво. Сильним пензлем представлено бідуюване Прїськи з тяжкими переживаннями її душі, грубе нахабство Грицька і благородне поведженне Карпа та його жінки.

І все се на полі, що зроджує так багато лихих квітів, на полі людського вбожества, економічної протилежності і через те—суворо-егоїстичних відносин. Все се знаходить собі прекрасний малюнок у першій частині „Повії“.

В другій—автор виходить за межі села і вдаєть ся до змальовання міста, куди попала наймичкою Христя.

Тут подаєть ся нам побут дрібної буржуазії і мїських наймичок. Особливо широка картина першого. Перед нами типічний дрібний буржуа в його примітивно-грубій формі. Головна його мета життя—грошовий прибуток, для якого він не гидує жадними засобами: зруйнованне навіть людського життя—для нього дурниця. Такий у творі Загнибіда. Він торгує рибою, і от як ставить ся до свого діла. Він розказує про базарного доглядача: ¹⁾ „Коли-б зайшов у лавку, та розворушив ту гнилятину! Я вже й не знаю, як її оте мужиче їсть. Ну — стерво-ж стервом! Сьогодні заходить один. Щось вона, каже, трохи припахує. То, одказую,—почула одлигу, а риба—золото. Витягаю з-під споду, щоб показати, а вона так і розпадаєть ся... Нічого—бене. От коли-б Лошаков на завод узяв,—зараз би було. На-днях забігав. Бочку треба. Не зовсім, кажу, гарна. „Та кат її бери! У мене робочі,—поїдять!“

Такі відносини сих представників капіталу до людського життя, і з осібна—сей „землячок“ Загнибіда. Дальші його вчинки і психіка—відповідні головному нерву його життя—прибутку. Він справдішній лицемір-Тартюф; він і установи всякі справляє,—але се все для людського ока. В глибині душі він звір, як і його „чесне“ товариство, що зараз же на великодному святї кінчає день бійкою. Загнибіда не спиваєть ся перед шахрайством, щоб мати собі прибуток, як видно і в історії з Христею; не спиваєть ся і перед убивством жінки, і перед скиданнем вина за се на Христю, і перед розпущою.. Се тип хижака, якого давно вже оганьблено не одним нашим письменством.

Ясно, яке може бути жите у тих, що з ним спіткали ся. Жінка його—се мучениця, прекрасно змальована Мирним, з теплою доброю душею. Жите наймички—то тяжка робота з обваркою, киплячими самоварами, з погрозою насильства з боку господаря і врешті зі страшними обвинуваченнями.

¹⁾ Повія част. II, ст. 54.

І треба повного вбожества або такого вибікання очей, якого зазнавала дома Христя, щоб покинути рідну хату на селі та йти в городське наймитування. Картину сих відносин господарів до своєї наймички представлено Мирним дуже мальовничо; образ кожного учасника міщанської „аристократії“ виринає перед нами живо, і встає перед нашими очима один із числених звязків міста з селом. Не тільки в смислі наділювання села гнилою рибою і иншими овочами, але й несподіваного втручання міста в жите самого села, як се скоїлось через арешт Христі. Її Загнйбіда обвинуватив в убивстві жінки для ограбовання, і арешт Христі довів до страшного психічного удара, а потім і до смерті її нещасну страдницю—матір Пріську. Муки її, і потім благородна участь в горі її — Одарки, жінки Карпа, складають теж гарні сторінки другої частини романа.

Ми не знаємо дальшої долі Христі, закинutoї до тюрми, але з сього факту, і з заголовку „Повія“ і з лехкої вдачі дівчини можемо взяти догадку, чим кінчила Христя, чим наділило її місто. Та нема чого й вдавати ся до здогадів: досить і звісного нам, щоб показати, як неприємна частина мійського життя, його роспушта, може робити лихо несвідомому селянству.

Як відсіля далеко до того виховуючого значіння, яке при инших умовах моглоб мати місто.

Підвалиною для того руїнного впливу міста є насамперед сільське вбожество. Добрий вплив міста для 70-х—80-х та й дальших років ХІХ-го віку—річ більш, ніж непевна, а шкідливий—річ безперечна, і джерело його звичайно,—павперизм, викликаний новим економічним укладом: вінто і викидає вбоге селянство з його робочими руками на мійський ринок, а там уже—загибель душі і тіла річ дуже можлива. В „Повії“ автор тільки доходить до сього пункту. В инших творах він його розробляє в подробицях, напр., в оповіданню 1872 року „Лихий попутав“.

Гарна, дотепна дівчина Варка Луценкова живе і поневіряєть ся наймичкою в дядька,—брата батька, і врешті надумє йти в місто, щоб там щось заробити і мати більшу волю.

Вона пішла і добула собі гарне місце в перепечайки, але тут її „лихий попутав“: спокусив мійський красень жевжик та й покинув. У неї знайшла ся дитина, і господиня мусіла її одіслати од себе, щоб не було поганого прикладу для її дочки. Що мусіла робити Варка? Поїхала знов до дядька, де й роботі і докорам не було вже кінця. Особливо се стало ся, коли вона захворіла. Кінчилось діло тим, що дядько прогнав її з дому, і вона попала навіть під суд і в тюрму, бо у непритомної в неї впала дитина з мосту в воду.

Потім її ще „в монастир завдали“ на пів-року... А що далі? Та-ж невсищуца робота і теж горе до-віку!

ЛНВістник 1914, кн. VII—ДП.

6

„Ось уже мені й за сорок минуло, — скаржить ся Варка,—а все служу, на людей роблю... А що заробила? Що на мені, те й за мною“¹⁾. Така, звичайно, доля безземельної голоди, не підтриманої ніким з-окола, і з належною йому вмілістю розказує Мирний се тяжке поневіряння, сю безпорадність людини.

Так віби вона серед дикого десь острова, а не між тисячами рідного люду.. Своя сорочка—близче! Тяжить над нею сей поклик, і послужить Варка ще двадцять літ, а доля її лишить ся такою самою.

Ще кольоритнійше малює Мирний ту зустріч села з містом у нарисі „Морозенко“. Він авторови дуже вдав ся: тут дійсна поезія, багато лірики, серця, краси. Він починає з улюбленого свого часу—крепацтва. Знайомить нас з панською горнишною—красунею Катрею. Їй в пана добре жило ся, але настала воля, і Катря порвала ся до неї. Та не для неї стала вільна селянська робота. „Не їй молодій та дізнавпій роскоші було мирити ся з тим мозоляним хліборобським житем, до якого прикрутила доля її родичів. Ще поки стояла весна красна, з теплом привітним, з цвітом роскішним, з запашними дугами та степами, вона по них швендяла, пригадуючи свої дитячі забавки. А як настали жнива, з довгими палючими днями, невеличкими короткими ночами, з важкою похопливою роботою, то їй стало не в міч... На-силу Катря одбула жнива тай подала ся з села в город, де стільки галасу та гомону, дива та чуда всякого“²⁾. „Катрі спершу подобало ся городське жите: хатня робота не важка, зайвого часу чимало, і дива всякого багато“³⁾. Але місто поставило ся до неї непривітно; спокушено було і її, і вона вернула ся до-дому з дитиною, одурена паничем. Зайво розказувати про гірке жите Катрі дома від усяких докорів та смішок. Зайво говорити і про тяжке матеріальне становище сієї вбогої наймички: воно і без того ясне. Мирний одділяє описови його досить місця. Малюючи трагедію Катриної душі, він представляє її в той найвищий мент убожества, коли в неї як раз перед Новим роком в хаті цілком нічого було їсти: „Сьогодні в-день Катря послідню мисочку борошеньця витрусила, щоб спекти сяку-таку перепечайку, послідне полінце спалила, щоб спекти її, послідній бурячок у борщ покришила, послідню пучку соли в його вкинула“⁴⁾. Але „не о хлібі єдинім“ жива буває людина. Є в неї принада в житю, що скрашує гіркі його дні,—нею для Катрі є та придбана в місті дитина. Вона—її щастє, її втіха—за нею забуває вона горе, і з приводу неї одбуваєть ся в її житю трагедія. Дитина—тільки привід, причина ж те вбо-

¹⁾ Книжка перша творів ст. 57.

²⁾ Іб. ст. 307.

³⁾ Іб. ст. 308

⁴⁾ Ст. 292.

жество, що викинуло і Катрю, як і силу подібних до неї, у місто... Семі нема чого їсти; хлопець про се чує від матері, і в голові його виникає думка допомогти їй: піти посипати до хрещеного батька; той дасть подарунок, і лихови можна запобігти. Але була зима; мороз був чималий, і мати, боячись за сина, упрохала його не йти, бо дорога йшла через ліс, і можна було замерзнути. Син навмисне пообіцяв, але вранці зняв ся з ліжка, щоб завчасу справитись до хрещеного і з сюрпризом, з позитивним подарунком вернути ся до-дому. Дорогою він одначе заблудив ся і замерз. Можна було уявити собі дивування матері, що не застала, прокинувши ся, сина, і потім жахливе її горе, коли вона пішла по слідах сина і натрапила на його замерзле тіло!

„У Катрі перед очима дим закурив, запекло біля серця, голова кругом заходила. Якась невиразна думка знялась в її голові, проплила гарячим мозком, та там і заколіла.

Опукою повалила ся Катря біля сина, та вже більше і не підвинула ся. В неї од нестямки розірвало ся серце“¹⁾. Тяжкою вагою лягло на серце вражіння од такого надзвичайного загину, але як поміркуєш, то не знаєш, що важче: чи та смерть, чи жите, кожний день якого був подобою смерті.

І зрозуміла цілком увага, зроблена селянином, коли знайшли їх трупи: „Не задавив би мороз, то голод догряз!“ Скільки тут гіркої правди!

Оповідання Мирного про сі сумні причини селянської трагедії не обмежило ся самим переказом про тяжкий житєвий побут бідної наймички. В нього вставлено поетичний казковий епізод — про Морозенка, снігового короля, про якого розказала хлопцеві-Пилинку мати.

І на підставі сеї казки намальовано дуже яскраву сцену замерзаннн хлопця, де ввижають ся йому всякі фантастичні істоти, ваблючи як його, так і особливо читача, захопленого поетичним малюнком. І якимсь рожевим контрастом врізуєть ся сей епізод у все журливе оповідання про долю бідної Катрі...

Так, ніби промінь через густі, чорні хмари.

А ті хмари густо облягають землю і виходять з головного джерела—економічної незабезпечености, вбожества, за якими уже ідуть у тропі і інші лиха.

Не дивно, що письменникови, який чуло ставить ся до людського бідування, доводить ся вкривати ся сумом; що настроїй його пофарбовано в чорні смуги і дзвенить у його словах щось подібне до песимізму. Не давно, що з-під пера його вилила ся поетична казка про дітей Сон-

1) Ст. 328.

ця—Кривду і Правду, і про довічне їх ворогування і про сумну долю Правди. Через що та доля Правди видаєть ся такою сумною? Винна—людина. В мальовничих образах переказує нам автор історію боротьби Кривди і Правди і створінне всього живого на землі аж до появи людини. Нащадки її пересварили ся за володінне земними благами і сварять ся криваво і досі. „З того часу пройшло багато літ, минуло чимало віків, розскорінили ся люде, вкрили всю землю собою, мов та муравя, нарobili царств і царів, панств і панів, та Правди не залучили до себе. Чим далі, то все Кривда розскоріняєть ся та ширить ся, старшинує та панує на землі, а Правда голодна та холодна сновигає по світу, горем сита, сльозами полита... Ніхто її знати не хоче. Часом тільки старі сліпці, божі люде, згадають її в своїх поважних піснях:

Та вже-ж тії Правди, Правди не зискати,—
Бо стала та Кривда тепер панувати¹⁾.

Такий сумний висновок доводить ся зробити П. Мирному,—та й не дивно: ціла низка його творів свідчить про горе, про періоди довгого панування Кривди. І та Кривда розумієть ся автором не в яких абстрактних, загальних формах, а в цілком конкретних, виразних: насамперед в сфері соціально-економічній, в формі, раніш, кренацької неволі, а пізніш, вільного вбожества. І коли в тій сфері запанує Правда, трудно сказати.

„Бабусю! А настане коли такий час, що Правда подоліє Кривду і почне на землі панувати?—спитав ся бабусі білолиций Івась.

Всі діти уняли очі в бабине обличчя, дожидаючи, що та скаже. Бабуся нічого не одказала, тільки низько-низько схилила голову, і та стара голова її на тонких вязах чогось дуже хитала ся²⁾. Ми не можемо бути песимістами, знаючи історію, але тим часом хвилі вбожества складають надто сумне видовище, щоб не впасти на час до песимізму, читаючи згадані твори Мирного.

В розглянутих оповіданнях напрям його талану визначив ся виразно: в них він виступає яко друг соціально слабших, скривджених, яко друг Правди в широкому значінню слова.

Ті-ж оповідання складають і головну частину його творчости не тільки в смислі основного її напряму, а і мистецтва. Інші його твори, з тих, що беруть більш-менш подібні теми, але мають иншу літературну форму, не відзначають ся і виразністю такого змісту і досконалістю. На те були свої умови, що про них скажемо низче.

1) Ст. 285—6.

2) 285—6.

IV.

В своїх творах Мирний являєть ся представником соціальної правди: але вона може виявляти ся в різних формах. Досі Мирний пристосовував її вимоги до відносин головних економічних течій—панства і дуків-селян з одного боку,—і робітників—з другого. Ті відносини він оцінював з погляду не чинення страждань другим в усіх проявах життя—як матеріальних, так і духовних. Але сфери життя—широкі, в них заважають ся не тільки течії просто протилежних економічних верств, а й інші прояви, ніби далекі від економічних підвалин, а тим часом од них залежні. Трошки тільки надкраєш їх ножем аналізу, і підвалина економічна встане з-під поверха у всій виразности. Сим, ніби дальшим од економіки зявищам, над якими одначе висить присуд правди, Мирний теж присвячує ряд творів, що по змісту стоять од перших трохи окремо. Особлива ж їх форма—драматична—дозволяє їх розглянути ще більш одрубно.

Сих творів його трое і займають вони третю книжку видання 1907 р. Перший з них, комедія „Перемудрив“, надрукована окремим виданням 1886 р. Торкаючись технічного боку всіх драматичних творів Мирного, треба сказати, що з сього погляду вони стоять низче епічних. Наш автор видатний талант; через те в його драматичних творах є де-які елементи дійсної драми, але остання є найскладніший парост поезії, до неї треба чимало приготування,—через те й не дивно, що пєси Мирного стоять далеко не на драматичній високости, насамперед, в смислі технічному. В них нема потрібної живої дії і давня його хиба—недомальованість характерів тут вирізуєть ся особливо: в драмі кожна дієва особа виразно мусить помагати дії, бо вони ж і вводять ся для того. І коли персонажі не досить енергічно виконують сю свою роль, то вони або затримують дію, або стають якимись мертворожденими постатями, що існують в пєсі незвісно для чого.

Що з сього боку представляє перша пєса Мирного „Перемудрив“? Але ранійше, в чім її зміст? Він має найбільш відносини до зневаги правди і, хоч не торкаєть ся просто економічних протилежностей, але має з ними звязок. В пєсі введено „дряпугу-аблоката“ Храпка, що хоче з своїм довірительом Передерієм одурити бідну вдову Тхориху, але попадаєть ся в шахрайстві. Драматичний бік пєси слабкий; ситуації розроблено мало, дію переведено ледве помітно. В пєсу введено цілком зайві особи, а які потрібні—трудно навіть сказати. Більш-меньш потрібною особою являєть ся сам Храпко з Печерицею, бо він закручує шахрайство; на ньому воно й окошуєть ся, а всі дієві особи, крім Тхорихи з сином, при даній ситуації непотрібні. Бо на що, справді, тут діти Храпка? Щоб поженити ся? А все діло в тому, що тут дія роздвоїлась: з одного боку, ав-

тор увів у песу відносини між батьком-гльтаєм і дітьми-демократами; а з другого—відносини між Храпком і Тхорихою. До купи ж сих різних відносин не звів, і через те всі діти Храпка, між иншим не змальовані яскраво, лишають ся власне на боці. І без них та подія, в якій Храпко „перемудрив“, могла відбутись із усіма її наслідками. Мало представлено теж Печерицю, якому в песі личило б далеко більше ролі. Розглядаючи мистецький бік песи, ми цілком зрозуміємо, чому треба було переробити її знавцями драми, М. Старицькому. Порівнянне песи Мирного з переробкою Старицького може дати коштовний матеріал для молодих наших драматургів, що хотять одержати розумінне дійсної драми і вивчити процес її творення. Будучи слабою з боку мистецько-драматичного, песа „Перемудрив“ містить в собі цінні данні соціологічної вдачі. Тут насамперед ми бачимо ясний вплив економіки на психіку людини; бачимо, як з класового погляду оцінює Храпко всі житеві явища; як принцип багатства він вносить в родинне жите, як уважає, що багатство є підвалина аристократичности; як заможні мусять одрізняти ся од вбогих, з-особна од селян, навіть убраннем; через що демократизм його дітей примушує Храпко від них одректи ся і спинити свою приємну увагу на людському покидькови Печериці, який одначе в його очах має велику цінну, бо горнеть ся до багатства. В сьому творі передаво типічний зразок буржуазного аристократизму в його конфлікті з ідейним демократизмом: хоча в даній песі останній і не є виразом окремої економічної теми, бо теж виходить із оточення заможного, але він є оборонцем прав голоти. Таким чином внутрішнє значінне песа має, тим паче, що й другим боком, явним спочуттем автора до наймитівського елемента в особі пасічника Кирила і наймички Пріськи, песа підходить до творів його уже розглянутого нами типу.

Зовсім виразно економічний елемент проглядає в „Лимерівні“, песі, пристосованій до половини XVIII-го віку, але по змісту можливі і в далеко пізніші часи. В ній розказуєт ся, як кохали ся приймак заможного козака Кнура—Василь і дочка Лимерихи Наталя, але Наталю мати хоче віддати за багатого хлопця Шкандибенка, а Василя Кнур хоче женити на своїй дочці Марусі. Перепоною для шлюбу Василя й Наталки єсть убожество Василя; в дію втручаєт ся Кнур, що оманом спроваджує Василя на півроку з дому, а тим часом Наталку, що бачила, як цідував ся Василь на прощанне з Марусею, віддають за Шкандибенка. Потім вона дізнаєт ся, що її одурено Кнуром, божеволіє і, як вертаєт ся Василь, то вона, не пізнаючи його, ріже себе ножем, принесеним Шкандибенком.

З боку драматичного ся песа слаба, хоча матеріал для драми прекрасний. Багацько збудовано тут на випадковостях і, найголовнійше, в.

песі не видно ніякої драми відносно Лимерівни: швидче елементи її заважають ся в особі Марусі. Справді, в чому тут драма? В нещасному коханню Наталі. Але як воно скоїлось? Бо чомусь Василь не освідчував ся остаточно перед Наталею. Про се багато говорить ся в песі, але психологією обох дівчих осіб такої вдачі їх поводження не доведено. Далі: через що Наталя так рантово пішла за Шкандибенка? Бо побачила, як цілувались Василь та Маруся. Але сього дуже мало.. Що ті цілунки означають? Щоб се означало тільки те, що подумала Наталя,—автор не дає чомусь змоги на прощанне їм побачитись. Сей захід автора зшито занадто білими нитками. Але от шлюб одбув ся. Наталя дізналась про опуканство: тут-то й початись би драмі,—а виходить зовсім не те: песа кінчаєть ся цілком епічно. Автор примушує Наталю збожеволіти і потім себе зарізати...

Хіба ж се драма? З огляду на се „справа“ пята в песі зовсім зайва, і драми взагалі не вийшло тут жадної.

Не кажу вже про ту штучність, із якою ніж Шкандибенка попадає до рук Наталі—се, порівнюючи, дрібниця. Але що ще являєть ся великою хибю песи, так се монологі,—і не через довжину їх, теж неможливу, а через те, що в кожному з них відбувають ся так звані „доклади“,—себ то віщуєть ся хід дальшої дії. Се ж заходи творчости антидраматичні.

Хиби є і в змалюванню дівчих осіб. Взагалі більшість їх окреслено прекрасно, але не зовсім ясна постать Василя і перемальована Наталя: вона швидче скидаєть ся на сентиментальну, до того, дуже і по-ораторському балакучу панночку, а не на звичайну селянську дівчину 18-го віку.

Одно слово, хиб технічних у песі чимало, але громадський смисл її важний, яко ілюстрація впливу економічних відносин на справи кохання. Сей твір, з безземельним його героєм Василем, ставить ся в ряд з попередніми, що так яскраво показують наслідки людського вбожества. І можна тільки пожалкувати, що вражінне од малюнка дуже зменьшуєть ся через не зовсім мистецьке переведенне драматичної дії.

Се ілюстрація великої ваги в мистецтві технічного його боку.

Третя драматична річ П. Мирного „Згуба“,—написана 1896 р.—комедія на пять справ. Її взято з життя мійських робітників і челяді, прислуги. Сюжет не глибокий. Горнишна Хвенька любить робочого—Івана; його ж любить і дівчина Хима, що втекла з села з паничем і живе на його гроші. Химу любить і робочий Хведір, приятель Івана. Сей, дізнавшись, що в Хими є гроші, дружить ся з нею, потім, узявши її щадничу книжку, прогулює з Хвенькою гроші. Хведір виявляє і помагає знайти Химці винуватців, думаючи знайти за се її серце, але по-

миляють ся. Химка їде на село після арешту її чоловіка, що зробив шахрайство з її книжкою й грішми. Песа цікава тільки тим, що торкасть ся життя робочих і челяді, але й то захоплює його дуже поверхово. Сеї поверховости можна, звичайно, авторови в мінус не ставити, бо він волен малювати, що захоче, на те він художник. Але, на жаль, саме переведенне замислу далеко не рятує поверховости сюжету,—де передасть ся гульня та шахрайство гірших робочих елементів. Песу названо комедією, але в ній нема нічого комічного з усякого боку; розтягнуто її занадто, а власне ж нема в ній події, щоб можна було розвинути її на пять дій. Дієві особи окреслено блідо, епізодично, як наприклад Хими. Взагалі се один з найслабійших творів автора, що разом з іншими песами дає змогу висловитись взагалі про драматичну творчість Мирного. З боку змісту вона більш-менш пристосовуєть ся до епічних його творів, бо теж стоїть на варті Правди, бере сюжети з життя людей матеріально убогих і до їх страждань ставить ся з повним спочуттєм. Що ж до технічного, а комічного з осібна, то сі песи тільки матеріал до драми. П. Мирний не є спеціаліст у сій сфері, і тут нічого нема уципливого для таланту автора. Шекспір не був геніальним епіком, як і Тургенев або Достоевський великими драматургами. Таланти також дрібнять ся на численні спеціальности, як і інші кебети людського духу.

V.

В усіх розглянутих творах П. Мирний досліджує лихо людське в його джерелі—економіці. Він подає нам яскраві картини того лиха, вказує на його причини і ті сфери, в яких воно виявляєть ся найбільше: в селянстві взагалі, безземельному і робітництві з-осібна. І в смислі сюжетів він є дійсно демократичний письменник. Але придивляючись до лиха людського, вболіваючи над ним, мимоволі завдаєш собі питання, чи можливо його скасувати, чи робить ся щось до того і чи є ті, хто над сим працює? Сі питання, звичайно, в теорії, а то і в мистецтві приводять до визнання інтелігенції: до вияснення її долі в процесі громадської еволюції і до її змальовання.

Подібно російському Тургеневу, і український Мирний вдає ся в творчости до змальовання інтелігенції в усяких її фазах і формах. Розуміємо, звичайно, інтелігенцію у внутрішньому значінню слова, яко інтелектуально-вищу верству, що може знайти ся в кожній соціалній класі. А потім, і в більш спеціальному значінню, як поступову інтелігенцію, що обстоєє інтереси поступової в даний момент класи: се будуть поступовці різної фарби з більшим чи меншим ухиляннем од несвідомої навіть охорони інтересів дрібного міщанства.

Їм, сим поступовцям, присвятив Тургенев не зовсім влучний роман „Новь“ 1876 р.; їм же присвятив Мирний свій твір „Лихі люде“, що теж перейнятий ідеалами 70-их років. „Лихі люде“, се власне й є ті поступовці, що на вдивовижу другим, зрікають ся свого добра для народнього. Як же вони в ті часи запомагали народньому горю? Вони йшли в народ для проповіді своїх колективістичних ідей, як се змальовано і в Тургеневській „Нові“. Вони помилково вважали, що проповідю тією можна перескочити через капіталістичну фазу еволюції, а насамперед, що народ їх зрозуміє й за ними піде. Для того вони кидали все, як покинув Гаршинський художник Рябінін своє мистецтво, і пішли, опрощаючись, до народа. Ся риса—знехтованне всім для добра народнього, і власне для проповіді серед народа, і є характеристичною для 70-х років. Представниками тодішніх поступовців у творі Мирного є Жук і його учень Телепень; сей хотів був стати письменником, щоб малювати горе народне, але Жук і се вважав зайвим: негайно йти в народ—от що, на його думку, було єдино-розумним. Сим шляхом і пішов Телепень, знайшовши, разом з иньшими, звичайну сумну долю. Симпатії автора, як і Тургенева, очевидячки, на боці тих „Лихих людей“, що цілком зрозуміло, пригадуючи собі розмір народнього лиха і симпатії до народа Мирного. 70-і роки—то бурхливий період в загально-російському життю через бурхливі заходи інтелігенції. Але в українському життю були не тільки ті поступовці-політики, а й так звані культурники, що при всьому їх демократизмови більш прихилились до мирних засобів à la Тургеневський Соломін.

Сю парость інтелігенції змалював Мирний в особі сина Храпка студента, що цілком під пару такому ж студенту з „Не судилось“ Старицького, тільки більш од нього послідовний. В обох творах Мирного—і „Лихі люде і „Перемудрив“ ми не бачимо практично-дрібної вказівки на згоєнне народнього лиха; але загальний засіб цілком ясний: широкий демократизм та відсутність еґоїзму—от та спільна моральна міра, що може тому лихови зарадити. І сей заповіт Мирного вищим верствам є важною річю. Навіть більше. Тільки в такому напрямі й може провадитись жите вищої кляси, коли бажати нормального його розвою: в напрямі піднесення духа через вищі ідеї. Коли сього нема, коли одривають людину од високостей духа і як орла, замикають його в клітку еґоїстичної буденщини, тоді людина власне гине,—як істота, що потребує всестороннього розвою. І коли навіть зявить ся в неї якась благородна пристрасть, то не розколювати їй инших сторін духа, приспаного в буднях сірого нашого віку. От перед нами Іван Микитович із оповідання „Пяниця“, молода людина, що допіру скінчив школу, на 17-м році. Душа його рветь ся до на-

уки. „Деякі вчителі раyli йому йти далі—у гімназію, в університет. Він би то й не від того: йому подобала ся наука, тиха та щира праця над нею“¹⁾... „Та марно пішли ті жадання. Житє круто повертало його на иншу путь. Батько, викохавшись у чиновних звичаях, нічого кращого не бажав у світі, як бачити своїх дітей такими ж чиновниками, як і він сам“. І жадання батька здійснили ся. Син його, затаївши в собі найкращі пориви, підляг волі батька і вступив до канцелярії. Тяжко йому стало в ній: і через нудну роботу переписування офіціальних паперів, і через оточенне в тій канцелярії, де все було збудовано на вислужуванню та егоїзмі. Увійшов герой оповідання, Іван Микитович, у себе і випадково одкривсь у нього талант до гри на скрипці. Але одним мистецтвом не проживеш, коли житєве колесо спрямовано в небажаний бік. Мистецтво може тільки на деякий час розважити, приспати, а там—знов повстане сіре житє і нездатність до нього натур з вищими змаганнями. Так вийшло і з Іваном Микитовичем. Йому довелося закохати ся в дочку міщанки, в якої він жив; але її спокусив брат його, що випадково заїхав до нього і прожив якийсь час. Молодик був так вражений сею подією, такою безсоромністю брата, що запив і позбув ся служби. Потім ще до кінця житя він став предметом забавки всяких чиновників, що бавили ся з його гри на скрипці. Так обриває доля нитку житя всіх, хто не пішов проти неї, хто не пішов на заклик свого призвання, а підляг иншим овольнєм впливам. Коли він кволої вдачі, житє змете його зовсім, або в кращому випадку створить у його самотній душі постійну не виводну руїну.

Даний твір Мирного тільки шляхом висновку можна сполучити з загальним напрямом його творчости, як соціального письменника, що розкриває підвалину бідування маси. Відданне поклику своєї душі призыванню можливо тільки тоді, коли маеш змогу піднести ся над своєю економікою і звязаною з нею безсильністю. Без такого висновку твір Мирного стоїть од всеї його творчости осторонь. Те саме можна сказати і про його нарис „Лови“. Се щось в-роді анекдота, але без мистецької викінчености. Тут розказуєть ся про шлюб поліцейського пристава з свіжо укінченою інституткою. Через тиждень по шлюбi він мав ловити якогось важного злочинця, за якого сподівав ся одержати посаду поліцеймейстера. Для „ловів“ він ніби виїхав з міста і на час ніби виїхала й молода його жінка; а коли йому доложили, що в таких-то номерах наче появил ся вже злочинець, і він кинув ся туди, то застав там замкнутими свою жінку з якимсь офіцером... По сьому його все-ж таки зробили поліцеймейстером, а з жінкою він теж жив і далі... От і зміст сього

¹⁾ Кн. перша—ст. 70.

анекдоту... Чимсь чужим для Мирного віє од нього; щось таке не розроблене, випадкове, нецікаве... Коли б не підпис Мирного, то йому б цього легкого твору і не приписали б! Так мало він додає до його літературних заслуг і безперечно й мистецької поважності. І так далеко власне стоїть сей твір од його творчости. Цілком поправляє вражіння подорожній ескіз „Серед степів“, присвячений „данньому спільнику“ Мирного І. Біликови. Се річ, написана з великим натхненнем і такою ж поезією, напрямлених головним чином до змалювання природи. І треба мати багато почуття естетичности та любови до природи й рідного краю, щоб дати цілу низку таких перлин-описів, як у цьому нарисі „Серед степів“. Автор описує свою подорож по них у лїтній пекучий день і в-ряді картин передає свої почування і самі риси всього баченого на широкому роздолї. Переказувати зміст цього ескізу, значить виписувати цілі його сторінки; тому всіх, хто хоче дійсної краси природи, ми відсилаємо пити її, як із чистого джерела, з цього ескізу. Він збірка таких краєвидів, як в цілій галерії видатних митців-живописців,—і передача Мирним душі природи се рідкий зразок всесвітнього мистецтва.

Але сей невеличкий твір не тільки збірка чудових описів краєвидів; він є щось більше. Він оживляється людським житєм... В ньому здійснюються соціально-філософські питання. В ньому, як у мініятурі, відбивається все характеристичне для творчости Мирного з його глибиною і ліризмом. От їде автор по степу, любить з краси його пишної та рантом зустрічає переселенців. Вмент ховається на спід душі естетична насолода. „Голова важко похилила ся, смуток облягає душу, нерадісні думки почали за серце щипати ¹⁾. Переселенці!—бе у вашу голову. Серед цього краю розкішного, серед цього достатку безмірного народили ся переселенці... Чого їм тут не доставало. Чого їм ще кращого треба? Якого добра вони шукають на світі? І потемніла перед вами краса світова, полиняла її врода пишна, покрила ся якимсь густим туманом та розкішна долина, серед якої ви недавно так раділи, такі любі почування грїли ваше серце“. Думка про вбожество людське зачепила альтруїстичне серце автора і вже не вирветь ся з неї, поки не утворить у ній прекрасної симфонії про людське лихо. На час вона утихла під впливом дивної краси краю, але вийти з душі таке лихо, як увійшла, не може... І крізь хвилю тонких почувань спокою і естетичної насолоди пробивається огненою смугою знову.

„Краю мій, рідний краю! Багато по тобі пройшло-потоптало ся лїт і віків, багато розлило ся слїз та горя, посїяло ся кісток та крові; та не знехаяло се твоєї пишної краси, твого безмірного достатку. За те

¹⁾ Кн. перша ст. 418.

занехаяло твоїх безталанних дітей: несуть вони босі й голі свою голонду волю на чужу чужину, проклинаючи тебе, як ту лиху мачуху, що, залицившись до чужих, забула про рідних дітей“¹⁾. Авторони тяжко, він уже не хоче згадувати „про людей, про їх діла і заміри“. Краса природи знов заспокоює його, але картина села знов викликає сумні думки з більшою силою: „Кругом тини та загороди. На що то? Від кого люде розгородили ся? Від якого ворога затикають своє добро отими тинами невисокими? Самі від себе? Від свого сусїди? Ох, люде, люде! На широкому світі є багато і волі й простору, і добра усякого без міри, та ваше нетерпеливе око не задовольняєть ся тим, чого треба,—гарбає оскільки засягне. Треба тинів та ровів, щоб вашу ненажерливість спинити“²⁾.

І все більше зростають в автора сумні думки про людське бідуваннє, і знов виривають ся з душі його жалї й сумніви, одливаючи ся у високу лірику.

„Людино!—обертаєть ся до неї з розірваною душею автор—Поверни свої очі назад в свої прожиті віки, в свої минулі столїття... Що ти там бачиш? Бої та січі, змагання та чвари... кров братова червонїє на тобі до сього часу... Зачатий у крові, вигодований та вирощений нею, нею ти живеш до сьгодні; заснувавши своє житє на хижацтві, ти ті хижацькі заміри перенїс і на громадські справи: помежував братів на стани, подїлив їх на колїна, виставив одного проти другого і втїшаєш себе отим змаганням, забуваючи про братерство... А глянь на світ, на його красу нишну, на його обшир безмірну. Здаєть ся, всього багато є—і краси й достатку. Для всіх вона однакова, всім би його стало“³⁾...

І стежучи за ліричними виступами автора, мимиволї захоплюєш ся ними і натхненно думаєш: як-то лехко спорудити всесвітнє щастє... Та рожеву мрію розбивають прості слова візника, сказані в одповідь на ті щирі скарги.

— Та воно-то так, добродїю. Що й казати! Хороше у нас і красно, і всього вволю є. Тільки все то, добродїю, чуже та не наше“⁴⁾. І сї холодні слова розбивають рожеву мрійність, і чуєш, як ще багато-багато треба зробити для народнього щастя; і багато ще вирветь ся з сердець поетів гірких слів, як зараз у Панаса Мирного, з приводу людського лиха: і давнього, і сьогочасного та й прийдешнього. Почнуть ті поети спів свій рожевим сном і мрією кохання, як се малює П. Мирний в ескізі „В дорогу“, а кінчать нотами суму, бо „лїта за лїтами

1) Іб. ст. 426.

2) Іб. ст. 437.

3) Ст. 442.

4) Ст. 444.

минають, віки за віками проходять,—неволя та кривда панує, а доля знай плаче-голосить, все правди у Господа просить“¹⁾, бо перед сумними очима поета встає „заздрість... Хижість та муки голодного брата, безпомісні сльози вдови, плач малих діточок, зрада своїх і чужих, муки пронащих надій, лихої долі заміри!“²⁾. І під впливом таких картин вирветься в поета поклик, що „не до пісень тепер голосних-обжинкових, але що треба розказувати людям „просто й правдиво про буденне жите того краю“³⁾.

Сим власне і клопотався увесь час своєї письменницької діяльності П. Мирний,—тільки до „просто і правдиво“ треба ще додати—більш менш мистецьки, гаряче, горливо.

І в сьому зміст заслуги Мирного перед рідним краєм.

Які-ж дрібніші висновки можна зробити, оглянувши твори Мирного, що відносять ся до життя людського? Їх ми вже частково зробили по різних відділах нашої розправи і тепер зостається тільки зібрати їх до купи.

За свою більш ніж сорокалітню діяльність він написав порівнюючи небагато; де-які річі слабкі, де-що не кінчив, де-що написав в спілці з другим письменником. Але мимо того всього заслуга його і значінне належної йому праці чималі.

Прихилений серцем до рідного народу, не тільки як до етнографічної, але й як до соціальної маси, він своє перо присвятив їй, ісе вийшло дуже влучним. Та маса була безмовна і потребувала свого речника. А сказати їй було і є що. Не тільки про пахучі квітки та зелені лани, а і про велике своє горе. І П. Мирний став співцем того народного горя. Зачепивши його від початку кривдницького ладу, він довів його змалюванню до часів далеко пізніших і всюди мав на увазі одно: підкреслення народного матеріального вбожества і горя народа з того приводу. Сю благородну роль речника скорботи народних виконує Мирний до останнього часу. Виклад його перейнято теплотою та сумом, образи часто вирізані як із мармара різцем,—і вриваються нам вони в серце і зрушають наш спокій: щоб звернули ми увагу на тих, чиє горе виспівує автор. Така роль його заслуговує всякої подяки і пошани. Віддає він належне і нашій інтелігенції, що йшла назустріч народови і віддавала йому сили; що прагнула не тільки до щастя його економічного, а і культурно-національного. Се робить з Мирного не тільки звичайного митця-письменника, а і свідомого громадянина. А тонке відчування природи, а проста

¹⁾ Ст. 5.

²⁾ Ст. 7.

³⁾ Ст. 8.

але часто дуже оригінальна мова, — опрацюють всю творчість його в барвистий, квітчастий вінок, що буде вабити завжди.

П. Мирний попрацював для рідного краю чимало. Кожна праця вимагає нагороди, і наш автор має її давно, яко визнання корисної праці для народу. Але через малу звісність де-яких його творів се визнання і насолода від його творів далеко не досягли ще потрібних розмірів. Побажаємо-ж, щоб швидче зростало се визнання, а Панас Мирний неупинно вів своє коштовне діло: був і далі співцем лиха давнього і сьогочасного. Побажаємо діждати 50-літнього ювілею і щоб до того часу засіяли в вінку його творчости такі твори, які може він дати народови, і які, дозволю собі сказати, дати повинен!

ПЕТРО СТАХ.

З весняних настроїв.

Із старого альбому.

Сторінки давнього, забутого аль-
бому!..

Гортаю знову їх, мов повість не-
знайому.

О, свідки юних літ, о свідки
давнини,

Усмішка пізння минулої весни,
Мої розтрочені, занедбані сьри-
жалі!

Перед очима знов і радощі й пе-
чалі

З рядків пожовклих сих, як при-
види, встають

І зраженій душі надії подають...

.

Ах, ні, не те... не те!.. То сер-
денько розбите,

То серце стомлене, журбою опо-
вите...

Коли кругом пишає буйная весна,
Цвітуть сади, лунає пісня голосна

Про молодість, про щастє, муки,
рай кохання,—

То в нїм встають зневірем при-
спані бажання...

— —

І.

В затишній моїй кімнаті
Тільки присмерк, я й нудьга,

Та, мов хмари пелехаті,
Часом встануть спотиньга

Мої гості непокійні —

Думи чорні і страшні,

Щоб бажання безнадійні

Знов і знов збудить в мені...

Гей, минулого безодня

Їх поглинула давно!

Завтра, вчора чи сьогодня —

Все одно... ах, все одно! —

В моїй пустії одинокій

Вмерли радість і жите...

Тільки спокій, тільки спокій...
 Забутте і небуते...
 Хто-ж там стука? Чи почулось
 То мені в самотині?
 Чом-же серце стрепенулось,
 Мов та пташка по-весні?..
 Ти ввійшла, як тїнь, потиху —
 Вся бажаннє, вся жага,
 І розтали в бризках сміху
 Присмерк, думи і нудьга.

Хто-ж ти? Хто ти? Привид?
 мрія

Мимобіжна, осяйна?
 Чи воскресла надія—
 Відгук давнього, мана?..
 Знову щастє? Знову муки?
 Знов життя мого стерно
 Вибе з рук бурун роспуки?..
 Все одно... ах, все одно!..

II.

Ах, де знайду для слів моїх
 Я ніжність шепотів весняних,
 Виразність поглядів коханих
 І силу поривів палких,
 Щоб розказати тобі бажань
 Своїх ревниву таємницю,
 Щоби розкрити тобі скарбницю
 Моїх найкращих почувань,
 Щоб в серцю лід твоїм розбити,
 Прогнати з уст твоїх мовчаннє
 Й очей холоднєє сїяннє
 В пожар коханнє розпалить?

Ах, де для стриманих признань

Дістану барви веселкові?
 І де ті образи чудові—
 Чарівний твір переживань
 Безсонних, буряних ночей?

Я скличу їх! . Вони юрбою
 Злетять ся в-мить перед тобою,
 Й холодний блиск твоїх очей
 Розстане в шепотах весняних
 І з скутих уст твоїх багряних,
 Мов з рожи квіт, спаде:
 „Люблю“,
 Й заблїсне плонїнем: „Спа-
 лю!..“

III.

То марилося мені
 У сні...
 —

Зорі над містом палали свічками...
 Чорная ніч, мов труна
 В срібній оздобі, розкрилась під
 нами

Грізно-сумна.

Тихо молились стрімкїї тополі,
 Плакав распачливий жаль,
 Дзвоном жалобним зринала поволі
 Смерти печаль.

Гей, та не чув я ні слїз, ні по-
 дзвїння!—

В серцю воскреслому знов
 В радощах буйного щастє-горіннє
 Встала любов.

Руку на щастє мені подала ти,
 Тихо шепнула: „Твоя!
 Жити—горіти, горіти — кохати,
 Доле моя!..“

Чи то-ж у сні
 Примарилось мені?..

IV.

Знов срібнокрилая мрія в моїм
узголюю

Тихо нашіптує казку кохання,
Рани-ж, незгоєні рани, ще точать
ся кровю,

Душу невтишені крають ря-
данья.

Трупи надій моїх квітом побитим,
завялим

Пройдений шлях мій так
рясно укрили.

Нив ще серце знебуде образою й
жалем,

Тануть, мов свічка, незжиті
ще сили.

Знов срібнокрилая мрія в моїм
узголюю

Вабить, чарівная, щастя ма-
ною,

Рани, мов квіти червоні, скропляє
любовю,

Пісню кохання співа наді
мною...

Срібная мрія в тумані—то ти моя
люба,

Срібная мрія в прозорім ту-
мані!

Щасте твоє—то огнева, безогляд-
на згуба:

Дай-же обняти—й загинуть
в омані!

V.

Твій кожний погляд — квітонька
весняна,

Що в серце кидаєш мені:
Збираю квіти ті, моя кохана,
І щастя з них плетуг вінки рясні.

Усмішка уст—то серденьку моему
У п'яті промінь золотий:

Збираю злото в пишну діадему
Й вінчаю нею образ дорогий.

З твоїх зітхань захованих, таєм-
них,

Творю легенди крадькома:
У них ти — королева сфер над-
земних,

Я—вірний паж. А короля... нема!..
Навіщо він? В легендах всього-
світніх

Його нема, або він злий, —
Навіщо-ж я для сих легенд но-
вітніх

Зломлю звичай вигідний і зруч-
ний?..

Його нема! Ми тільки вдвох з то-
бою,

О королево мрій моїх!
Слугує нам блискучою юрбою
Почесний почет наш із зір ясних.

Смієш ся ти з химер моїх наївних,
З моїх вигадливих казок?..
Збираю сміх і з перлів тих чарів-
них

Нижу кохання нашого разок.

С. ГНІДИЙ.

КАСАНДРА.

(Докінченне).

О, божечку святий, стара зявила ся на оборі з якоюсь довгою дручагою. Касандра вийшла на поріг. А в неї руки і ноги тяжкі. Стара просто зайшла до стайні і ще щось там довго воркотіла.

Касандра сиділа на приспі. Було темно. Стара ще не спала. Щось так дуже, проразливо занявало. Касандра вбігла до хорім.

Стара викинула на під kota. Кіт ще подивив ся в долину, блиснули зеленим вогнем його очи. „Нечистий, нечистий“—щось говорило Касандрі. А иньша думка противилась. Се той самий кіт, що вигрівав ся в днину на приспі. Кіт і ні. Здаєть ся, таки нечистий перекинув ся на kota.

І де старий барить ся? Страшно було їй сеї ночі. Борзо сягнула за пояс. Там була привязана до кінців крайки хустина з ладаном, васильком і смирною. Коби вуглик, вона трошки покадить і щезне чорт. Ой, він боїть ся ладану. Касандра взяла кілька сухих стебелець васильку і підпалила кришкою ладану. Розніс ся хатою запашний дим.

— Гей дівко — вбігла, мов несамовита, стара з хатини, а за нею Семен.

— Гей диви ся, чи що не горить. Що се за дим. — Роззиралась по хаті і бідкала ся. Касандра сиділа неповоружно на лавиці.

— Гей, се якесь нещастє, ще хата згорить.—А Семен робив те саме, що мама.

„Але бо тре їх нечиста сила,“—думала Касандра. І була тепер вже певна, що в них дідько. „Ади, як їх тре по кутках. Ая, нечиста сила.

Вже знала.

Всюди позавівало. Гей, але тут віє вітер на градового хату. З усіх боків. Як ніч так день. Вууу... вууу... вууу. А яр повний снігу. Закрив собою верби, лиш вершки стерчать голі та чорні в гору. З цілого села, з всеї толоки тут сніг опираєть ся. Так карабучить ним вітер, так гонить ним. А ліс з себе весь сніг видуває на градового город. Цілком Касандра відділена від села, від людей. А може її всі люде не обминають? Якось дивно подалеку держались від неї.

Одної неділі наймила Касандра службу. З хатних ніхто не

ЛНВістник 1914 кн. VII—VIII.

7

йшов. І чи се не був сильний доказ для неї, що в них нечистий і з нечистими мають до діла. Вона рано встала, ще темно було. Семен спав, але і в сні не замикав рота. Убрала ся, як би перша богачка. Висока, годна... здорова. Стара замкнула за нею на ключ двері. Вона йшла, а радше бродила снігом, аж утомила ся. Всі щось шептали навкруг і дивились на неї з погордою. Вона догадалась. Хіба диво? Вона ще й досі не мала кирпичи. Може вона однісінька на все село, ага ще і її стара.

Їй стало прикро й соромно. Але що сама не вмiла зробити кирпичу і таки стара противилась. „На що тобі має катране голову зривати“. Ніхто з Касандрою не починав бесіди, ніхто не витав ся з нею. Видно, вона вже до людей не належала. Навіть мама рідна її обережно оминала. Добре, що збула ся доньки з хати.

День був поганий, низько, дуже низько сунулись сиві хмари. Якимись безформними клубами. А з них безперестанно сипались білі сніжинки. Перед полуднем прийшла Касандра до дому, ніхто ані слова до неї не говорив. Мовчки зіла. Вже як там хотіло ся їй їсти. Старий потиху висунув ся і пішов десь, ба навіть і стара вбрала ся в довжезний кожух і десь пішла.

Касандра розглядала ся. Всюди по полицях якісь горнятка, глечики, квачі, себ то обмотані шматочками патички. В кождім таким глечику розроблене якесь мазило. А за сволоком всякі зісохлі зіля. Таких не бачила Касандра ще з роду. „Таки мусить бути все правда, що люде говорять“—роздумувала. Лише дивно їй було, що ще досі не бачила чорта. Перекинутого на кітку або пса то бачила. Але всеж таки були сумніви. Чорт і не чорт.

— Семе... Семене чуєш?—підходила до нього спритно Касандра.— Ти не знаєш, що в тих глечиках?

— То тайна — процідив.

— Ет говори, що за тайна? Та же мені, жінці твоїй, можеш сказати.

— Мама казала, що і тобі не можна.

— А мама відки будуть знати?—Семен подурнів, не знав, що робити.

— Семенку, та скажи — і складала ся так перед ним.

— Та то одні від татарки, другі від прокази, та від золотника.

А зіллє то одне до корів, а друге то ліки.

— Ге, ге, ге. Бодай вас фармазонники!... Отто я попала ся між файну фамілію. Семе... а ти видів чорта?

Він дивив ся своїми невиразними очима їй просто в лице. Очима, що якось блідаво розпливали ся.

— Яка мудра...—сказав і погано засміяв ся. — Хотіла би таки всю тайну знати. Та мама би мене вбила. — Та боязко поглянув на двері. — Я ще не видів, але ще буду.

— Агій на тебе—і сплюнула молодиця в бік. — Хіба треба ще більшого дідька, як ти?

— Чекай, чекай на святий вечер приходять п'ятничка свята до нас і біс. І ще хтось приходять... чекай. Ага градівник...

-- Який біс?

— А той страшний над тими всіма щезниками.

Касандра перехрестила ся інстинктивно і чула, як ціла вяне. Ого, нема їй ратунку. Мусить їй щось шибнути. Вона довго тут не вратується між ними. Чого ніби так уявляє, як таке чує або бачить. То її той щезник потинає.

Може вона вродила ся в таку нечисту годину. А то яким світом вона могла би попасти в таку нечисту хату.

Доленько бідна, оттакє то її чекало.

Вже сполудня було, а старі не повертали ся. Семен ходив наче на сторожі поміж всі ті глечики і байдуже недовірливо все дивив ся на Касандру.

Для Касандри була неділя чимсь страшним. Довга, довга а нудна. Нікуди піти. Но, а з Семеном не було що говорити. Касандра сіла під вікно і мимоволі думала про Никифіра.

Хтось затупав перед хатою. Вона зараз пізнала, що хтось чужий. Зрадована вибігла до хорім.

— Ге, то ти, та й то раз здогадала ся прийти. Чи то здогадали ся прийти пані матко.

— Оттак пішла і ніхто не знає з моїх, куди я пішла — відізнала ся прихожа.

Обидві молодиці посідали в великій хаті на лавицю.

— А сей несамовитий ще нігде не повів ся?

— А то куди?.. Ні ще.

— А він світами ходить. Лиш скоро його старий заставляє до роботи, так він зараз тікає від хати. Раз малим хлопцем як десь пішов, то не було його два роки. І навіть таки перед тогид його завше не було дома. Тому то так стара наставляла на те, аби ожинив ся, та аби держав ся хати.

— А я?!

— А ти знаєш що? Я виділа в місті Никифіра. Гей бо файний. Такий драгон з нього, як має бути.

— Боже, Боже—і ясна тїнь покрила Касандрине лице. Радувала ся, що хтось зайшов в хату та ще, що чула про свого любчика. Вона його три роки любила і те минуло ся, як три слові сказати...

— Тато реклямував Никифіра. Говорять селом, що він довго не буде служити. Може таки ще на весні буде дома.

— Коби, любко, Бог дав.—І знов щось тепле загірло Касандрину душу. І сама не знала, чого раділа. Чи вона не була відділена від села, від людей? Чи вона не невістка того страшного градового?

— А стара дома? — спитала ся по довгій павзі чужа молодиця.

— Нема десь.

— Ой шкода. Знаеш, моя корова перестала доіти ся. Хочу, щоб заправила мені.

Касандра дивилась широко розтвореними очима.

— А вона ва-а-а-ре, щось знає? — ніби сама собі не довіряла Касандра.

— О, як мудро!

Касандра вже не уважала на дальшу розмову. Нестямно відповідала і думала про Никифіра.

Щось загуркало на поді. Чужа молодиця перелякано спитала:

— А то що?—і підняла ся з лавиці.

— То кіт.

— Ей де кіт, кіт, небого, так не гуркає. То відай якийсь з тих. Поволи недовірчиво подала ся матка до дверей.

— Як прийде до-дому, скажи, хай прийде корову мені заправити. Чуєш?

Вийшла.

Касандра сиділа сама в хаті і думала одно. Хіба три роки не те саме думала. Те думала, що любить Никифіра, а дальше нічого, бо не могла своїм розумом нічого придумати. А сей, що ходив по хатчині, сей з незграбними рухами, отсей валовистий був для неї нічим. Так гей би собі який пес ходив поперед неї. Ні жалувала його, ні милувала.

Помацала, чи за поясом є ладан. Він її ніколи не смів вийти. Ой ні!

Накрила до вечері святої. А то не так, як в Касандри дома. Повна земля сіна, прутиків та всякого зіля. Та всюди позакутках та з по-за сволоків стерчали якісь бичі, квачі. Касандра лиш приглядала ся. Позасідали за стіл, а то ще для двох було накрите,

— А то для кого?—спитала цікаво.

— То для п'ятнички святої, а то для біса — сказав добродушно старий.

— А коли вони приходять?—питала дальше цікаво Касандра.

— То не вільно казати, бо не прийдуть—відізвав ся коротко старий. По вечері полягали. Касандра чула, як хтось на ключ замкнув від великої хати від них двері.

А потім неслоь якесь дивне тарабаненне, наче в бляшаний горнець. Якесь стуканне і проразливий нявкіт кота.

— Чуєш, се біс прийшов,—сказав Семен схвильовано до Касандри.

— Я хочу видіти—і підняла ся з лави і справила ся до дверей.

— Ей ні—задержав її перелякано.—Я навіть сам не йду дивити ся, ньєо бив би. Біс не кождому показуєть ся, лиш тим, що мають до нього право.

Знов дивно занявкав кіт.

Другої днини на Різдво зберала ся Касандра.

— А ти куди?—питала стара із-за припічка і лише було видно її великі зуби.

— Піду трохи до мами.

— Лиш уважай мені—і стара підійняла грізно в гору палець. Касандра підвязала ся попід бороду покривалом верх забираного ручника. Вийшли на обору. Всюди такий великий, глибокий сніг. „Чи вона не така молодиця як другі?“—щось внутрішнього питало ся її. Відай ні, бо вона невістка старого градового. І якийсь млавий жаль стиснув за серце.

Вона просто йшла до корчми. Серце боязко, трівожно било ся.

Перед низькою полупаною хатою стояли гуртки парубків, скрипники вже сиділи на ослоні. А троха при боці стояли молодиці і дівки.

Вона так поволи, несміло переступала і цілком при боці задержала ся. Один парубок вийшов з корчми і зараз зачали грати і гуляти. Касандрі здавало ся, що то не так, як би то вона втяла. Якось за мляво її те гулянне видавало ся. Вона не дивила ся на жінок. Слухала музику і дивила ся дівчатам на ноги. Одні заходили до корчми, а иньші виходили. Нараз вийшов воєк рівний, го ден в червоних штанах і вузьких чоботах. Станув при боці. Касандра довго на нього дивила ся, може оглянеть ся на неї. Ні, він дивив ся на танець. І зайшов знов до корчми. Ото, і Никифір на неї не поглянув. Може і він її вже не рахує до людей, а до тих там,—і в її уяві виринули вони всі троє. Щось студене зморозило серце і почула ненависть до своїх. До тих там проклятих фармазонників. Так тиснулись їй на уста гіркі, страшні прокляття... Танець розбив ся. Жінки всі пішли попри неї, кидаючи їй згїрдний погляд. А вона і разу не оглянула ся, а нестямно дивила ся на широкі двері корчми, куди зайшли послїдні музиканти.

Всі пішли, а вона сама ще стояла перед корчмою. Стояла, бо хотїла видіти Никифора.

Не борзо вийшов Никифір і відразу її побачив. Швидко пі-

дійшов до неї. Подали собі руки.

— А ти давно тут.

— Я ще перше прийшла лиш зачали гуляти.

Його лице палало, а з рота ніс ся запах горівки.

— Ходи до корчми—і посмикав її за рукав.—Ходи та напеш ся порцію горівки.

— Її вайльо а менї вааре, щоби за то було?

— Ніщо—сказав байдужо-весело.

— А на мене як би дивили ся люди? А завтра би не знав градовий? Матїнько рідна! Далі мушу йти до дому.

— Касандро!—і держав її за руку. На то ми три роки кохали ся, аби ти не випила від мене порційку горівки?

Не могла йому відказати. Ой ні. Ні відки не чула любого слова.

— Та хіба винеси сюда, до корчми таки не можу.

Він пішов до корчми, а вона приперлась до плота.

Небо зловіщо хмарилось, насуплювалось. Темніло і вже надлітали малі, білі плахтинки.

Никифір не гуляв і якесь задоволенне розігріло її. Може банує за нею?

Він вийшов з фляшкою в руці. Випили по чотири. Поправді її посмакувала ся горівка. Ще ніколи тільки не пила. І ще дав їй добрий шмат білого хліба. Стало темно.

Вони ішли разом. Бродили по снігу.

— А як тобі Касандрочко?

— Бідую...

— Бідуєш?

Павза.

Вітер свистав і навівав цілі намети. Навізло в лице, висше-чобіт досягав сніг.

— Ні, таки зо мною не йди, бо щось ми тяжко, могло би щось зле вийти. Чуєш?

— Як ні, то ні—відповів маркітно Никифір. Йому не було рихт.

Серед села розійшли ся.

Довго стукала, нім їй відтворили.

— Ге, де мандрувала?—завірилась на неї стара.

Семен видивив ся і засопів і засвистів. Ей, які вони їй тепер ненависні були. Лиш на старого мала добре серце. В її душі щось злого накипало. І те її мучило. Ненависть і злість. Коли б вона могла, як не може. Вона б їм,—і затиснула сильно кулак. А може її вже потяв щезник? Може він так в ній лютує? Злісно скидала з себе одінне. Аж марщинне від сорочки розірвала. І одним погля-

дом не подивилась на хатніх. Відчувала, що вона не та, що давно була. О ні. Щось в її середині коїло ся.

На дворі чим раз гірше звівала буря. На шиби ліпило снігом, навівало в хороми. І доносив ся шум ліса. Лячно було.

Старий щось мішав квачем у глечик у і півголосно говорив. А стара сиділа за пічею, як все, і погойдувала ся. Щось зловісного блисло на хвилину в Касандриних очах. І остро завзято зарисувалось коло уст. І знов затиснула кулак.

— Неньо татарку відмовляє—сказав Семен і зблизив ся до неї.

Вона його сердито відтрутила.—Иди, бо як ти дам.—Покривилась йому. Відтворила рот, показала зуби і засопіла. Семен стряс ся нервово. Якось дивно прискочив і щипнув сильно її в руку. І знов засопів, але сей раз як розюшений кіт.

Касандра навіть не подивила ся. Щось так крутило ся коло її серця. Підходило в груди і перло ся в горло. „То нечистий, то він сам“,—думала Касандра. Опустила руки. Таки її потяв. Дрож пробігла її тілом і вона вялою рукою сягнула за пояс. Намацала ладан. Семен довго не входив до великої хати до неї.

Вона чула голосні оклики. Ба, навіть крик. Стихло. Нараз щось гупнуло, раз, другий і третій і в хату вбіг Семен. Без сумніву били ся. „То нечистий їх так тре“—думала Касандра. Семен блідий, ще з більше відтвореним ротом, переляканий став серед хати.

— Що там вас тлумить—спитала байдуже Касандра.

— Неньо хоче, аби я учив ся примівок, та як тих щезників викликаєть ся. А мені лячно,—і легко увесь дрожав.

— Ет, ет — і подивилась у вікно, що чим раз більше наліплювалось снігом. Щось скрипіло, дуркотало. Касандра напружено наслухала. Наслухала до пізна. А Семен стояв серед хати безпомічний.

.....
На весні.

Ще дуже з-за раня. Лише що стопив ся сніг і земля затигнула в себе воду.

Ще всюди голо і сіро було. Сумно стояли нагі дубики і гола сіра толока. Ще голі були верби в яру. Але блисло сонечко і все ожило. Знатно було, як все дихало.

Касандра рано встала і старий взяв її розкопувати виноград. Через всю зиму були часті непорозуміння між татом і сином. Семен ніяк не хотів порозуміти, що і він мусить учити ся того ремесла.—Щоби і він став колись таким славним як його дід, пра-дід і так як батько. І як давно вже те ремесло було в їх роді, Гей гей, переходило з батька на сина, хто знає вже з якого поко-

лїння. Хїба старого не кликали на сторону, не їхав аж на третє четвєрте село, або чогось ще дальше. Семен чогось уперто бояв ся того ремесла. Часто приходилось аж до бїйки і Касандра мусїла їх розборонювати. Вона відчувала, що в ню тодї лїз шезник. Вона ставала люта і хотїлось їй всїх набити. Але гамувала кождий раз в собі дїявола, як лише помацала рукою за ладан.

День був теплий. Касандра з старим звивалась. Робота їй йшла лиш тодї, як коло неї хтось був, а сама то зараз попадала в задуму. І чи не мала вона що думати?

Відкидала на бїк чорну пухку землю, що ще парувала. А старий витягав обережно голї гїнцї, що вже були пересиченї соком і припинав їх до лат. Сонце тепле, грїло так мило, нїжно. Старий часто зачипав бородою у лати. Його лице було грїзне, омучене.

По полудни пішла з старим у поле на його ниву, яка лежала серед самого поля коло керниці з довгим журавлем. Там була купа грубших і тонших дубиків.

Старий почав тесати і почав складати бурдей. Касандра йому помагала.

— Видиш, небого, сей бурдей мав ще бути перед пятьма роками готовий. Та гадаєш, що я мав з ким його скласти. Де. Як я свого сина кликав або хотїв брати з собою в поле, то він зараз тїкав. А то вона його так навчила, от та його мама, бодай не сконала. Нїколи його не вчила сама тай не давала вчити. Гей, та бо я собі і жінку вибрав—і старий засвистав. Касандра дивилась на нього.

— Хороший я був парубком, гей хороший, але через се моє ремесло не мїг я там посватати, де серце хотїло, а мусїв брати ту, що всї її не хотїли... Небого, відей я тебе навчу мого ремесла, бо той,—і помахав кулаком,—до нїчого не береть ся. А то не мїй син, він в ню вдав ся і такий запевний, як вона. Три рази вже хотїв в зимї втїкати, я його, небого, за дурно не бю.

Тесав і далї бурмотїв собі у бороду щось невиразне.

Касандрї цїкаво було знати те ремесло. Нїби воно таке страшне? Хоть трохи лячно але цїкаво.

— Навчу тебе небого всяке зїле збирати, болячки гоїти. Ая!—Так розмовляв, наче з кимсь дуже близьким, до кого має велике довірє.

До двох недїль був бурдей під дахом. Касандра що рази йшла з ним у поле.

Раз вернулись обое з поля, а було то пізно вечером. Застали

хату відчинену, а в ній не було нікого. На дворі стелив ся теплий, м'який весняний вечер.

— Де поділи ся—бурмотів старий по оборі. Касандра сіла утомлена на лавицю. Спустила запрацьовані руки у подолок і дивилась у вікно.

— Гей, де ви?—кликав старий і ходив навкруг хати.

Небавом виринула стара, скулена в двоє.

— Де ти ходиш—сказав нетерпячо.

— А де подів ся Семен? Від раня нема його.

— Пішов? І ти підеш за ним. То він у тебе вдав ся. Так ти його навчила, що до нічого не придав ся. Раз до жадної роботи. А се вже котрий раз поволочив ся десь у безвісти? Казала, що як оженить ся, то сидіти ме дома. То була твоя штудеранція. Еге.

Касандра, як зачула сю розмову, зраділа і наче якась вага спала, що доси придавлювала її груди. Далеко висунула із-за вікна голову і наслухала.

— Як пішов, то бодай і не вернув ся який певний. А добре, що ти силувала його оженились. Ти відьмо—крикнув так остро, аж його борода задріжала.—А він вдав ся в тебе, він відмак.

— Хі-хі-хі—засміялась стара погано, сухо.

— А ти що? Га? Ти фармазонник.

— Еге, але не відбираю молока від коров. Те, що роблю, то на користь людям.

„Семена нема“—раділа Касандра. Їй мило було. Коли б вже й не вернув ся ніколи. З радости не могла вечеряти, не могла скоро заснути.

Чула, як до пізна старі сперечались. Касандра легко спала.

Тішилась, як йшла рано з старим у поле, що вечером не застане несамовитого.

Старий кінчив пошивати дах бурдея.

Касандра сіяла мак напів з тютюном.

Так старий що року робив. Завжде мав свій тютюн і ніхто про те не знав. Тютюнні ростинки скривались цілком між маком.

По обіді сіла Касандра під керницю. Чула, що на зад неї фиркали коні. Вона не оглядала ся.

— Ти тут Касандрочко? Що робиш небого—спитав Никифір.

— Бідую—відказала і чогось усміхнулась.

— Бідуєш?—Привязав коні до слупа.

— А ти вже дома?—І піднялась високо і зрівнялась разом з ним.

— А вже мене виреклямували.

— Ая! Добре!—сказала зажурено.

— То правда, що той несамовитий десь пішов?

— Ая, пішов.

Він напоїв коні і пішов.

Було сухо, сонце пекло... Дощу було треба. Всі селом скаржились на посуху, від всіх разом, наче з одних уст, чулось „дощу“. Касандра сиділа на приспі. Старий порав ся по хоромах. Взяв в руки обтесану баличку з валиньком і пішов на межу. Касандра за ним. Він забив палик в землю і довго, довго дивив ся в небо в те саме місце. Вираз його лица змінив ся. Вертав межою зовсім иньший. Наче щось великого сповнив, наче з святими говорив.

— Буде дощ,—сказав переконуючо до Касандри. — Буде сього тижня безпечно. Я його пустив.

Се було їй дивно. Як паликом можна пустити дощ? Але старому вірила. Вона вірила в його кожде слово. Покірна, наче його рідна дитина слухала, коли що розказував.

Їй здавало ся, що вже трохи звикла. Що звикла до того, що не сходить ся з людьми. Звикла до того, що її не уважали за молодцю, газдиню, але за щось, що не належить до людей. Навіть не тямала, як перестала ходити до церкви. За те що раз більше цікавила ся ремеслом старого. Та стару однаково ненавиділа, ненавиділа її всім серцем.

Вже би ото все було добре, коли-б не той жаль. І коли-б не та свідомість, що Никифір дома. Так їй вже було призначено і була вже твердо переконана, але чомусь ество не хотіло добровільно піддавати ся тому призначенню. А чогось уперто хотіло ся щастя.

Хе, хе, хе, щось так неміло хропіло в старої в грудях.

— Ходи за мною—і подала Касандрі стара в руки сухе з'їле і два глечики. Касандра послушно пішла за старою. Дивила ся напружено на всі рухи старої. Стара малою спичкою відпалила вершок рога молодій корові. „Відай заправляє“,—подумала Касандра. Стара у порожню середину напхала ладану, якогось з'їля, шептала довго і крестила корову. Касандра намагалась почути ту примівку, але їй слух ловив лише слово „манна“ і ненастанно манна.

Було вже з полудня.

Касандрі стало нудно. Хотіло ся їй йти конче в поле до бурдея. Ходила поперед хати. Якась утома і лїнь лежала в її рухах і виразі її лица. Недбало звисала хустка по її плечах. І все ще без кирпичи. Їй те було байдуже. Дивила ся оперта на перелаз на село. Так ніби на якийсь иньший світ. А на маму і своїх позабула і рідко коли думала про них.

— Каса... Каса...—кликав старий у порога. В його руках був глечик.

Навхрест водив квачем по рідкім, чорнім мазилі.

— Се, донько, від татарки, від попарення, від всього, що на тілі зчинить ся. Абись, донько, знала, до всього.

Касандра стояла і набожно слухала. Вона насліпо вірила в його слова і в його ту могучу силу.

— Се оцет, донько, з глиня. Але не він помагає, а ся примівка, що говорить ся. А ди, се маю зараз нести аж на третє село... Холи, я ще не починав.— Пішов під хату, став під вугол і почав. Касандра стояла йому на против.

— Ші татарка чорна, ші татарка біла, ші червона—і хрестив квачом глечик.—Най іде на гори і ліси. Його очи дивно улискували ся, було в нїм слїдне якесь натхненне і видко, що він сам твердо вірив в силу тих слів.

— Там де сонце не світить, де кугут не піє, де людська нога не ступить,—здував на оба боки з горнятка і спльовував.

Так був перейнятий своїм ремеслом, що нічого, крім свого глечика, не видїв. І з Касандрою щось діяло ся. Вона свої великі очи потупила в глечик.

Градовий три рази повторив і збирав ся в дорогу.

— Касандро—сказав на відході—іди в поле та поли тютюн, тай худобинку туди пожени.

Їй се пристало до душі. Вона лиш що про поле думала. Велику силу мало для неї то поле, відколи бачила ся там з Никифіром.

Пішла виноградником в яр і мила коло керниці ноги і все водила очима по виноградникови. Молоді зелені листки обгортали і крили собою сірі лати. А за хатою молодий ліс, молоді дубики одяглись в жовто-зелені листочки і цілий яр аж до самого ліса зеленій, зеленій.

Касандра завила чорну хустку і поглянула на борзі в зеркало.

Пішла в поле.

Лише десь не десь були зелені ниви а то всюди чорніла ще земля. Вона сіла під бурдей. То тут то там були далеко на полі люди. Високо в гору стирчав чорний журавель. Їй не хотіло ся робити. На пів вивернула ся і лїниво спустила ноги. Часами видавалось їй, що зовсім нічого не думає, а все їй байдуже. Довго лежала.

Нараз заскрипів у віддалю журавель. Вона наче збудилась з просоня. Трохи підняла голову і скоро схопила ся. Бігла скоро до керниці, а в ній щось ожило, десь щезла вся лїнь.

— Гей, гей—кликала радісно, а ніби то не вона, а само жите в ній збудило ся і кликало—гей, гей.

Навкруги ні душі, лиш далеко маленькі смуги рушались по чорному полі.

— То ти, Касандрочко—і пив Никифір з відра воду.

— Ая,—і стала близько нього, так що рукою доторкалась його рамен.

— Тай ти, любко, тут—і по своєму звичаю підсунув до гори капелюх. По його гарному лиці промайнуло якесь вдоволення. Ніби він бажав собі сеї стрічи, і шукав її.

Обнялись і посідали на цембрине. У воздуху вносилося щось свіже—весняне. Десь далеко в синім блакиті птахи співали. Гойдав ся і скрипів їм над головою високий чорний журавель.

— Так парно—сказав парубок і рукою обтер піт з чола.

— Буде дощ сього тижня, мусить бути—сказала з натиском і вірою.

— Хіба старий забив тичку?—сміяв ся, аж вигнув ся поза цембрине.

Касандру вразив той сміх.

— Зле як буде дощ?—сказала маркитно.

— Як Бог дасть, то буде. Як бись була у войську, то також бись в те не вірила,—сказав з зарозумілістю свідомого „вельмана“.

— Хіба—і скривила губи. А де можливо, щоб вона так легко випустила віру з своєї душі. Зразу їй все також неімовірним видавало ся. Але коли переконала ся, коли зрозуміла...

— А найко, що буде дощ сього тижня—і її око блисло.

— Може буде, але не від тички.

„Таки від тички“—щось в її душі твердило, але вона мовчала.

Небавом озвала ся.—А чого всі люди вірять в те, що градовий має таку силу. Навіть пан дідич що року дає яку пів корця збіжя за те, що відвертає град.

— Ей то пусте. Люди дурні.

Вже дальше не думала, а сиділа мовчки.

— Ти в бурдею ночуєш?

— Я бою ся...

— Ночуй, я прийду в поле на ніч з кіньми, не маєш чого бояти ся.—З тими словами підняв ся і пішов в сторону села.

Вона сиділа. Байдуже розглядала ся. Хіба лишити ся і щось теплого загірло її душу. А може би вона таки на все перенесла ся в бурдей. Тут їй ліпше буде. І знов витягнула ся ліниво.

Сонце зайшло, а вона лінувала ся піднятись. А давно? Давно як то вона робила, робота горіла в її руках. Колись те було, але то здавалось їй дуже далеким. Так гарно засіялось темно голубе

небо зорями. Вона поволі йшла до бурдея—а її очі потонули в небі. Їй здавалось, що щось більше бачить, як лиш зорі, що якась ясність їй показала ся і що на неї сходять відтак віща сила. Довго неповоротно дивила ся в один бік.

Никифір прийшов вже пізенько. Приніс хліба й горівки. Як дивила ся на нього, никло з неї те байдуже лїннє, а щось живе, бистре, свіже пробігало крізь її тіло. Ті гарні давні чутя. Вона знов почувала себе жінкою, такою як всі инші. Він такий самий був, як колись, її щирий вірний коханок, що його вірно три роки любила.

Кові пасли ся, форкотїли, а вони сидїли на приспі довго, довго.

Говорили багато, але те все вилося навкруги одного осередка. Навкруг тички і реклямації. А їм видавалось, що то таке гарне, що говорять собі такі файні слова і все цілком нові.

Рано до схід сонця пішов Никифір у село з кіньми. І вона вже не лягала. Дивила ся йому в слід таким щасливим виразом лица, неначе рукою досягла неба. Дивно порушувалось її здорове молоде тіло, і так блищали її очі. Так наче два огники. Скорійше порушувались ноги. Пішла до керниці і вмила ся. І чогось нагадало ся, що вже весь тиждень не мила ся.

Показало ся сонце, лише перші проміння впали на землю. Чогось самі вигнулись її ноги і вона перехрестилась. Як сонце підходило із-за обрїя, вона ще більше відчула силу божества. Боязко, горячо молила ся. То диявол був доси в нїй, то її потягло. А для чого її щось руки і ноги відоймило і нічого не могла робити? Чого до церкви не йшла? То він цезник з тої старої відьми шиб на ню.

— Господоньку, татку небесний, прости мене грїшну.—А рукою держалась за ладан.

Гей, вони грїшники, а може й та тичка несамовита? А чого, як старий примовляв від татарки, її щось за серце ловило, а як стара заправляла корову, то її ноги затерпли. Гей, не хоче вона з ними сидїти в купі. От сюди перенесеть ся в сей бурдей. Добре, що Бог дав їй таку гадку. Навіть їй було щось розум заступило, не могла мудро думати. А як тепер їй гарно на душі та легко. Полола тютюн і чула в жилах живу, теплу кров. Смагляве лице було ще темнїйше, а губи порушувались, щось голосно гадала. Те все в нїй будило легкий жаль.

Вже три неділі сидїла Касандра в бурдею в полі. Вона туди всі свої річи забрала. Старий градовий перегнав до неї всю худобу. То давна його мрія, щоб худібка у лїті була в полі.

Касандра почувала себе тут газдинею. Лекше їй було, що не бачить старої, вона до неї не могла звикнути. А тут їй так добре! Що добре, то добре. Ніхто над нею не сидить, ніхто їй не пазить. Тут ніби вона ожила, ніби ще раз на світ народилась. І ціла таки перемінилась. А що файний її тютюн, а що добре худібку доглядає.

Хто видів, хто знав, що до неї забігає Никифір. Таки що днинки. Їй видавалось, що він її господар. А чи він їй не щирий, не добрий? Ніколи голоруч не прийде. Від нього смакувала Касандрі горівка. Відай не простої але паленої приносив.

— Гей Каса... гей чи чуєш? А дай но збанок.—Було то саме в полудне, в душний день.

Касандра витягнула через вікно руку з збанком. Никифір побіг до керниці. Скрипнув журавель і він пішов з збанком у глибину поля. Такий файний, годен. Вона дивилась йому в слід. Їй бо, їй тепер добре. Чого би ще хотіла? Гріх би мала, як би ще й тепер нарікала... Маленька хмаринка показала ся на небосхилі. Незамітно поволи росла і все небо стало невиразне.

Старий прийшов з полудня в бурдей і складав в галетчину сир, у ракву масло, щоб зібрати до дому.

Повіяв вітер.

Якийсь протяг протягнув крізь все поле. Щось зловісного заворушилось в повітрі. Невиразно покрутились на небі хмари, затягнулось в мить все небо.

Старий скоро вибіг на двір і розглядав ся трівожно на всі сторони, хотів серед тієї бурі зорієнтувати ся. Скоро бігли полем люди, дехто пускав ся в село, дехто забігав до бурдея. Кілька великих крапель спало на землю. Старий градовий взяв ґралі з хорім і пішов на поляну перед керницю. Пролетіло кілька ясних блискавиць і знов звіялась ще сильніша буря, що все валила до землі. Градовий стояв коло керниці лицем проти вітру.

В бурдею було повно людей, навіть в опід приспу навкруг хати. Був і Никифір. Касандра дивилась неповоружно на старого. Дош падав густий, крапнистий. І в мить текли полем потоки. Старий градовий почав сильно махати розтвореним ножем у повітря. З всеї сили. Дивив ся в один бік, непереставно махав в оба боки. Дош не переставав, буря зростала. З нього текло цюрком. Кинув ніж і взяв ґралі в руки і держав їх против вітру, сильно опер ся ногами в землю. Упало на землю кілька ледяних кульок.

— Тримай, не пусти—кричали люди з порога до старого.

Він не оглядав ся.

З часом почало гамувати ся. Дощ перестав, лише вітер безмилосердно гнав чорні хмари на опівніч. Градовий ще стояв, наче закамений з гральми в руках против вітру і дивив ся в одну точку неба. Він щось бачив в хмарах. Його лице стало строге, рішуче і в очах був якийсь надприродний блеск.

Як вже й вітер притих і люди вже почали розходити ся, вертав і він мокрий, блідий, з гральми до бурдея. Щось закаменого було в його рухах, міцно були стиснені його посинілі губи, а з бороди стікала вода.

-- А таки відвернув град—сказав якийсь старий господар з вірою до людей.

— Але то тяжка була война, нїм я його переміг—сказав самопевно градовий і зайшов в хороми.—Але сього разу потний був біс. Два рази показував ся мені з хмари, хотів напудити. Але не мене.

Люди похитували головами і розходились. В бурдею стало порожно, лишень Никифір самий один стояв коло дверей на приспі.

— Генди тепер той біс в тій хмарі—і вказав градовий рукою на опівніч на чорну хмару.—Ой сильний був.

Никифір дивив ся на небо, але видно, щось своє думав.

Старий забрав весь набіл у трайсту і одправив ся до дому.

— Ходи Никифіре! Йдеш?

— Ні. Забув сапу в полі.

Один справив ся в село, а другий до керниці з чорним журавлем. Касандра стояла на порозі.

В душі подивляла вона старого. В її очах видавалось відверненне граду—страшна геройська річ. Гей, чоловік смертний поборов біса. І до тижня був дощ і таки від тички. Се будь хто не потрафить. Він виско стояв в її очах отой старець з довгою бородою. Їй здавалось, щоб так довго не витримала на такій зливі, а не то ще боротись з бісом.

В печи грів ясний огонь. Касандра любила сидіти перед печею на ослоні і дивити ся в ясне полумя. Часом трісне голосно і вуглик полетить на хату. Тепер вона сіла і гріла руки. Було якось студено.

— А що, не має сили старий?—спитала Никифіра, що заходив в бурдей.—А що, дощу не пустив? Не відвернув граду?—Він здвинув плечима. Тут і його мудрість кінчила ся.

Обое сиділи в хаті і почували себе гасдами. Хто тут їх видів. Хто знав, що він собі так безпечно сидить коло чужої жінки. Ніхто. Тут лише навкруги широке поле, небо і один Бог.

Він сидів, далеко на хату висунувши ноги і курив. Касандра

варила вечерю. Роздумувала над тим, що сьогодні був повний бурдей людей, що вона була так близько їх. Навіть де хто забув ся і говорив з нею. І себе вона сьогодні почувала такою, як всі другі. Не відчувала, що вона невістка градового, а жінкою несамовитого.

— Касандро небого, ми собі файно газдуємо. Не так?

— Та так...

— Та я сьогодні вже буду пізно дома. А знаєш, що ніхто навіть не сподівав ся, що я до тебе ходжу. Ніхто раз. Мені здаєть ся, відколи ти тут у сім бурдею, то навіть забули за тебе люди.

— Відай, відай—і вскрикнула.

Вечеряли.

І хто би се сказав, що вони собі не чоловік і жінка.

На дворі знов почав звівати ся вітер. Проразливий. Здавалось, що рознесе цілий бурдей. Так не хотілось Никифірови йти з теплої хати. Так лїниво поглянув у вікно і здвигнув плечима. А мусів іти, бо ще би й догадали ся, що він сюди ходить. А я, тай пропало все. А так йому було добре.

— Дай мені порожню фляшку.—Стояв перед хати високий здоровезний, наче дуб, і лише трохи його голова не досягала стелі, лише на палець. Поклав фляшку за пояс, підкотив штани, взяв сапу і вийшов не радо на двір. Касандра випроварила його. А то така темінь, така буря. Він скоро зник серед тої пїтьми, а вітер так свистів, так обшарпував дах бурдея.

Тай лячно було їй тепер самій. Накладала все нових форостинок, щоб світло було. Колиб лише до неї щось нечистого не прийшло. Ще міг би подивити ся через вікно біс. Морозом проймало її тіло. Відколи вона в бурдею се першу ніч сама ночує? Він в таке не вийде, як все з кіньми наніч...

Вогонь гукотів, а вона сиділа скулена на стільци. Чогось її ухо ловило і найменший свист вітру, скрепінне журавля і якийсь гуркіт, глухий, немов з під землі.

Думала. І як то ті думки її мішали ся. Але вже не почувала в собі лихої сили. Ні. Вона була певна, що тут далеко від відьми, вона її позбула ся. У неділю піде до церкви. Найме службу, аби очистити ся від всіх гріхів. А по-полудни піде на танець. Таки цікаво їй було, чи Никифір гуляє з дівками, чи лиш так каже, що не гуляє. Вдумала ся, а голова все низше спадала на груди, а очи прижмурювались. І так то падала в півсон. Легко хитала ся, руки все сповзали їй з колін...

На дворі ревіло, свистіло, а журавель скрипів.

От була в неділю в церкві і відчула якусь спільність з людьми, відчувала якесь висше натхненне божества. Однаково погордливо відносили ся до неї жінки, недовірливо водили за нею очима. Але вона сього не відчувала, була захоплена своїм щастем.

Пішла на танець. І як все, стояла собі сама на боці. Таки не гуляв Никифір. От що вірний то вірний таки. Тямить, що любив її три роки. Лиш він один лучить її з світом. Він її не цурав ся. Не цурав ся, хоть вона градового невістка, не цурав ся, що вона сидить десь у бурдею і приходить до неї. Він, той богацький син.

Від раня, від самого раня, лише сонце зійшло, йдуть попри Касандрин бурдей косарі. Вона подоїла корови і сиділа на приспі. А тепер вся краса в полі, такі цвітисті покоси, таке багатство золотого збіжя. Пахне зілем, конюшинами. Гей, раз файно. Никифір минав попри неї з косою на плечах, і в ході, так що ніхто не видів, уххав її торбу.

Вона всміхнулась. Фляшка горілки паленої, як все, і цілий білий хліб. Увихала ся тепер, і як все горіло в її здорових руках! Так лише дома дівкою робила. Журавель скрипів, худобу наповала і пасла і все дивилась на сонце. Пізно над вечер розіклала вогонь. Косарі попри бурдей вертали з поля. Легкий, білий, невиразний туман стелив ся. Побачила посліднього косаря високого, кремезного і пішла йому напротив до керниці. Сонце заходило. Він поклав косу в хоробах, зайшли в хату.

Невиразно засівалось небо зорями.

Пройшла осінь і зима. Нічого нового не було. Однаково все йшло. Касандра жила наче газдиня з своїм Никифіром А старий градовий два рази на тиждень приходив за сиром. Касандра навіть зимувала в бурдею, так наважила ся. А Семен? Хто знає, де він обертав ся.

Зимовий сніг стопив ся. Розгрязло поле. Але новий мартовий сніг з дощем лїпив. Погано було. Всюди грязь, болото.

Касандра сиділа на лавиці і дивила ся в вікно. Якось трохи стрівожено. Почула ковтанне в хоробах і відразу стало їй инакше.

— Никифіре, любчику!

— А що там?—відчинив двері, а його чоботи були цілком заболочені.—А таки я прийшов. Видиш, ретельно дотримав слово.

— А що буде з нами, любчику?—і дивилась подвійно більшими очима.

ЛНВістник 1916, кн. VII—VIII.

- Інакше не виходить, лише, як буде дитина, поїдемо до Канади?
- Гей до Канади?
- Ая, до Канади поїдемо.—Сів коло неї на лавицю.—Я ще своїм старим про се нічого не казав.
- А як тебе не пустять?
- Він здвигнув раменами.
- Та я не маю грошей на дорогу— сказала Касандра.
- Він утопив очи в землю і мовчав. Напружено думав.
- Вже я буду щось робити.
- Коби. Так би було добре. Говорила так довірливо, наче повіряла йому всю свою долю.
- Щось холодного було між ними. Чогось все задумувались.
- Він пішов на зорях.
- Таки щось йому не довіряла Касандра. А де його родина пустить? Як він її забере? Та се не може бути. Мусів би хтось проте довідати ся. Але друга гадка, то його голова в тім. Чоловік завжди мудріший від жінки. Може щось і придумає.
- Тиждень нікого не було в неї в бурдею. І не диво, страшна негода, шарга. Вже стужила ся Касандра за людьми.
- Касандра постогнала і на силу злізла з печи. Поволи пішла до притули і накидала худобі сіна.
- Хтось заковтав.
- „Никифір“, щось їй сказало і вона побігла відчинити.
- А хто там?
- Я, я,— захрипів старий градовий.
- Зараз, зараз най ключ найду—і побігла живо в хату.
- Заслонила подушками від хати піч. Там за тими подушками скрила вона свою велику тайну, живу тайну. Там була її дитина.
- „Хоть буде плакати, старий однако недочуває“,— подумала.
- Не борзо пустила старого в хату. Він багато кашляв, сопів і сів на лавку.
- Касандра, як все, складала в гелетчинку сир.
- А що там нового чути?—спитала, аби щось заговорити.
- А пішли вчора парубки до Канади. Шкода, що того дурного Семена нема, найби і він з ними в кумпанії був пішов. Однак валяється.
- А хто такий пішов—і чогось мимоволі так затривожилась.
- А хто. Тодер Доцин, Танасько Щурів та Никифір Белеїв. Самі богацькі сини.
- Та-а-а-к, то ві-і-н? Та-а-а-к, де се може бути?—і чогось вся стала біла і увяла.

Не тямилася, як наповнила гелетчинку, і наче з просоня засунула старому в торбу. Вже смеркало. Старий поволи вийшов. Ніс ся хатою невиразний плач дитини. Вона байдуже про те. Лють переняла її. Накинула на себе кожух, замкнула за собою бурдей і пішла полем. Її тіло ще було ослаблене, немічне. Ще дрожали під нею ноги. Почувалась слаба, наче билинка. Але щось внутрішнього її гнало. Вона йшла скоро тим розгрязлим болотом. Пройняла її студінь наскрізь. Вона йшла певнинно. Просто в село до своєї матки. В селі вже світилось в хатах.

— Скажи, небого—спитала Касандра якимсь відмінним голосом, як молодиця вийшла до неї на двір.—Скажи, хто поїхав з сільських до Канади...

— Ади, Гриць Проців, Тодер Доцин, Никифір і другі.

— Ага, добравіч, іду до старого.

Матка зачудована відвела її аж до перелазу.

Касандра довго ходила толокою. Щось її насильно відривало від життя, від людей. Щось тут коїло ся. Щось кинуло їй глумливо сором на голову і пхнуло її кудись, кудись у пропасть.

„Никифір бодай не сконав“—промовила блідими устами.—„А тепер що?“.

Сніг з дощем і вітром змагав ся. Їй ставало то студено, то горяче.

А нащо їй та дитина, як його нема.

Що вона буде з нею робити. Кождий знає, що чоловіка нема дома. Кому здасть ся байстря. І чогось гнівом спалахнула до дитини.

Зайшла у вулицю, в ту де сидів Никифір. Натягнулась через пліт і дивилася в обору. Всюди було тихо. Бачила, як у хаті ходили люди. Вона скулила ся і ждала. Таки не довіряла. Може то її дурять, або так собі говорять. Та він був би їй сказав. І щось мягкого пройняло її душу. А може зараз вийде і побачить його. Серце дуже било ся. Стояла довго, довго, і наслухала.

Відчинилась фіртка. Нею потрясло те чуте, що проймало її, як Никифір відтворав двері її бурдея. Вийшов парубок і ставув на фіртці. Ой, се не був він. Ні. Низький, марний. „Ага, се наймит“,—подумала Касандра і поволи підійшла до нього.

— То ти, мій Іваську?

— А ти відки тут взяла ся?

— Та десь іду з села. А ти де йдеш?

— Я, за пачкою до коршми.

— А у вас що роблять—спитала ніби байдуже.

— А плачуть, тай плачуть, аж не мож дивити ся на то...

— А чого?

— А від коли Никифір пішов до тої Канади.

— Коли пішов?—її ноги задрожали.

— Та перед вчора.

Павза.

— А в нього также якесь несамовите було влізло. Як знаважив ся! Та йому дома лиш би бути. Відкись голова вистарали йому грошей. Ходив, як несамовитий, аж йому ходили в село примовляти, та воду святили. А ньеньо мусів його пазити, як малу дитину, аж заким не поїхав. Кажуть люди, що на нього щось шибло, знаєм, як твій старий того літа відвертав град.

Вона мовчки відійшла від нього.

Таке щось болюче, гидке почувала в собі. Якусь лють. Когось була би вбила і сама себе.

Холодний вітер бив снігом просто в лице. Вона вздрігалась і ціла дріжала. Чоботи промокли. Поволі йшла в гору. Темно-одностайно було на полі. Довго блукала полем, ціла закостиніла. Аж пізно в ночі натрапила на керницю. Журавель скрипів. Вона сіла на цембринне. Не борзо підняла ся і так поволи поволікла ся до бурдея. Трохи наслухала під вікном і зайшла в середину.

В хаті було тихо.

Вона сіла на лавицю і сиділа довго, нетямно. Небавом роздягала ся. До дитини не дивила ся. В хаті було студено. Нащо їй дитина, як його нема. На що? І щось корчило її. Якось судорожно корчила ноги і вся трясла ся. Жінки в її стані ще навіть за поріг не ступають. А вона яку дорогу зробила. Вона про себе нічо не дбала. Лежала і довго потягала ся на лаві. Десь над ранком стало їй горяче і вона заснула...

Пізно встала.

З свідомістю фізичного і душевного болю, з свідомістю тої їди, якою була переповнена її душа. Поволікла ся до худоби. Розпалила огонь і сиділа скулена в двоє аж до над-вечір. Поволи полізла на піч.

Тихо, неповоружно лежало мале тільце в тій брудній веретці, що лишила ще вчора. Лицем обернене до печи. Касандрине лице не порушило ся, вона на пів мертвими руками підняла маленького трупа. Дивилась хвилину, завилла ще в один шмат, поклала на лаву. Сама пішла на поле. Там коло керниці була велика сива плита. Вона при боці викопала ямку. Винесла дитину, наче їй щось цілком чуже, і поклала в середину. Прикидала гли-

ною. Якоюсь надмірною силою притягла ту величезну плиту; закрила нею ямку. Стояла хвилину. Се її велика тайна і ніхто про те не знає, лиш він. Але його нема, він далеко. Вернулась у бурдей.

На дворі негода. Буря з дощем і з снігом. Лише сіла на стілець, її пробіг якийсь дроз, неспокійний, гидкий. Щось сильно ймило її за серце. Якась дивна гадка промайнула їй: „Ти дитину живу закопала“ і—чогось задріжала вся. Бояла ся поглянути у вікно і лише дивилась перед себе в огонь.

Наслухала і її здавалось, що дитина плаче. Гей, що се з нею? А певно, що нечистий знов у ній; вона добре знає, як він нею володіє. Знов вітер засвистів, а журавель заскрипів. Вона напружено вслухувалась хвилину. А то дитина плаче, вона живу закопала. Побігла розвита, розхрістана до великої плити. Якось дико, несамовито відтягнула плиту і наслухала. Тихо було в ямці. Намацала студене мале тільце і з острахом відкинула з рук. Стояла довго і наслухала. „Ні, не жие,—казало їй щось внутрішнього,—вмерло від студени і голоду. Убийниця“—причулось їй. Вона знов перелякано, божевільно засунула назад плиту. І лише обернула ся і побігла кілька кроків, знов почула той плач, але не вертала ся, а втікала від нього. Замкнула за собою двері.

Вітер вив скажено, як лише міг, серед широкого поля. Касандра сиділа скулена з великими вогкими очима, що тепер якось злорадно, перелякано світились. Лице бліде, губи сині і лише якась ненормальна горячість видобувалась з кожним подихом.

Не зводила нікуди очей. Здавалось їй, що через кожне вікно заглядає якась страшна морда чорта.

Небавом лягла і не могла уснути. Качала ся з боку на бік і підтягала під себе ноги. Впадала в півсон. Неспокійно зривалась і бігла до печі. Ослаблена цілком вертала на лавицю назад. Вже не лягала, а сидючи чекала ранку. Лекше їй стало, як крізь малі шибки засірів спокійний, молодий ранок. Все одінне на ній недбало звисало, вона ходила у двоє скулена і робила вражінне дуже хорої. Перед полуднем прийшов градовий. Її затрівожило на вид чоловіка. І почувала себе винною. Чогось дрожала і неспокійно блискали її очі. Може він знає про ту велику її тайну? А деж! Напевно ні. Вона сильно виширзувалась і носила все кожух. А старий і так не довижає. Хоть була певна, що старий нічого не знає, а однак боялась, трівожилась.

Довго сидів на лавці зігнутий, як каблука, і дивив ся в землю.

— Ходи зо мною, стара застигла—сказав байдуже і сидів без руху.

Касандра неспокійно повела очима.

— Умерла?—ледве чутно спитала синіми губами.

— Умерла.

Вона накинула на себе чорний сердак і поплендалась за старим у село.

Нікого з людей не було, ніхто не приходив до мерця. Лише горбата, глуха гробариха порала ся. Мила мерця і помагала Касандри збирати. Старий сам зробив труну і другої днини з полудня ховали. Один хрест і даскал. Труна везлась на дрантивій фірі. А позаду йшла лише Касандра і градовий.

Вона угнула голову.

Відчула жаль, жаль їй тепер стало за сею жінкою, ах, її з нею щось лучило. Тепер вона сильно відчула, що крім старого градового, ще їй близький отой несамовитий, що десь світом блукає, а більше ніхто. Так, їх трьох ще щось сильно вязало. Студена гірка слеза впала на рукав чорного сардака.

Тихо і пусто було на толоці. Лише кілька разів вдарив дзвін, так тихо, глухо. Глухо загуділо, як спадала труна у глибокий гріб. Так само тихо було, як Касандра з градовим вертала ся до дому.

Як не своя сиділа вона в хатчині коло вікна. Її око на дармо шукало за печею „відьми“, колишньої господині сеї хати.

В її душі стало пусто. Лице видавалось сірим, марним. Лише очі блистіли, ті великі темно карі очі.

— Ти бануєш за старою, Каса?.. Ануко, розпали огонь.

Вона знов так лїниво підняла ся і мовчки сповнила бажанне старого.

— Я вже буду з вами тут, бо мені так у бурдею самій чогось страшно,—сказала тихо і дивилась в землю.

На дворі темніло. Небо було покрите густими хмарами.

.....
 Так файно. зелено полем. Запашно, розкішно. Літо тай годї. Чисте погідне небо. Гей і то поле, ніби море, тягнеть ся аж до самого неба. А рівне та зелене. Нігде нема ні деревинки. Лишень чорний журавель стерчить високо в гору на тлі голубого неба. І села відси не видно, воно там скрило ся в долині.

Касандра з старим перенеслась на літо в поле, в бурдей. Бояла ся сама, щось до неї лізло, щось її привиджало ся. А з старим вже ні, бо він таку силу мав. Від того разу, як закопала свою тайну під сиву плиту, вона ще не сміяла ся. Ой ні. Тай не говорила. Хіба кине якимсь конечним словом до старого.

Тепер вона вийшла з бурдей. Сонце вже з полудня. В руках держала грубе вузище і справила ся до села. Та чи вона хоть чимсь подібна до сільських жінок? Ой ні. Без кірпи, в сорочці з багровими плечками та в червоній запасці. А в селі так не носять ся. І сама стала темна аж чорна. Вона не пряде, не тче, а вже купує готове в місті. Бог знає, відки з світів сі річі якоїсь далекої ноші. А її те все байдуже, аби не гола.

Касандра йшла поволі. Якось тупо дивилась у землю просто перед себе. Не бачила навіть, як попри неї хтось минав. А її проминали всі тихо, нічого не кажучи. Воловід хитав ся в її руці. Вона спускала ся в яр. Від часу до часу чорною рукою поправляла на голові свій червоний турипан.

Яром пішла в ліс. Зносила на купу сухі хворостинки і ломала з дерев сухі гильки і чомусь все наслухала. Їй все щось причувало ся. Завязала воловодом вязку і сіла в яр відпочити. Неспокійно блимали її очі поміж деревами.

— Гей, то дитинка моя плаче—говорила до себе як все, коли була певна, що сама.—Ая, душа нехрещена блукає. Гей, тай сім років буде блукати, бо сім день небоже жило. Сім років буде блукати, нім натрафить до раю. Та все так мало бути. Кожному доля записана наперед.—Поволі з вагою закинула на плече вязку і яром пішла в поле.

— Гей то ти Семе...—кликнула і вперше за так довгий час усміхнула ся.—Бодай тебе, а ти відки зявив ся?—Скинула з плечей вязку перед бурдей.

Він був брудний, обдертий. Рот все не заперав ся і так само як колись свистів.

— Ходи в хату, небоже,—і так йому приглядалась. Абож він не був їй близький, її слубний чоловік і одинокий, що до неї належав. Правда, ще той старий дід з довгою сивою бородою. Вони всі трое належали до себе і не мали нічого спільного з людьми і з світом.

Вечером горів в печі великий, ясний вогонь. На постелі лежав старий градовий, а під вікном сидів Семен. Чисто одітий, з вищеним головою і оповідав немилим уриваним голосом про свою мандрівку.

Семен нічого не робив, а все сидів на приспі перед бурдеєм з отвореним до сонця ротом. Байдужими, невиразними очима водив по пою. Не заставляли його до нічого, щоб знов де не пішов. Касандра ходила з старим збирати зїля і вже знала майже усе ремесло. Так якось борзо навчила ся.

І сей раз несла з поля повну торбу, аж вигнула ся, як лоза.

А позаду далеко лишив ся старий градовий. Він кашляв і все приставав. „Ой, не здоровий він, ні“. Проти хати до сонця сушило ся на білій веретці перекотиполе, чибрик, масне зіле, чортополох, папороть, п'яча петрушка, п'яче молочко, бабка, чорна рожа, ромянець і зілле любисток...

Старий сидів під хатою і кашляв.

Касандра варила їсти.

Так було що-дня.

Одного разу старий дуже занедужав. Лежав на печі. Він давав аказівки і все робила Касандра. Кілько раз йшла вона по воду то ніколи не минула, щоб не поглянути на сиву плиту. Вечером, як всі спали, вона виходила на двір і йшла на плиту і там до пізна сиділа. Там їй було лекше, їй здавало ся, що щезник її там покидає. А він так гриз її коло серця.

Було тиждень перед Ілями. Старий все ще не сходив з печі. Касандра несла з керниці воду. Їй напротив йшла молода дівчина.

— Я до вас тітко—сказала довірливо.

Касандра подивидась довгим зором своїх темно карих очей.

— Ая, я до вас, допоможіть мені, я щось не можу. Тай поворожіть мені, мене до вас справили...

Касандра хвилину подумала. Вона доси ще не пробувала сего ремесла. Але відчула, що має силу сій дівчині поради, помочи.

— Сідай на приспу, дівче.

Як упорала ся в хаті, взяла її за руку і пішла з нею на сиву плиту. Вже добре потемніло. На приспі бачила против себе сілюетку Семена.

Касандра тяжко вздихнула, так тяжко, немов в тім стоні було її ціле жите. Повела свої великі очі по зоряному небі.

— Тобі, небого, грозить нещасте, ая. Варуй ся, небого, кохання. Ая, любко, ти молода не знаєш. Через кохання можна розум стратити, можна стати убійником—і подивила ся на дівчину, що набожно слухала.—Знаєш? Люби, але будь мудра, свій розум май. Кохання, любко, тільки не дає, кілько бере. Гей, навіть жите бере.

— Навіть жите бере?—спиталось полохливо дівчатко.

— Бере. Так тобі візьме, що ти ходиш лиш як тїнь по землі, але в тобі житя нема. Видиш се поле? А так тобі стане в душі... пусто... пусто...

Було тихо, лише журавель скрипів. Дівчина дивувалась тим віщим словам. Таке будь хто не скаже і таке ще не чула ні від кого...

Стояли обидві перед бурдеєм.

— На тобі сего ромянцю. Наний ся з сего горячої юшки три дні, по три рази до схід сонця.

Дівча зникло.

Касандра ще довго стояла і дивила ся у темнь поля. Легко було, наче по якій сповіді. І чи се не була сповідь?

Від того вечера бурдей не замикав ся. Жінок і дівчат приходило без кінця до Касандри. А вона їм всім те саме казала, лиш иньше зїле давала. Вона рада була, що вони йдуть до неї, її мило було те говорити, облекшати свою душу.

Старому трошки лекше стало. Вже міг сидіти на приспі против сонця. Але дуже змарнів. Блїдий, блїдий, і наче святець виглядав з своєю бородою. Касандра до церкви знов не ходила. Чо-мусь тепер навіть і не думала на церкву. А старанно сушила і складала свої зїлля.

Було кінцем літа.

Вона поволі ступала. В її рухах і лиці було щось старечого. Лише очи мали надприродний блеск.

Ішла толокою, а за нею бігла юрба хлопців. Кидали в неї грудками і кричали на все село: відьма, циганка, чарівниця. Вона йшла не оглядаючись, не турбуючись ними. Те видавалось їй марним, дурним, против того обовязку, що вона сповняла

Минали люди бурдей, всі казали, що треба дощу. І справді так парило, така спрага була всюди. Земля потріскала. Що-дня зявляли ся хмари, але вітер їх розгоняв і дощу таки не було. Старий з Семеном сиділи під бурдеєм на приспі. Під керницею чекало кілька жінок на Касандру. Вона щось лїниво запрятувала в хаті. Нестямно дивилась на полицю своїми блескучими очима і щось шептала. Блїда, струнка, в червонім турпані. Байдужність і утома виглядали з її кожного руху і з її лица.

Вийшла на двір.

— Дощу треба—сказав старий і закашляв ся.

— На Семе, та затич тичку на межу—і подала йому білий бич з китичкою васильку. Він не скоро, лїниво підняв ся, засопів і пішов на межу.

На дворі було душно. Далеко, далеко жовтіла гола стерня. В невиразнім, перетканім легкою млою, воздуху кружляли птахи.

Касандра стояла на порозі і дивилась на сиву плиту. Держучись рукою за пояс, пішла поволи до керниці до жінок.

Сїла на плиту—і ворожила.

Звіяв ся вітер буйний, свавільний.

Журавель скрипів.

Н. ГРИЩЕНКО.

Ясне небо, сині хвилі,
 Сяє сонце в вишині,
 Наче птахи срібно-білі
 Грають скалки в далині.
 Біля моря чорна скеля
 І похмура і сумна...
 Припливе до неї хвиля
 І засяє враз вона.
 Так жите моє збігає,
 Вік самотний і сумний...
 Прийдеш ти і враз засяє
 Усміх щастя золотий.

Гомін, гомін в синім морі
 Хвиля хвилю наганя,
 Сині, грізні, непрозорі,
 Підняли ся нецоборі,
 І женуть ся навманя.
 Свист, пісні розсатанілі!
 Мов потворища страшні,
 Позивались грізні хвилі
 І шматують коси білі...
 Що то стало ся на дні?
 Що порвало вас з покою

Marine.

Що порушило ваш гнів,
 Що повстали ви до бою
 І женете ся юрбою
 До незнаних берегів?

Підняла вас кривда люта
 Чи злоба морських царів,
 Чи зняла ся воля скута
 І порвала враз всі пута
 І лама закон віків?
 Ні, холодні і байдужі
 До людей і до бутя,
 Бетесь марно хвилі дужі,
 Я ж дивлюсь на вас, недужий,
 Та шукаю в вас чуття.

Ребра скелі камяної,
 Ні травички, ні стебла...
 І з розцілини страшної
 Чорна хвоя проросла.
 Серце, серце скамявіле
 І скривавлене... про те
 Може й з ран твоїх несміле.
 Ясне щасте проросте.

НАТ. РОМАНОВИЧ.

Манівцями.

Друга частина трилогії

„Мандрівниця“.

(Докінченне другої частини).

XXVII.

— Новина, панове! Приїхав Павло й Баця. Ще ранком приїхали і досі у Квітки сидять, збирають ся до вас. Павло конче хоче на горі жити,—засапавшись хутко розповідав Панас, зявляючись на горі перед хатою Копичихи.

Соломяний широкий бриль, вишивана сорочка і довгий патик.

— Ще, Надя, ще лийте води, інакше буде густе варенне,—спокійно, не вважаючи на Панаса говорила Маруся Наді.

Сиділи обидві при багаттю. Між цеглинами палав огонь, на цеглинах стояв таз з ягодами.

— Се вас не зворушує, панове! Я говорю про Павла, а ви хоч би словом обізвали ся.

— У нас варенне збігає,—холодно обізвала ся Маруся, піднявши на нього сірі, великі, спокійні очі.

— Що, таки дивні, товаришу, сі жінки емансипантки з Росії?—обізвав ся Славко, який сидів на дереві поруч з Омельченком і дивив ся, як він малює.—То редагує газету й полемізує і раптом ковбаси засмажить, папушник спече; то партійні місії виконує, агітує й раптом сидить над багаттем і варить варенне.

— Багата влача, бачите, Славко,—пожартувала Надя, пильно мішаючи варенне ложкою.

— Знаєте, йдучи до вас, я під горою бачив теж таку сцену: багатте й варенне. Там тільки чоловік і жінка вдвох варять, а діти навколо грають ся.

— Се Богдан Лісовий,—обізвав ся Славко... наш оригінал.

— Як той Богдан Лісовий?—спитав Панас.

— Еге, той самий.

Але се ж той, що тоді на „вічу“ умовляв її йти до дому, той незнайомець з сірими прекрасними очима...

— От, дивна людина...—казав Славко,—все на свій лад переіначує, все індивідуалізує. Родинне житє перетворює в іділю безконечну; соціалістичні ідеї до абсурду доводить... Цікаве те, що

батько його—польський, правда зукраїнізований, шляхтич з Поділля російського, мати селянка. Батько заповів його виховувати в Галичині й землю з доходом тисяч двадцять лишив йому. Перше він виконав, а другого зрік ся, віддав селянам... Тепер дуже бідує матеріально, дуже працює, а притім завзятий хлопець.

„А при тім мабуть—ідеальний чоловік“, подумала Надя.

Уявив ся чомусь їй сей Богдан Лісовий. Такий, як бачила його на його дачі над рікою.

— Що замислились?—спитав Панас.—Ви думаєте, а варенне перекипить і товаришка Маруся гніватиметь ся.

— Що? Ви казали, що Павло буде?—розбуджена з думок своїх спитала Надя.

— Еге, він уже є тут і прийде, а я зараз біжу. Поки що бувайте...

— Та й добре... Та пустіть до себе комірником Павла, як прийде: він хоче на гору, поетична натура.

— Боже, яка байдужість... до отамана...—трагічно гукнув Славко.

„Байдужість...“ се він правильно... іменно байдужість до всего у неї, до обовязкових щоденних справ... Байдуже жити, все байдуже, крім дитини...

— Надю, варенне скінчене, я йду вже.

— Уже? Чого? Обіцяла до ночі сидіти, Катрю чекати ще, а тепер: іду вже.

— Ні, я піду. Катрю попрошу краще не йти сьогодні; щось вона сьогодні не дуже добре себе почуває. Та й мені голова болить...

Маруся трохи бліда встала з місця й поцілувала Надю.

— Чого ж поспішати ся? Зостались би ще...—прохала Надя; дуже гарно було їй з Марусею, такою завжди спокійною, лагідною, урівноваженою.

— Ні, ні,—попрощала ся з усіма й пішла стежкою з гори, сгрунка, рівна, прекрасна.

— Невже так боїть ся Павла зустріти?—старанно накидаючи олівцем, спитав Омельченко.—Ах, яка постать!

— Поспішаєш змалювати? Правда?—спитав Кость, заглядаючи в малюнок.

— Що ви там кажете, що хтось когось боїть ся?—знервовано спитала Надя.—Тільки не Маруся, ні! Вона сильна! Віра, Віра де ти?

— Тут, мамо,—озвала ся дитина.

На траві біля хати стара Копичиха водила Віру за руку й тішила ся, що добре бігає.

— Господи, яка турботлива мама!—обізвав ся Славко.—Наче дитина за версту.

— Так чекайте... кажуть люде, що Павло приїхав,—почав з дерева Омельченко...—Сеж уже якісь діла будуть...

— Власне балачки підуть, я бачу,—лїниво обїзвав ся Кость.—Ох не люблю балачок...

— Що ти любиш...

— Люблю сонце, небо, тишину як тут, на сїй горі.

Надя глянула на нього.

Тишу... так, тут тиша... пливуть собі хмарки поволї, залишаючи непорушними й самїтними подїбні до себе гори. Деревата зеленї, злегка похитуючи вїтями, безшумно хвалу свою до неба возносять... Нї галасу, нї балачок.

Рокоче свою мельодїйну пїсню потїк, пестливо припадаючи до величнїх круч та скель; здалека бїжить вїн і багато має розповідати кручам зеленим або й левадам широким про все, що бачив на своїм довгїм шляху.

— Панї! Може конфїтури висипати до слоїка,—підїшла Копичиха до Надї.

— Еге так, так... я й забула,—пробудила ся Надя з своїх думок.—А Віра де?

— Спить, мов янголятко, там Марїйка сидить, мухи відгоняє. А то панна ладна така була тут, та смутна, зажурена...

— Так, гарна панна,—повторила задумана Надя.

— Прошу, абисте панї ся не гнївали: і панї такі сумнї... Щось у нас не весело, мабуть до дому тягне...

Так, певне до дому тягне... Але хїба там що чекає її? Все її тут з нею. Як Павло каже: omnia mea mecum porto. Все: і дитина й самота й туга—се все з нею і тут і там.

— А файно й у нас, панї, дивїть ся,—вказала на дїл Копичиха і пішла з слоїком до хати.

„Файно“.

Залитї сонцем луки розкинули ся під горою, окруженї, перерїзанї лавами дерев. Десь далеко стелють ся вони й ваблять за собою в простїр.

Полетїти б так—як би крила... долетїти до другої гори, такої принадної, красної в долині. Посидїти б, глянути б навкруги на свїт і знов летїти долами, ярами, горами.

Летїти... а де ж мета?

Мета? На що? Без мети летїти... все нової мети досягати... летїти—рухати ся.

На що? Коли все одно „omnia mea secum porto...“ сум свій, тугу свою з собою всюди нести.

Краще сидіти, сидіти й дивити ся... серед тиші природи шукати душевного миру, гармонії; в самоаналізі, думанню, спостереженню, самовглибленню шукати в собі того, чого жите бурхливе не дає... Жите .. мішанина пристрастей з стражданнями, егоїзм, зрада почувань. Ні, далі від життя... ніяких шукань, поривань... все вмерло в ній з смертю Василя. Не хоче й не може спускати ся з гори, виходити з самоти своєї. Не хоче й не може летіти десь в простори... Аби дитину виростити! А своє все скінчене й крила підрізани. Отак сидіти на горі й лише дивити ся на доли, де жите кипить, на простори, де багато таємничого й привабного. Лише дивити ся.... Бо годі поворухнути ся з місця з тягарем, який гнітить душу. Годі йти долами, лісами, ярами й горами—сим мінливим рухливим шляхом життя, коли тягар обтяжує, не пускає з місця... Спокійно треба сидіти на місці й не рухати ся. Нехай жите горить навкруги, нехай горить. Для неї—смерть і холодний спокій поки що до смерти. Як би не дитина, лягла б тут на горі, дивила ся б в небо й поринула б в спокій, небуте. А так ще житиме... в праці й спостереженню...

Висока струнка постать Наді над самою кручею. Вона змарніла, сиві пасма над скронями в волосю, в очах безмежний сум. Така вона все з того часу, як довідала ся про смерть.

Схилила ся, сіла під кручею. Така маленька, маленька серед величньої природи.

Полудневе сонце гарячі проміння лле; ніжить ся й всміхаєть ся в його обіймах земля зелена, завітчана, гаряча; жите воно їй несе й вона радіє; піснями птахів, гудіннем комах, шемраннем верхів зелених дерев виливає з грудей своїх хвалу й дяку.

Шумить під кручею потік, радісно з співами обмиваючи зелені груди землі. Він щасливий!

Не ущухала полеміка, не затихали дебати. Не вколисувала гірська тиша взбурених думок, не покривало дзюрчанне гірських потоків рокоту бурхливих голосів.

Не вгавали суперечки й дебати в „сальоні“ Ганнусі. Оселя Ганнусі та Михайла, „комірниками“ яких були Микола, Панас та Славко, була топографічним центром і стала „сальоном політичним“. Серед села, між рікою з одного боку й вулицею, затишна й чепурна, ся оселя була по дорозі від поетичної гори до „пуритан-

ської“ кольонії, як називала ся оселя Катрі й Марусі з „комірником“ і сторожем—Остапом. Там же у них оселив ся й Монах, який на час приїхав. Павло з Бацієвським оселили ся на „поетичній“ горі властиво вже в клуні, бо иншого місця не було, і найінтензивніші дебати одбували ся там, між ними двома. Та дебати й суперечки, крім офіційально призначених в „сальоні“ і хронічних в клуні, відбували ся на кожному місці, кожної хвилини, де тільки збирало ся трое-четверо емігрантів. Шукало ся правдивого шляху свого... шляху, йдучи яким можна найбільше й найкраще послужити народу, людству. І в нетрях суперечек блукали вони.

Ранком, як мирні дачники, купали ся всі вони в чистих гірських потоках, в день—почасти прогульки почасти читання, що правда не без „дебатів“. А вечір вже неодмінно проводили всі як не на „поетичній, захмареній“ горі, (се рідше), то в політичному сальоні Ганнусі.

Ганнуся вдень варила варенне, при чому Славко ретельно їй допомагав. А у вечорі забувала за варенне й за все на світі, навіть за Славка, який невідступно за нею ходив. Полеміка її захопила. „Федерація, автономія... централізм, національна окремішність, космополітизм“,—тільки се їй цікавило. Читала доклад і полемізувала завзято. Ну й чи можна таке вигадати: зрікти ся навіть мови своєї в агітаційній праці для продуктивніших практичних наслідків?.. І де хто з товаришів годить ся з сим „безглуздем“... Хвилювала ся й не розуміла.

— Як можна таке безглузде приймати?—повторяв за нею й Михайло. Славко шкодував, що нема зараз своїх есдеків зі Львова в більшому числі тут, щоб допомогли въ дискусіях. Чи не запросити Богдана Лісового? І гарно говорить він так... Та правда: він не есдек, він лише соціаліст і то дуже індивідуалізований... Ну, він вірив досить в промови Ганнусі... Як не підлягти агітації такого чудового оратора!?

А Ганнуся була чудовим оратором і полемістом і те, що відкрила се в собі, надзвичайно їй тішило. Не зовсім, значить, вже воно нездібна і може поруч з чоловіками йти в партійній роботі. Останніми часами і газетою більше вона займала ся. Товариші потімили ся, зневіряли ся, а вона хотіла все перемогти.

„Гарно, що не має дітей, що ніхто не заважає... вільний час, вільна голова“,—думала Ганнуся. Се особливо спадало їй на думку, коли на зборах не бачила Наді, або навпаки, коли блакитний візок зявляв ся в „сальоні“ і вносив стихійну революцію в засідання.

Найсильніше говорив Павло.

Маруся не часто промовляла, але рішуче, з запалом і дуже серйозно й переконуюче. Всі з приємністю слухали її спокійну, стриману мову, хоч і не згоджувались. Один Павло мовчав, часом саркастично всміхаючись.

Микола отверто годив ся з Марусею й Монахом та Бацієвським, хоч в дрібницях „мав свою думку“.

Кость, який усе мовчав і тільки вислухував міркування Миколи, що приходив щодня на гору, забувши в запалі полеміки про свою „комплекцію“, почав нарешті говорити.

Він може погодити ся принципіально на пропозицію р. с. д., лише з деякими змінами...

— Все якісь неподіванки...—пробурмотів незадоволено Павло після його виступу.

— Ну, еволюція...—бурмотіли інші.

Надя в дебатах участі не брала.

— Можеб я не ходила зовсім?—казала вона.

— Ні, не можна; краще, як більше нас.

Брала з собою Віру й сходила з гори до Ганнусі. Задумана сиділа на призьбі (часто не в хаті розмовляли, а на дворі, перед хатою сідали, пили чай і радили ся над пропозицією делегатів р. с. д.).

Тоді звичайно самих делегатів не було—з ними відбували ся окремі конференції, а потім обмірковували ся їх постуляти.

Надя задумана дивила ся на невисокі горби, які окружали леваду; тихо, безшумно текла ріка серед низьких берегів зараз за хатою.

Часом несподівано з чорної пащі тунелю вискакував поїзд, покриваючи шумом своїм голосні розмови біля хати. Замовкали всі. Лише мала Віра, простягаючи ручки, кричала: „Дай, дай, дай“ у слід потягу, який вже сховав ся в другому тунелю.

— Се, Надю, Віра як ви. Дай їй недосяжного... дай того, що блискавицею перед очима летить і зникає на віки...

— Хіба я така?—здивувала ся Надя.

Така самісенька... „зірко небесная, ясна, блискучая—як досягти до тебе?“...

— Звідки се, Ганнуса?—почервоніла Надя.

Хто ж се угледів вірші її?

— Се вже ми знаємо звідки... В статі Костя вчитали...

А, се мабуть Кость на тому папері, що забула на столі, писав статю.

— То значить, хто підтримує пропозиції Павла?
Знов міркування, знов безконечні дебати.

XXVIII.

— Ні, він таки сплюха, той ваш Микола, і я пропоную його не чекати.— Ганнуся нетерпляче метушила ся по подвірю з кошиком в руці.

— Ви ж його збудили, Остапе?— Катря глянула на Остапа й всміхнула ся.

Якось так їй гарно сьогодні. Почуває себе здоровою, йде з усіма.

— Та будив... ще й як... „Зараз“, каже. „Піди й кажи, щоб чекали... я зараз“... та й повернув ся на другий бік

— Та й заснув мабуть знов, варвар... а такий ранок чудесний,— обізвала ся Надя.

— Ще панни Стефки нема, зауважив Михайло, виходячи з Славком з хати.

— Щось наша панна студентка запізнила ся... така завжди акуратна, як Німкиня,— бурмотів Остап, привязуючи до кошика Катрин плащ.

Всі щось мали в руках. Михайло й Славко торби через плече повісили, Кость ніс кошик і плащі, Остап ладнав ся.

— Який ранок розкішний!—весело сказала Катря.

— Розкішний,—тихо повторила Надя й задумала ся.

Сонце щойно встало й поволі урочисто підіймало ся чистим блакитним шляхом. Посилало теплий привіт землі, що радісно тремтючи зустрічала його: грало проміннями на верховіттях смерекових, що просто проти хати височіли на горі, далі на безлісних горбах; лагідний теплий усміх посилало леваді, вербам, білим хаткам. Ожили луки, сріблом заблищав гірський потік на зеленім килимі, птахи заспівали. Хотіло ся радісно всміхнутися й гукнути: „День настав!“

— А... яй, панно Стефко, як ся спізнали... Чи ж се личить європейській студентці?—Павло жартовливо привитав Стефку, яка поспішаючись йшла з вулиці.

Скинула на нього веселі очі і мовила, злегла почервонівши:

— Йой! Тож товариш Павло ославить тепер мене десь на цілу Україну: дивіть, які в Галичині студентки лїнівї та сонні. Добридень усім!—привитала ся й сіла.—А то чому не йдемо?

— Сплюху одного чекаємо... А, нехай собі спить, підемо без нього,—незадоволено мовила Ганнуся.

ЛНВістник 1194 кн. VII—VIII.

9

— А як... лінивство має бути покаране.—Ви товаришко Ганнусю, справедливість сама,—озвав ся Славко.—А, сервус, сервус!—радісно пішов він назустріч молодій парі: стрункому високому юнакови і приємній огрядній жінці.

— Чекали, чекали вас біля хати, аж знудили ся і пішли на-решті вам назустріч. Вже ж пора!—скинув капелюх і вклонив ся юнак, відслоняючи буйне, ясне, золотисте волосе. Обличчя ніжне, біле; сині очі привабні, глибокі.

— От вам, товариші, зверніть увагу: європейський Українець і російський Українець—виголосив Павло.—Російський Українець спить, європейський не проспить нічого, — пожартував Павло, привітно всміхаючись до прибувчих.

— Прошу, хто незнайомий, знайомте ся! Се Богдан Лісовий і його жінка.

— Ми майже всі знайомі,—підійшов Остап, а за ним і решта.

— Принаймні всі чули,—озвав ся Михайло.

Богдан Лісовий злегка почервонів і закусив губу.

— Отсе, пані Галино, товаришка Квітка, се товаришка Катря й Надія...

Надя простягла руку Галині Лісовій а тоді Богданови.

Що се? Се він... той, хто вивів тоді її з юрби, той, який так нагадав їй Василя. Той, що тут під горою живе... Се він...

Погляди Наді й Богдана на хвильку зустріли ся, на одну коротесеньку хвильку.

— Се так приємно, що ви йдете... так близько живемо й ніколи не бачимо ся,—привітно розмовляла з Галею Лісовою Ганнуся.

— Ніколи... в чоловіка багато праці... в мене господарство і діти. Отак не часто й виходимо по за свій горбд. Та зрештою, як трошки вільного часу, хочеть ся з собою поговорити, вдвох побути, — щиро казала з щасливим усміхом Галя Лісова.

— Дивіть ся, он якась гірська фея спускаєть ся з гори до нас—вказала вона на високу струнку привабну постать в білому на горбочку.

— Се не фея, се наша Маруся...—усміхнула ся Ганнуся.—Се делегат від російських ес-деків.

— Такий делегат певне має успіх в справах... диви ся, диви ся, Богдасю!

— Бачу, ну гарна панна...

— Чарівна. На коліна стати перед нею й молити ся...—захоплено дивила ся на Марусю, яка вже близенько була, Галя.

— Чуєте, Павло, як про вашу Марусю говорять?...

— Така вона моя, як і ваша...—роздратовано мовив він.— І не дінде успіху у нас ніколи...

— Який ви твердий. Така краса...—почала знов Галя Лісова і не договорила.

Маруся струнка, задумана, серйозна стояла вже в центрі всіх.

— Ти таки прийшла,—кинула ся до неї Катря.—А казала недобра, що не прийдеш... Ми були б і не чекали тебе, бо не знали.

-- Нічого.. сама б десь пішла... драстуйте всі.

Легкий румянець на білому ніжному обличчю. Така горда, єродлива й привабна в простім парусиновім убранню.

— Ну, ідемо тай край!—нетерпляче гукнула Ганнуся.

Всі були готові. Остап і Кость взяли свої торби; Михайло кошик від Ганнусі, яка й Славкови всунула якесь пуделко. Катря підійшла до Наді і обняла її.

— Чого замислилась? Ходім... хіба не гарно?..

Катря була якась дуже весела й оживлена; почувала себе здоровою, бадьорою. Сей місяць на селі, спокій, гарне повітре надали їй сил. Лежала цілими днями на сонці й почувала, як сила вливається в неї. Мала надію скоро працювати, цілком віддати ся любій праці; тому була така весела й оживлена.

— Так, мені гарно... але турбую ся про дитину.

— Ну й чого? Копичиха гарна жінка й Віруся любить її... Нехай вже день без мами перебуде.

— Та чого там турбувати ся?—підхопила Галя Лісова.—У нас двоє дітей дома, і я цілком спокійна.—Добре, що чоловік знайшов час на сю прогульку, а дітям нічого ся не станеть.

Виходили з подвіря. Павло й Стефка попереду. Ганнуся з Славком і Михайлом. Катря, Надя, Маруся, Остап укупі. Коло них Богдан і Галя Лісові об руку. За ними Кость.

— А де ж Баця?—запитав Кость.

— Не знаю. Ми з ним *принципiально* поговорили вчора; він образив ся і десь зник,—гукнув Павло.

— Поїхав з Панасом і Омельченком; вони в друкарню, а він не знаю чого.

— А він від тебе, Павло!—ляснув його по плечі Остап.

Узенькою стежкою вийшли на леваду, де шумливий потік біг.

— Ідемо за вами, Стефко,—гукнула Ганнуся.—Уважайте, щоб не заблукали.

— І за мною...—додав Славко.—Я ж так само, як товаришка, знаю шлях.

— Еге, шлях до гори тільки... а на гору ні.

— Ну, що правда, не був на горі... але аби вже до гори дійти, а там легко знайти шлях.

Вздовж потоку, все поруч його срібла блискучого шлях стелеться долиною зеленою. По один бік невисокі хвилясті горби з чагарником, смереками, по другий левада зелена.

— Чекайте... чекайте...—лунали згуки навздогін подорожнім—і всі озирнули ся.

— Микола!

— Товариш Диня нарешті ся збудив. Але заждемо його... Треба мати милосерде, товаришко—звернула ся до Ганнусі Стефка.

— Милосерде,—обізвала ся Ганнуся...—до нього я ніколи милосердя не маю: лінюх, сплюх... все щось міркує... Розбудиш Україну з такими товаришами, яких ще треба будити...

— А ви, товаришко, маєте надію розбудити Україну?..—злегка іронічно спитав Богдан.

— Чекайте ж!—Засапаний Микола ледве дихав. В руці його блищав величезний бляшаний чайник.

— Микола знов з чайником і вже з иньшим,—мимохить усміхнула ся Надя.

— Чи не маєте ви часом колекції чайників?—підхопила Ганнуся.—Проте хвалю, що взяли... могли б і се забути...

— Взяв то взяв, але щоб я цілу дорогу ніс, се вже вибачайте.

— Павло вільний, змінить вас.

— І жінки, здаєть ся, вільні... всі з порожніми руками. Ось вам рівність жіноча: як де до чорної роботи, жінка згортає руки.

— „І чудесний який ранок, чудесний!“—перериваючи Миколу заспівав Павло на мелодію „Тече річка невеличка з вишневого саду“, потім перейшов на сі ж слова. Остап, Катря, Ганнуся й Михайло підхопили.

— От незносний який ваш товариш Диня, не люблю його,—півголосом мовила Стефка Катрі, яка опинила ся поруч з нею й Павлом.—Не поетичний цілком, сухий, зачіпливий. Не люблю!

— Когось ви, панно Стефко, не любите, не чую... чи може навпаки, любите?—прислухаєть ся Павло.

Він час від часу кидає погляди на Марусю, але уникає йти близько. Говорить, смієть ся з Стефкою і раптом знов сині очі його шукають високу, горду, сувору постать.

— Не вам чути, співайте.

— Ага мене, чую, чую... мене любите,—жартує Павло.

— Добре почули,—захопленим поглядом відповідає йому Стефка.

Сей Павло ще більш чарівний, ніж Остап. Такий веселий, щирий, такий сміливий і сильний. І Стефка очей від нього одвести не може. А голос його...

„Порадь мене дівчинонько,
Як рідная мати:
Чи з другою женити ся.
Чи на тебе ждати.
Гей, гей, гей, гей!“

Лунає левадами, ланами, горбами спів, дотикаєть ся верхів смерекових і вертає назад.

Стежка на зеленім килимі все наперед біжить. Поруч неї срібний потік. Вище та вище підбиваєть ся блакитним чистим прозорим шляхом сонце, все веселійші усміхи, все гарячіші поцілунки шле воно красуні землі. Радіють, всміхають ся левади, горби, гаї, радісно біжить стежка, ваблячи за собою подорожніх. Радісно вглубляють ся вони в лоно природи, любуючи ся сею невиданою оригінальною її красою. Ущухла полеміка, замовкли дебати. Широкою долиною між хвилястими горбами, вкритими смерекою, лунає: „Гей-гей... гей гей“...

Подорожні, що мандруете в шуканню правди, краси і гармонії, що в дебатах, в полеміці, в боротьбі розумовій шляхів шукаєте—зупиніть ся серед сеї зелени й цвіту землі, серед долин і гір, ланів та лісів... може се те, чого ви шукаєте...

— Така чудова була погода, і на тобі дощ!—ремствовала Ганнуса.—І мешти мої ні до чого...

— Се вже, прошу вас, така гірська погода, як вередлива жінка: тут тобі плаче, тут смієть ся...—всміхнув ся Славко Ганнусі.

— Товариш Славко прецінь має поетичні порівнання,—вмішала ся Надя.

— Е, вже знати шкідливий вплив Миколи що до погляду на жінок.

— Бідний той Микола!—вступив ся Остап.—Як де треба гарного впливу, там кажуть: „Микола на се не має ніякого впливу“. А де чийсь шкідливий вплив, то зараз: се Микола.

— Е ні, прошу в мене на жінки свій власний погляд,—боронив ся Славко.

Минули вже леваду; стежка йшла вздовж лісу.

Остап, Катря й Надя звернули на бік, в ліс.

— Ось тут станьмо, тут не падає дощ, дах густий,—вказав Остап на закритий вітями куточок.

Михайло, Ганнуся, Славко, Микола й Стефка поспішали до нього.

— Ходім станьмо, Галочко, тут;—повів обережно жінку Богдан Лісовий в затишний куточок.

— Справді, чого мокнути, коли можна не мокнути! Який розсудливий Остап...—зауважив Михайло.

— Остап завжди такий... Він у всьому раціональний.

— Еге, і отсе вважаю вже раціональним передати свою торбу комусь иньшому.

— Павлови... А де ж він?

Оглянули ся...

Павло задуманий лишив ся позаду. Ішов схиливши голову на груди по один бік стежки; по другий бік—висока струнка по-стать Марусі. Йшли й не дивили ся на себе, хоч і лишили ся позаду обхоплені якимсь спільним неясним бажанням: глянути в очі одно одному.

— Бандуро,—гукнув Павла Остап.

— Щось Бандура похнюпив ся,—сказала Ганнуся.—Чи не захопив ся він часом панною якою?

— Отсе!—здивував ся Остап.

— А як же!—солідно обізвав ся Микола.—Він же у нас з темпераментом... то одною, то другою... була ж у нього наречена...

— А не вони ним часом захоплюють ся?—іронічно всміхнула ся Ганнуся.

Стефка почервоніла й спустила очі.

— Коли ж він мальовничий, такий якийсь привабний—любо поглядаючи на Павла, сказав Остап.

— Ось і ви закохані в нім...—все з іронічним виглядом закидала Ганнуся.

— Хто в кім закоханий?—поцікавив ся надійшовши Павло.

Доц, що вже збільшив ся й шумів, скроплюючи рясно листе, загнав і його в затишний куточок, де на колоді сіли Катря з Надею й Стефка й стояли півколом всі иньші.

Маруся зупинила ся трохи віддалік під деревом.

— О, се таємниця, хто в кім закоханий...—почервоніла Ганнуся,—правда, Остапе?

Остап почервонів і мимохіть глянув на Катрю. Випадково стрів її погляд, ще більше почервонів і змішано пробурмотів:

— А що там... Ось давайте їсти.

— Ну, чи не казала я, що Остап завжди раціональний,—весело гукнула Ганнуся.

— У вас, в Росії, раціоналізм загалом процвітає,—обізвав ся Богдан, який досі все з жінкою щось впівголоса говорив.

А вона... для неї не існувало видко нічого: ні товариство, ні природа... вона всміхала ся шасливо йому, злегка одкриваючи уста, й показуючи гарні білі зуби, дивила ся на нього, не зводячи очей, і поза ним нічого не бачила.

— У нас в Росії?—обізвав ся надто голосно й весело Павло.— А й ви, нам здаєть ся, теж з Росії?. Що ж се ви одмежовуєтесь, товаришу?

— Ні, таки Остап чудесна голова,—вдоволено мовила Надя.— Марусю, серце, сідайте з нами. Їстимемо. Се ж саме те, що нам треба робити зараз. Поки дощ перейде, ми підживимо ся, спочинемо, словом використаємо сей час. Так ніби се нам спочинок підчас мандрівки нашої. Отсе буде стіл,—вказала на високий пенъ.—Хоч малий та вже який є.

— Чудесно!—Ганнуся взяла у Славка кошик, виложила з нього все, потім у Михайла.

— А отсе стільці вам,—притягав Павло деревини.

— Ось яйця, ось хліб, ось мясо, вишні; Кость, давайте сюди вашу торбу.

Богдан і свою простягнув торбу.

— А ось і вино,—Павло витягає пляшку з кишені.

— Ну, Павло не може без сього,—докірливо глянула на нього Катря, але зараз і всміхнула ся у відповідь на його ясну лагідну усмішку.

— „Павло не може“... Люба моя золотоволоса Ундино, хіба вже я такий п'яниця? Чи може думаєте, що се в мене „хохлатчина“ така: і стрічка, чумарка, пляшка...

— Ні, я сього не думаю... Я знаю добре, що не се тільки зміст.

— Дякуйте, товариші і кланяйте ся низенько. Товаришка Катерина думає, що наш зміст не тільки стрічка, чумарка й горілка...

— Ш-ш... буде вам... буде...—втихомирювали разом Остап і Надя.

— Чого ж буде?.. Може посварили ся б, веселійше буде,—обізвав ся Богдан, який кожен кусень ділив з Галею і їв з великим апетитом.

— Дайте мені води, Миколо...—звеліла Ганнуся.

— Ось і вода моя в пригоді...

— Хоч вода...—всміхнула ся Стефка.

— Ну, певне, Павлове вино смачнійше...

— Адже й вгадали, щоб ви знали,—зачіпливо одповіла Ганнуся і глянула на Марусю.

Вона не обізвала ся на заклик Наді і тепер не помічала нічого. Задумано дивила ся проти себе на долину, яка геть за лісом була.

Рясний, теплий, тихий дощик кропив дерева, травицю. По-смутнійшало небо, повіло ся синіми хмарами. Та не на довго. Ось вже яснійше, яснійше—сонечко всміхнути ся хоче.

На столі страви як не бувало; порожні папірці, серветки, лущпиння, сіль.

— Ну, вже одна торба тільки лишила ся, візьміть,—простягла Ганнуся її Костеви.

— Давай, Хмаро, понесу.—Павло закинув на спину клунок.— Ет, поворошити б тепер камінюками, щоб пищали в руках!

— Хочте, щоб камні пищали в руках?—всміхнув ся злегка іронічно Богдан.—Се не цікаво... Як би люде пищали...

— Можна, щоб і люде..

— Ось і дощу нема вже!—обізвала ся Катря.

— Значить, Остапова теорія раціоналізму оправдує себе.

— Дощу то нема... але ось і шляху нашого нема,—пробурмотів Микола.—Загубили десь.

— „Загубили“. Чи не „aqua vitae“ у тебе там в твоєму спасенному чайнику, Миколо? Що ти таке вигадуєш?—засміяв ся Михайло.

— Дай-но мені, Миколо, я скоштую,—вчепив ся й Остап.—Ех ти! Ми ж і не мали шляху далі. То була стежка до гори. А отсе вже, здаєть ся, гора стоїть перед нами, мов зачарована. Як злізти на неї?

Всі дивили ся на Славка й Стефку.

— Та я ж казала, що на гору шляху не знаю,—не була, признаю ся.

— Ну, й я не був; знаю, що є шлях, широкий просторий, але де він, з якого боку до нього підійти, не знаю.

— На жаль і я тут не був,—обізвав ся Богдан.—І мусимо, значить, шляхів шукати.

— Ну що ж, стоятимемо й говоритимемо?—Надя подивила ся на Богдана.—Давайте так на гору лізти.

— Справді, се ідея,—вдоволено усміхнув ся Павло.

— Як? Отак без стежки... Ну, дякую,—похитав Микола головою.—Се того... обременительно...

— Для Миколової комплексії.

— Ні, се гарно! Давайте вгору!—Остап і Катря перші посунули наперед.

— Ну, се, положим, не дуже цікаво,—бурмотів Михайло.

— Ні, се дуже цікаво,—відповіла Ганнуся.—Ну раз, два, три, вперед!

— Ну щож? Доведеть ся лізти! Ти ще не втомлена, Галочко?—з ніжністю прозвучав голос Богдана.

Важко було йти. Гора, якій кінця не видно, вкрита густим лісом, чагарниками, зрубленими деревинами.

— Ну, на тобі твого чайника, Миколо,—звернув ся до Миколи Остап.—Я краще товарищці Катрі допоможу йти.

— Отакої... Чи се ви, Остапе?—запитала Надя.—Руку Катрі? Чи се ви?

— Не турбуйте ся, Остапе... Я дякую... але я сама йду і можу ще йти...

— Остапе, ваша рука не приймаєть ся... як же ви так? Ранійше серце треба б...

— Серце?—зміщав ся Остап...

— А серця з мене буде й свого...—Катря взяла Надю за руку й пішла швидше. Остап лишив ся позаду, поруч з Павлом, який вів за руку Стефку, а в другій торбину ніс...

Далі плів ся Микола.

— А панна Стефка руку приймає?

— Навіть і серце, коли воно даєть ся..—всміхнула ся жартовливо Стефка.

— Так, коли воно даєть ся...—луною одгукнув ся Павло.

— Втомила ся я,—стогне Ганнуся і бере під руку ще й Славка. Кидає погляд на Павла й Стефку й раптом гукає.

— Марусю, Марусю, де ви?

— Хіба нема?—озираєть ся Катря.—Чекайте, нема Марусі.

— Ма-ру-сю!—гукнає Ганнуся й Славко їй вторує:

— Ма-ру-сю!—лунає в повітрі й летить по-над верхами смереф.

— Я тут,—з верхів летить у низ.

— Господи, де вже вона!—здвигнула плечима Ганнуся.

— Лісна фея... ні, знаєте, просто зчарувала мене ся ваша Маруся,—Галя сказала Ганнусі.—Королівна просто, правда, Богдасю?

— Та гарна дівчина, що казати,—голосно відповів він.—Але,—додав тихо,—моя Галочка краща.

Галя всміхнула ся йому щасливо й радісно.

— Ох, втомила ся,—стогнала Ганнуся.—А ви, Надю?

— Я? Я не знаю... Мені гарно...

— Коли ж вже кінець?—ремствував Микола.

— Ото як би вам хто дав руку, було б добре, правда?

— Як хто втомив ся, швидше йдїть,—гукнула Катря з гори; як йти швидше, мети досягнемо швидше і спочинемо.

— О так! Там ми „спочинемо, спочинемо, спочинемо“, як у Чехова, пам'ятаєте?—обізвала ся Надя.

— Так, спочинемо.—усміхнула ся Галя Богданови.

— Хіба дуже втомила ся, кохана?—подивив ся на неї стурбовано Богдан.

— Трошечки... се нічого, не турбуй ся...

— Агов, швидче,—гукала Катря з висоти. Остап доганяє її.

Надя йде за ними. Де ж той шлях, нарешті?

І все ліс, ліс... Смереки темні, загадкові. І все в гору в гору.

— Вже, вже кінець... кінець... швидче!—гукали Катря й Остап, стоячи на верховітті.

Перед ними далекий простір. Мов хмари темні височіють в далині величні гори, що далі, то вищі. Нічого більше—тільки безмежний простір, та пасма гір, та безкрає небо.

Надя вже стояла побіч і дивила ся. Втопила очі в захспленню й мовчала.

Шумливо бігли до верхівя Ганнуся, Славко й Михайло. Солідно й мелявхолійно плентав ся Микола. Галянтно вів Стефку Павло. Поволі, тихо розмовляючи йшли об ручку пригорнувшись Богдан і Галя. Кость десь одстав.

Притихли всі. Стали й замерли.

Чи не се єдина вічна краса, якої шукать подорожні, за якою душа в мандрах тужить?

— Яка краса!—вихопило ся Павлови.

— Краса...—повторила мрійно й задумливо Надя і чути було, як перейнята була сею красою її душа, як глибоко вона відчула сю красу.

— Так, тут доволі цікаво,—ліниво вимовив Микола,—хоча як зробити аналізу, то що власне цікавого? Комбінація повітря, атмосферних осадків і підвисшень ґрунту.

— Та, Миколо, ви не в своєму хемічному кабінеті, щоб аналізи робити...—обурилася ся Ганнуся.

Катря й Остап все мовчали, стоячи осторонь. Одірвати очей не могли від краєвида й не хотіло ся говорити.

„Що вона почуває тепер? Гарно так тут з нею“...—впіймав себе на думці Остап.

„Чому се так раптом ясно й соняшно на душі? Чому хочеть ся, щоб сій хвилі не було кінця, щоб так довго стояти тут?—питала себе Катря.

— Та хоч і як цікаво тут,—гукнув Микола, який відійшов від усіх і розглядав гору,—але цікавіше за усе те, що ось шлях широкий, вторований йде з гори, шлях яким ми очевидно могли б чудово дійти сюди, не втомляючись так.

— Де? Де?—всі пішли дивити ся.

— Справді, гарний шлях, хоч возом їдь,—з жалем мовив Михайло.—Шкода, що раніше не знайшли його.

— Непротоптаню стежкою краще йти,—задумано обізвала ся Надя.

— Навпаки, іменно второваним шляхом краще; се ж так ясно й очевидно. Ми вдвічі швидче прийшли б, як би сим шляхом йшли і менше втомилась би. Та се й антисоціально: йти кожному окремо, протоптувати свою стежку, коли є вже шлях, ідучи яким спільно можна заощадити сили і швидче досягти мети.

— От проповідник соціальної морали,—засміяв ся Павло.

— Я тільки консеквентний і маю тверезий розум. Та правда, ти індивідуаліст, хоч і громадська людина.

— Широкии, второваним шляхом юрба йде. Волію непротоптану вузьку стежку,—наче сама до себе задумано повторила Надя.

— Широкии второваним шляхом йде колектив, громада... зли-ти ся з нею і йти.

— Поет і проповідник соціальної морали! Ви говорите на різних мовах! Я вас погоджу: гарно йти й второваним шляхом, злившись з громадою. Гарно й окремо прокладати свою стежку,—лагідно вмішала ся Катря.

— І ви, Катре, індивідуалістка?—засмучено похитав головою Микола.

— Се значить: „І ти, Брут!“—засміяла ся Ганнуся.—Любі мої товариші, дайте мені слово. Се все поезія, що навколо нас, але є, на жаль, і проза,—продовжала вона в злегка жартовливим тоні,—і вона має свої права. Надійде вже незабаром вечір, за ним темна ніч...

— .. Місячна ніч, Ганнуся!—поправив Михайло.

— Ну, все одно ніч і се повинно нас вибити з поетичного настрою та любування красою околиць і нагадати нам, що до дому ми отсе не на хмарці перелетимо, а мусимо діставати ся за помічю таки власних ніг... Отже...

— „Вперед, товариші за мною, до бою!“—докінчив пустотливо Славко.

— Та ні бо, Славко, не так!—напівгнівнио крикнула йому Ганнуся.—І потім се не ввічливо переривати. Отже я хотіла сказати:

і перейдемо до прози, себ то до підживлення себе матеріальними речами.

— Ось ся проза,—поклав перед нею Павло торбу; потім витяг з кешені пляшку і теж на землю поставив.

— Прошу, сідайте на чому стоїте... Надю, Надю, куди ж ви?

Але Надя не вертала ся. Коло „прози“ лишили ся Павло, Микола, Стефка, Михайло та Славко. Надя, Остап, Катря ходили по горі, Богдан з Галею стояли віддалік і дивили ся на околиці, а по другім боці вирісовувала ся висока струнка постать Марусі.

— Поетичні душі... їм матеріальної страви не треба...—бурмотів Микола, збираючи гияки.

— Що се ви, Миколо, хочете робити?—запитала Ганнуся.

— З непоетичних річей найпоетичнійшу; ось побачите,—складав на купу гияки Микола. Потім запалив їх.

— Сеж буде просто „комбінація“ газів і дерева,—засміяла ся Стефка.

— Се гарно придумано Микола... Не дурно в тебе тверезий та консеквентний розум,—зауважив Михайло.

— Нарешті, хоч уперше чую признання собі.

Темніло вже; гублять ся в далині зариси гір високих, чорнішими стали ліси.

— Гей гей, а йдїть сюди!—гукав Павло.

— І не видно їх... А де ж твій місяць, Михайлє?

— Буде ще... Вертатимемо при місяцю, побачиш.

— От, Марусі справді не видно...—Ганнуся глянула на Павла, який напружено вдивляв ся в темряву і вже забув про свою сусідку Стефку.

— Я їх всіх приведу зараз,—підвів ся Павло.

Та всі уже йшли, крім Марусі.

Павло все ж таки віддаляв ся від усіх.

— Як се гарно,—простягла руку до огню Надя.

— Правда, поетично? Правда?—присікав ся до неї Микола.

— Ну, правда...

— А зроблено цілком прозаїчно і для прози; гильки, сїрник, дим і тоді вже огонь. Темніє, треба ж огню. А люди придумують же: „поезія“.

— Еге ж,—сїдає на землю Остап, простеливши плащ для Катрі,—фільсоф ти, Миколо, їй-богу.

— Власне в сьому й поезія, щоб в темряві світло засвітити,—задумано сказала Катря, сїдаючи.

— Так... в сьому поезія...—обізвавсь Богдан, надходячи з Галею.

Де він? Надя не бачить його; чує його мьєлодійний чистий дзвінкий голос, а його не бачить.

Ось він... все з Галею об руку... так як тільки в „медовий місяць“ ходять люде...

— Сідайте...—припрохував Микола.

Вогненний смолоскип палає в темряві, яка вже оповила гору. Не видно темних хребтів, ні лісів, ні долин. Темрява оповила все і червоний вогненний смолоскип прорізає її.

— Гарно тут,—прошептала Надя.

— Гарно, що й казати...—бурмотів Микола, доїдаючи яблуко.—А найкраще, що є шлях вторований, легше буде йти, аніж вертати ся непротоптаною стежкою.

— Миколо, непротоптаною стежкою тільки вперед йдуть...—тихо обізвала ся Надя.

— Дай мені пирога, Ганнусю, я не бачу—попрохав Михайло.

— Ось... та їжте ж всі, швидко треба йти...

— Їжте... десь поховали все тай припрохують—обізвав ся Остап.

— Поховали... Темрява може, не я... Та де ж се Павло? Батьку, де ви?—стурбовано гукнула Ганнуся.—Ах, хто се?

— Се я, Ганнусю,—спокійно сказала Маруся і біла її постать вирисувала ся на тлі темної ночі.

— А ось і я,—зміненим голосом одповів Павло. Облича його не було видно, але почувало ся, що схвильований він.

Кинув ся на землю.

— Отаке житє наше... Знаєте що? Закуримо...

— Дивіть ся, швидше, швидше!—скрикнув Остап.

Червоніє на обрію—наче пожежа. Ось дужче-дужче полум'я розгортаєть ся... Місяць червоний випливає пишно та гордо. Ось вже він, мов золото, а ось вже срібний. Веселійше стає на землі від його сйива сріблястого.

Закувала та сьва зозуля — раптом взяв Павло.

Рано-рано на зорі, — підхопив хор голосів.

Тихо навкруги. Все спить, все затихло: і ліси і гори й полонини. На верховіттю ще вітер повіває і розносить спів, розвіває згуки.

Ніч тепла, тиха, місячна... українська ніч... Не та, сибірська, холодна ніч, що своєю мертвою холодною тишою присипляти хотіла вигнанців. Своя, українська, тепла, ласкава ніч. Але десь рвуть ся серця вигнанців.

„Та й понеси на Україну“...

„А на Україні, там сонечко сяє...“

Козацтво гуляє, гуляє, гуляє і нас виглядає...

Тихо. Тепла ласкава ніч оповиває своїми пестощами, милує вигнанців... Але вони... вони вигнанці і тут, і луною тужливо розвіваєть ся спів:

„На Україну“... „На Україну“.

XXIX.

— Ні, се вже такий націоналізм, що аж вуха вянуть... Се просто шовінізм,—хвилював ся тоненький чорнявий Монах.—Се шкодить загально пролетарській справі. Що ж ми тоді маємо тут робити далі, товаришко Марусю?

— Так, шовінізм...—зітхнув Баця.

Маруся бліда, стиснувши уста, мовчала. Хвилювала ся й мовчала, щоб не зрадити схвилювання.

Хвилювали ся всі: Остап, червоний, розпатланий, що поруч Бацієвського й Монаха сидів і все щось поривав ся йому сказати; Михайло, що досі й словом не озвав ся, тільки калатав ложкою в склянці; хвилював ся Микола, навіть Кость, навіть спокійна розважна Катря, навіть Надя, яку витягли на сі збори. Найбільш схвилювана була Ганнуся; запалом горіли чорні очі, кучері розсипали ся по плечам; поглядала на Павла на Марусю й нервово кусала губи.

Павло здавав ся спокійним та насмішкувато всміхав ся.

Він зараз говорив. Одповідав Марусі.

Як з ворогами говорив з ними. Бо хіба не вороги вони, централісти? Але тепер здавав ся спокійним та насмішкувато всміхав ся.

Душно й тісно в малій, чепурній хаті. Непевна гірська погода розвередувалась. Плакало захмарене небо рясними сльозами; краплини дощу стукотіли в вікно. Довело ся сидіти в душній хаті.

З стін на шумливе товариство позирали спокійні обличчя святих, яких було на двох стінах сеї селянської хаги більше двох десятків і які наче здивовані трохи були такими палкими дебатами, таким хвилюванням.

Хвилю мовчання порушив Павло.

— Еге, договорили ся! Нарешті се страшне слово сказане. Шовінізм... Не можемо бути не шовіністами ми, нація пригнічена. Не можемо не бороти ся за своє право на жите... Отже ми шовіністи. Що се значить? Що ми любимо свій край, свій нарід, і за його добробут боремо ся. Отсю просту нескладну формулу ми й повинні собі добре засвоїти і згідно з нею працювати. І треба, щоб не було помилок в словах наших, звернених до народу!

— Так! Щоб не було помилок в словах наших звернених до народу... Се чудесна фраза... Але що одному здаєть ся помилка, то для другого істина,—виступив Микола.—І от мені здаєть ся, що

ти, Павло, трохи помиляєш ся. Робітництву дорогі насамперед класові інтереси, а тоді вже національні.

— Миколо, се єресь. Ти щось хочеш сказати, Остапе?

— Я скажу, що робітник бере участь в національній боротьбі не як універсалізований член нації, а як член своєї класи, і що, наприклад я вважаю себе ближшим до англійського робітника, селянина, ніж до українського землевласника. Здаєть ся мені, що однакові умови економічні тісніше еднають людей, ніж приналежність до одної нації.

— На першому пляні треба ставити економічне визволення людини, а потім вже національну незалежність, від якої без економічного визволення не легче буде. І ми боремо ся не за свій край, не за свій нарід, а за поневолену людину. Національне питання се панська вигадка, вигадка буржуїв, щоб затемнювати класову свідомість пролетаріату,—провадив своє Микола.

— Я хочу щось сказати, товариші!—дзвінко гукнула Ганнуся.— Мені здаєть ся, що атмосфера у нас увесь час була напружена, бо не було гармонії в думках наших. Рух був, а не було програми. Ми вирости. Самого тільки руху нам за мало, треба нам знати, куди й чого пливати. Манівцями якимись ідемо: рак лізе назад, лебедь рветь ся до небес, а шука хоче в воду. І віз наш на однім місці. Подивіть ся на останнє число „Нашого Слова“; се віз, в якого впряжено лебедя, шуку й рака. Кажу се по ширости перед усіма товаришами,—подивила ся Ганнуся на Монаха, Бацієвського, й Марусю.

— Миколо, дякуй за шуку,—пожартував Михайло.

— Аби не рак...

— ..І ніяка праця не йде у нас... Так, треба, щоб не було помилок в словах наших, звернених до народу. Але не маємо такого слова, з яким би всі згодили ся... значить, спільного слова у нас не може бути. І виходить, що кожен у нас повинен мати своє окреме „Слово“.

— Се розкіл, се руїна!—протестує Павло.

— Се ослабить наші сили...—озвав ся Михайло.

— І зменьшить цінність нашого слова.

— Товариші! Хто ще має по суті говорити?—спитав Павло.— Бо власне конференцію сю приватну можна скінчити вже. Завтра наше рішуче останнє засідання зїзду. Все буде видно. Проте й так видно, що я один...

Надя подивила ся на Павла. Сидів схиливши свою козацьку голову на руку. Задума важка в синіх очах.

І жаль заворушив ся в її серці.

Розбрат якийсь настає. Павло, колишній учитель всіх, керовничий, один з своїми думками.

— Ні, не один!—озвав ся Панас.—Я головну вагу покладаю на національне самоозначенне і визволення.

— О то ми вже вдвох... і можемо говорити „ми“ і заснувати своє „Наше Слово“—гірко всміхнувся Павло.

— Втрюх,—протягаючи до них руку, мовив Михайло.

XXX.

— І що се сьогодні за день такий лихий?—мовив Микола, з'являючись на порозі „пуританської“ хати, де жили Катря й Маруся.—І тут, здаєть ся, нікого нема.

Хата справді була пуританська: чиста, сувора, холодна. Біло-сніжна постіль в кутку. Біля вікна стіл застелений чистою скатертиною; трохи книг на столі. Деревляна лава біля столу.

— А кого вам треба?—вийшла з другої хати через сіни Катря, в сірій домашній сукні, така проста й гарна.

— А, ви дома? Ну нарешті...

— Я нарешті? Я все дома. Сідаймо тут, там у мене Стефка лежить. Нездужає щось.

— Ні, нарешті когось застав. Уявіть собі, у всіх був, ніде нікого нема.

— Як у всіх! На горі тільки, мабуть... бо у Квіток же ви живете...

— Вже не живу... „принципально“ розійшов ся... тоді ж після рішучого бурхливого засідання... Але отсе заходив до них в справі поділу бібліотеки, офіційально, нема дома. Бачив, правда, червоний шарф Квітки над рікою, з кимсь йшла, з Славком, здаєть ся, але незручно було йти...

— Які перемонії... Отже відділяєтесь від них і прилучаєтесь до російських еседеків?

— Еге, прилучаю ся до вас...

— До мене? Не до мене вже положим... Але менше з тим...

Катря замовкла. Чому б мала кричати про те, що в душі її назриває? Та й ще багато треба думати, скристалізувати все...

— Такі то справи...—зітхнув Микола.

— Отже ви одділяєтесь і ділите майно. Хто з вами?

— Баця, Монах, Маруся.. Драстуйте, панно Стефко!—привитав ся він. Стефка бліда, змарніла вийшла з другої хати, що через сіни була.

— Ага, Маруся... То вона тепер помагає вам?

— Де там... і не бачу її... Отсе хотів до неї. Правда, я зустрів

Її зараз на леваді з Павлом, але не хотів перебивати якоїсь оживленої розмови і рішив дочекати ся тут.

— Дочекаєтесь!—муркнула понуро Стефка й злякала ся.

На що се сказала? Нехай собі... Вона теж, як йшла сюди, зустріла їх під гаєм. Йшли попереду й не бачили її. Павло руку Марусі цілував, вона й не дивила ся... Звернула тоді Стефка в бік, щоб не бачили... прийшла сюди й лягла, бо дуже голова болить... Але він їй руку цілував.

Став в уяві, мов живий, Павло,—високий, стрункий, синьоокий, гордий, міцний.

„Ах, нехай“...

— Може дочекаю ся... Але скажу вам, така моя лиха доля сьогодні не заставати нікого дома, зустрічати парочки. Був на горі, у Хмари...

— Навіть на гору полізли!.. Ну, справа, значить, „серйозна“, коли „комплексія“ не перешкодила!

— Еге, був на горі. Костя нема, Наді нема, дитина у Копичихи на руках. Вихожу вже з подвіря, бачу на скелях за хатою, знаєте хто? Надя і Богдан Лісовий...

— Надя і Богдан Лісовий! Спам'ятайтесь, Миколо! Ваш сей Богдан пришитий до жінки своєї...

— Ну, розумієсь. Се така ідеальна пара,—вмішала ся Стефка.

— Ну, то одшив ся, значить.

— А знаєте, гарна людина сей ваш Богдан.

— Оригінал...—кинула Стефка.—Впрочім, жінка його божевільно кохає.

— Оригінал... Не йде звиклим шляхом, ось і оригінал. Свого шляху шукає... І щоб бути вільним, позбув ся всякого майна, всякої власности.

— „Omnia mea mecum porto“ се його девіз, здаєть ся, що до власности.

— Не дуже йому вдаєть ся се. Родина все побільшуєть ся і не піднесеш усього,—покепкував Микола.

— Се не дуже дотепно, не думайте. А, драстуйте, прошу!

Ганнуся оживлена, червона, як її шарф, влетіла в хату. Славко за нею.

Микола холодно вклонив ся Ганнусі; вона так само одповіла.

Потім засміяла ся весело й сказала:

— Се називаєть ся „зібрали ся всі бурлаки до одної хати“. Ваша хата тепер, Катре, нейтральна. Всі ми „принципіально“ пересварені, і не маємо куди йти. Йдемо до вас. Та ну, Миколо, ЛНВістник 1914, кн. VII—VIII.

скиньте з себе принципіально пересварений вигляд,—всміхнула ся Ганнуся.

Микола присунув ся.

— А я навпаки: ходжу по всіх хатах, шую всіх... вже думав на горі стати й задзвонити: збирайте ся усі сюди. А то ніде нікого не вловиш...

— Всі заняті якимись приватними конференціями, які чомусь неодмінно мусять відбувати ся у двох,—лукаво всміхнула ся Катря.

— Ах, що тобі, Марусю?—кинула ся вона раптом до дверей.

В снігах Маруся бліда з напів-заплющеними очима схопила ся за двері.

Всі оглянули ся.

— Ні, нічого. Голова дуже болить, прошептала Маруся і, спираючись на Катрю, переступила поріг хати по другий бік сіней мовчки, ні на кого не дивлячись.

— Щось у всіх голови поболіли,—пробурмотів здивований Микола.—Ось панні Стефці теж голова болить.

— Аби не серце...—весело засміяла ся Ганнуся.

— А ваше не болить?—запитав Славко.

— Мое? Ніколи!

— Так ось що: треба ж нам ділити ся, товаришко Ганнусю; книги спільні... таке иньше...

— Що ж би таке иньше? От смішний Микола... Нічого такого иньшого нема. Та й як ділити? Між ким?

— Як між ким? Спільною й українськими ес-деками... Отже й хочу вловити людей...

— Ти вловляєш людей, Миколо? І се тобі не важко при твоїй комплексії?—дуже голосно гукнув схвильований Остап.

— Драстуйте, а де Маруся?—збентежено запитав він. Тримав в руці білий папірець.

— В своїй кімнаті.

Остап постукав і увійшов.

За хвилину двері розчинили ся; закутана в чорний плащ, бліда з огнем в сірих великих очах вийшла вона; мовчки перейшла сїни і вийшла рішуча, горда, висока.

— Н-да... конференції...—пробурмотів Микола.

Ніхто не одповів. Ганнуся глянула на Стефку. Стефка сиділа задумана і не ворухнула ся під час приходу Остапа і виходу Марусі. А Ганнуся бліда дивила ся в слід Марусі.

— Ну, Миколо, які се ти все там „конференції“ збираєш, та яких людей уловляєш? Я не дочув...—спитав Остап.

— Та не я... сі „конференції“ без мене десь все відбувають ся, на жаль... та й людей я не уловляю, теж на жаль... Навпаки, втрачую, а не уловляю... І теж на жаль. А взагалі, я сьогодні нічого не розумію... Сьогодні день головного болю, конференцій en deux і ще чогось невловимого...

— Взагалі, трагічний день! Наче баціль кохання літає в повітрі...—додала Ганнуся.

— Невже? Тоді се страшно.

— Еге, Миколо! Хоч ви й „спілка“, а шкода мені вас. І хочу остерегти тою самою фразою, що ви любили казати: „Не жени ся, Миколо, ніколи“.

— Хіба вже маєте для мене триста десятин поля, лісу і всякого добра на увазі, що остерегаєте?

— Ні, се я так...

Маруся йшла левадою. Зупиняла ся, думала, повертала назад, потім знов йшла, трагічно сувора в чорному плащі, з зморшкою на чолі, з зціпленими устами.

Тиша вечірня оповивала землю. Наче з небес вона сходила, з тої чистої блакити, засіяної рожевими хмарками. Останній поцілунок дало сонце коханій землі й лагідність і мир приніс він їй... теплий радісний поцілунок, який говорив: „До завтра“.

Не поворухнеть ся листячко, не колихнеть ся трава. Зачарована зелена левада, гай, горби... тих казок слухають вони, що останній промінь сонця їм приніс, небесних казок. Уявляло ся минуле Марусі. Бачила перед собою зібрання там, в Женеві. Чиясь незнайома висока енергійна постать. Мова палка, щира... очі горді блискавичні. „Товариш Павло Шеремет“...

Потім у Ганнусі. Приходить втомлена шуканням кімнати, сумна і раптом та сама постать, ті очі, та мова. Він.

Він—„ворог“ принціпіяльний... гайдамака, анархіст „стихійний“.

Там тоді, в юрбі, на демонстрації, після хвилювання й бійки, як йшли вдвох об руку в саду він став, обняв її й поцілував. Відчула, наче летить в небо, відчула, що повертає йому поцілунок і... і вдарила його, відтручуючи ту силу, що тягла до нього.

Як довго горів поцілунок на її устах!.. І не говорила з ним більше, не дивила ся на нього.

Як смів не питаючись, чи любить, цілувати? Як смів!

— Марусю!—виступив з гаю на леваду Павло в звичайній своїй чумарці, стрічка червона біля ковніра горить, розпатланий, очі палають.

Він взяв її, безсилу, за руку і повів у гай.

— Ні, на леваді будьмо... На що ся записка? Сі погрози?

— Марусю! Не погрози... біль серця се. Ви ж мене кохаєте... поцілунок сказав се.

— Я кохаю?—Маруся біла, мов крейда, відступила від нього на крок, голос їй тремтів.—Хто вам се сказав?

— Поцілунок ваш тоді... ваші очі тепер... Чи може ви одповіли на поцілунок, не кохаючи, га?—саркастично й гірко всміхнув ся.— Ви горда, чиста, сувора, недосяжна, може пожартувати захотіли...

Маруся важко дихала; груди здіймали ся, тремтіла вся. Раптом заломила руки, сціпила уста.

— Як що те, що поцілувала вас, зветь ся коханнем, то... тоді... кохаю...

Павло кинув ся до неї, простягаючи руки.

Одвела його руки; втомлено усміхнула ся.

— Але що таке коханне? Чи треба його в нашому житю...

— Марусю, йдемо зо мною.

— З вами, чи за вами?—саркастично скривила уста.

— Зо мною... ви ж чуєте добре...

— Чи ж можемо поруч йти?.. Ніколи... ніколи... Гайдамака і „класна дама“ (як мене назвали в гімназії), „примирительниця“ (як ви мене звете). Ми поруч йти не можемо. Шляхи наші ріжні. Нам тісно поруч на одній стежці. Ви маєте свою, я свою, і вони не зілють ся.

— Так. Маю свій шлях,—твердо вимовив Павло.—Боротьбу самим тільки словом, мягким, „примирительним“ словом, залишаю вже вам.

— А хто візьме меч, од меча й загине.

— Нехай! Але й вороже мені загине теж—Опріч того: ви—самостійник, я „централістка“... Ви ж мене ворогом своїм рахуєте...

— Вас, ворогом?!

— Еге... Хіба не памятаєте, на засіданню?

Павло мовчав, схиливши голову.

— Ну ось і бачте, що „ніколи“ мусить назавжди стати між нами. А по за тим... слухайте, товаришу: ніякого особистого щастя... Чуєте, товаришу, ніякого особистого житя для мене не існує... ніяких кайданів серця... віддати ся в неволю чоловікови, своє я втеряти, втеряти себе... О ні, се не мій шлях, шлях вільної жінки. За волю бороти ся може лише вільна жінка! Волю свою, самостійність свою, сили свої повернути на працю для визволення світу!

Дивила ся не на Павла; поза нього. Наче сльиво якоесь було перед її очима і відбивало ся їй в очах.

— Марусю! Кайдани кохання солодкі кайдани. І се власне не кайдани, а соняшні проміння...

— Для чоловіків, за якими йде жінка, ще може і для тих жінок.

— До чорта філософію!—суворо перервав Павло.—Марусю! Я вас кохаю... Останнє слово, останнє слово, Марусю,—схопив за руки її й тримав.

— Ніколи!

Вирвала руки й одійшла. Пройшла задумано кілька кроків.

Поривчато повернула ся раптом назад, до Павла, поривчато закинула йому руки за ший, торкнула ся устами горячих уст і мало не зомліла. Провела рукою по волосою м'якому, шовковому, на хвилю руку на голові затримала... І вислизнула раптом з його обіймів, пішла не оглядаючись стежкою по леваді.

Коли Павло відчув поцілунок, наче поплив, підхоплений солідними хвилями. Пригорнув міцно до серця свою мрію, боячись, щоб не відлетіла. І раптом вислизнула невловима мрія з рук і пішла в світи.

Дивив ся остовпілий вслід високій постаті, що віддаляла ся. І в шалотінню дерев над його головою чуло ся йому:

„Ніколи... ніколи“...

— Може зайдете до нас? Галя буде рада...—ввічливо запропонував Богдан, якимсь несміливо заглядаючи в очі Наді.

Надя затримала ся вагаючись.

Отже обійшли гору, на якій несподівано зустріли ся і спустили ся якимсь новим шляхом на діл, біля садиби, де жив Богдан. Йшли майже не говорячи, так мало ще знаючись. Надя иноді поглядала на нього. Риси і вираз очей і чоло—як у Василя. Може через се хотіло ся дивитись на нього, чути його голос... Чи зайти?

Садок Лісових, невеличкий, чепурний з рум'яними яблуками й жовтими грушами закликав до себе.

— Заходьте до нас!—гукнула з садку Галя Лісова.—Отсе добре, що зустрів вас Богдась. Хоч не один гуляв. Насилу випрохала, щоб пішов на скелі. Сам, каже, не може, а мені ніколи...

Привітна, весела йшла назустріч молода жінка. Простягла руку Наді, потім Богданови, він схилив ся і поцілував руку, вона його в голову. Радісна усмішка зустрічи осяяла їх обличчя.

Надя, затаївши дихання, дивила ся на се. „Ось де коханне“... Як би їй таке... Наче вони рік не бачили ся—так тішать ся...

Мимохить на гору глинула.

Там, дома, ніхто її не зустрічає так, не привітає ніхто ніколи. Кость все мовчить. Правда, витає її завжди поклик: „Ма-ма“, „мама“.

Двоє дітей летіли стежкою до тата назустріч: біляві головки, блакитні очка. Сміх веселий, крики.

І ще буде дитина в них скоро,—глянула Надя на Галю. Щаслива, осяяна усміхом стояла Галя перед Богданом і заглядала йому в очі.

— Перейшов ся? Розважив ся? Головка не болить, моє кохане?—ніжно як дитину розпитувала його.

— Не болить, гарно все... любе моє...—обняв її Богдан і повів стежкою, взявши на руки кучеряву дівчинку. Трошки старший хлопчик біг, вчепившись за мамину руку.

— Чом ви не приходите до нас з своєю донечкою? Забавили ся б діти разом. Скільки прохала вас...

— То зле прохала значить, Галю... Попрохай, добре. Вклонити ся треба сим закордонним панам.

Надя задумано йшла поруч їх. Ніяково їй було йти з ними, наче місця собі не могла знайти. Вони всі вкупі... тісне, любе коло родинне. І на що вона тут?

Тихо щебечуть птахи на деревах, натомившись цілоденними співами.

Зачаровані не поворухнуть ся дерева з жовтими грушами, зелено-червоними яблуками. Тихо горнуть ся до себе пишні гвоздики, фльокси, левкої перед хатою, на площинці. До білої чепурної веселої хатини йде чоловік і його родина.

Глянула на Богдана, як він сказав „вклонити ся треба“... зустріла його погляд уважливий, радісний і собі розсміяла ся.

— Отсе найкраще. Не гнівайте ся вже на нас,—у нас все в простоті. Самі ми люде прості.

— Через півгодини Надя йшла стежкою від Богданового саду на гору, до дому. Думка про дитину тягла її туди. Та й наче зайвою почула себе там, в сій щасливій родині, єдиній щасливій, так безмежно щасливій з усіх, які доводило ся їй бачити.

Палко пригорнула Віру, яка радісно кинула ся їй назустріч. І сіла біля хати на горі, що панувала над простором безмежним.

Кость мовчки наливає собі чай. Надя розповідає про Лісових. Іронічна усмішка на устах Костя. „Се той оригінал... Комік... віддав маєток свій. А тепер мокне в чорнилі. І що цікавого у них?.. Не розуміє“..

Ну, хіба є що цікаве на світі для Костя?!

Тужно Наді. Вдивляється в личко дитини і думає: яка їй доля буде? Як страшно пускати в світ повний страждання й муки свою дитину. Коханне і зрала і смерть і страждання, страждання. Буває, правда, іноді і щастє й коханне...

Сонце вже хоче спочити. Прощаєть ся з левадами, садками, гаями, горбами, вітає і радість і щастє і горе й роспуку і сум.

— Тепер хоч би як дзвонив Микола на горі, не додзвонить ся!— сумно казала Надя, дивлячись на Остапа.

Сиділи на горі „поетичній“ перед Надіною хатою, вдивляли ся в краєвид безмежний, наче бажаючи зафіксувати його в своїй пам'яті назавжди.

Площинка перед хатою усипана пожовклим листем, крізь поріділі гильки синіє небо ярке, чисте; на леваді, на ланах біла пара туману стелеть ся.

— Порозлітали ся птахи. Мов негодою розвіяло їх,—озвала ся Катря, задумано намотуючи пасмо золотистого волося на палець і знов розмотуючи.

— Незгода розвіяла.—поправив Кость.

— Справді так... незгода...

— І все-таки я не розміркую, куди й чого так скоро розлетіли ся всі,—казав Кость.

— Ет, Костю, і не розумітимеш ніколи нічого, як сидітимеш на одному місці. Розлетіли ся в ріжні краї. Маруся до дому „на події“, як казала, Павло теж на Україну, догоняти, „вогненний смолоскип“, Панас з ним,—поясняв Остап, поглядаючи на Катрю.

— Так, „вогненний смолоскип!“—мрійно повторила Катря.—Ох, як хочеть ся й собі догоняти його і побільшувати огонь його.

— Ганнуся й Михайло „науками займати ся“ до міста поїхали. Омельченко малювати вчить ся. Останні події, сей розкіл, песимізм на них навіяли. А наш Микола з своєю „спількою“ поїхав газету видавати. Баця з ним, там ще підмога приїхала: якась пані з Женеви. Мабуть і ви приєднаєтесь до них...—звернув ся він до Катрі. Вона мовчала.

— Манівцями пішов наш Микола...—зауважив Кость.

— Манівцями всі ми йдемо...—вихопила ся Надя.—Як би вже найти якийсь правильний шлях.

— Правильний шлях? Твій? Твій? Ось він, я його знайшла.— Схопила Катря папер, що перед нею лежав і прочитала.

Манівцями над землею орел сизий все блукає,

Шляху свого, свого щастя і долі шукає...

— Ах, Катре, що ти робиш!—Надя видерла папер їй з рук.

— А ось другий:

- Листе по листячку тихо спадає
Ледве помітно, безшумно.

Сонде осїнне на сум поглядає
З синього неба безжурно...

— Катре, не треба!—перелякано вихопила Надя і другий папер. Се спроба пера, не більше...

Почервонїла й змішала ся.

— А я думаю, що се шлях... і правдивий істинний шлях твій: спостерегати жите і в згуках виспівувати вражіння... А ви питаєте—звернула ся вона раптом до Остапа,—чи я приєднаю ся до них, себ то до тої „спїлки“?—встала Катря й схвильовано перейшла ся.—Може й приєднала ся б... Але, але не можу вже більше сидїти тут, теорії розводити, дебати і т. и. Огню, „вогненного смолоскипу“ я хочу. Боже, як я хочу поїхати вже туди до дому!

— Чекай, поїдеш ще. Ось ранїше до професора поїдеш. Що то він скаже!

— Що скаже?! Ат! На що менї, що він скаже! Гори, лани кажуть, що я здорова, що сила наростає знов в грудях й що треба працювати, працювати.

Остап дивив ся на Катрю захоплено; так багато енергії в неї знов, так ожила вона. Хотїло ся йому руку їй простягти й йти з нею десь разом, вперед.

Але всміхнув ся й спитав:

— „Обрушати“ знов хочеть ся?

Глянула на нього Катря. Десь той привїтний вогник, що був завжди в очах Остапа, як вона слаба була, сховав ся. Наче ще більш чужий він став... Ну що ж? А на що їй, щоб було инакше? В неї є праця, праця.. Таке повне, діяльне жите чекає її тепер, як одужала.

— Порозлітали ся птахи... і ми останні, які zostали ся на почорнілих осїнніх деревах,—наче про себе мовила Надя.

— І так, знаєте, наче зруйновано щось і вже не вернеть ся. Такий наш гурт великий і одностайний був і раптом „принципїальні суперечки“ і десь ми розвіяли ся в ріжні боки. Що, Костю, таки шкода колишнього, правда? А Павло наш, який завзятий! І ніякі ілюзії його не беруть... знаєте, казав: „Отсе їду на Україну. Там боротьба палає. Ах, як гарно буде побільшувати її огонь“.

— Се він може... А от... серця одного холодного не міг запалити, сердечний,—сказала Надя.

— Що кому, а жінкам аби запалювати серця...—приятно усміхнув ся їй Остап.

XXXI.

— То вже нехай се помешканне візьмемо, тай край,—вирішила Надя, стоячи задумано серед вулиці.—Тобі ж подобається та кімната, що для тебе буде?

— Еге,—мовила Катря.—Але розкрий парасоль, бо змокнемо.

Рясний, дрібний осінній дощ кропив їх темні англійські убрання, утворюючи навколо їх сіру стіну, крізь яку невиразно манячили сірі камяниці.

Машинално розкрила Надя парасоль і задумала ся.

Нехай буде се помешканне... все одно... сіро якое, непринятно в місті. І якое їй все одно, де й як жити... Як уже не можна на горі там все бути, де простір небесний, де тихі лани і яри, не можна тугу свою там розвіяти—то все одно де. Аби куточок для дитини...

Кость знов не хотів їхати помешканне шукати, зостався „за няньку“. Не хотів сам їхати. Хіба він уміє шукати помешканне? Ніколи не шукав... І не може... Нехай Надя, яке хоче...

Яке хоче... А їй все одно... головне, їй не хочеться жити. Так заплющити б очі, поринути в темну безодню і не вертати ся. Отсе так тепер вмісті з новою силою вибухла туга. Василь стає в її уяві і наче руку простягає, щоб йти за ним. Ні, за ним ще не може піти... тримають її оченятка чорні, пухкі ручки... міцно тримають. Куди ж вона піде? Отак животітиме серед сірости й суму. Сірости—бо весь світ їй сірим окутаний. Там, на горі—зелений він був і хоч трохи сонцем осяяний. А тут...

З новою силою вибухло горе від втрати. Рана розятрила ся й кров свіжа сочила ся.

Для кого, на що, отсе помешканне? Отсе все влаштування? Гнізда з Костем не можуть вони збудувати... Та й не хоче вона гнізда, душно їй в ній.

— Господи, Надю, що з тобою?—потягла її за рукав Катря.—Наче весь світ поховала, бліда, страшна. Ну чого ти?

— Я, нічого... я... Василь... нічого, нічого—бурмотіла здивовано, збуджена з своїх думок Надя.

— Нічого... нехай „нічого“.—Дивись, пізнаєш, хто он там?.. На тім боці вдох... читають записки, помешканне мабуть шукають...

Де? Ага. Бачить, бачить. Румянець заливає обличчя. Богдан, то й Богдан.

— Галю, не пізнаєте нас?—несподівано для самої себе гукнула Надя схвильована.

Боже, як гарно їй чомусь бачити їх зараз. Обое веселі, щас-

ливі, об руку, притулившись плечем до плеча, жваві, рухливі— який контраст з нею сумною, безсилою.

Як добре, що є все-таки такі подружа на світі!

— Шукаєте помешкання, Галю?—спитала вона, дивлячись на Богдана.

Такий Василевий профіль, таке чоло, усмішка...

— Власне знайшли тут на сій вулиці, та по інерції ще читаємо записки.

— І я на сій вулиці знайшла.

— Ви самі шукаєте? А чоловік?—здивовано спитав Богдан.

— Сама. Я все сама...

— А ми вдвох, все вдвох...—щасливо всміхнула ся Галя.—Приходьте до нас, недалеко ж тепер.

— Спасибі! Ну, прощайте, ми поспішаємо.—Надя поспішно попрощала ся.

— Куди ти спішиш, Надю? Чого?—як одійшли трохи запитала Катря.

— Спішу до своїх обовязків... Знаєш, у мене все обовязки, самі обовязки. Отсі двоє, яких ми зустріли, мають жите і тішать ся ним; вони кохають ся, утворюють гніздечко, сміють ся весело в ньому і не помічають тягару обовязків. Жите їхне не сіре, а барвисте... А у мене...

— А у тебе, душа моя, жите сіре, кажеш... Так... але запам'ятай, що гнізда в тебе не буде ніколи, не може бути затишного теплого кубелечка, бо ти мандрівниця і кожне кубельце тобі вязницею буде. Ти думаєш, я не знаю тебе? Така в тебе вдача, що ні яке кубельце тебе не вдержить. Отже лишаять ся самі обовязки. Ти думаєш, що шукаєш якогось певного шляху в житю? Гармонії? Ні, тобі треба йти то долами, то горами, то лісами, то ланами, аби все йти, аби рухати ся, все міняючи шлях. Аби був рух, рух, рух, от як хмарки рожеві в небі. Артистична вдача. А що до щасливого родинного житя, як у Лісових, то „могій вмістити да вмістити!“ Се не кожен і може... не кожна жінка... Не кожна може йти за чоловіком, за його волею, його розумом, його світоглядом. І ти не можеш, і я ні, й Маруся... І нам кубелечко не годить ся звивати, нездатні ми.

— Ах, Катре, Катре! Чому ти се все знаєш, чому?

Коли пішли всі гуртом до Миколи—Надя, Кость (навіть і дитину Надя взяла), Остап і Катря, застали його за двома справами зразу: за писаннем статі і за вареннем води в чайнику. Сидів

біля великого столу до писання і писав, а поруч на столі на машинці чайник шумів.

В великій непривітній кімнаті ще було два столи до писання (зовсім як у справжній редакції), але біля них нікого не було.

— Не чекали, Миколо?

— І чайник тут, нерозлучний приятель.

— Так палко працюєш, Миколо?—вказав Остап на купу списаного паперу на столі.

— Жите є горінне енергії...—навчаюче одповів Микола.—Сідайте, будь ласка,—одклав він перо і подивився в чайник.

— Тут ще хтось є?—спитав Кость.

— Тут є ще Монах, Баця і одна пані; ось ми вчотирьох.

— Ну, то маєш собі, Миколо, діло. А ми всі ось так тиняємося мов неприкаяні,—подивився Остап своїми карими ясними очима, і не знати, чи сміється він, чи болюче йому.

— А ти як, Остапе?

— Я? А так... Насилу плентаюся, а йду, все йду... Та нічого, що плентаюся, на Україні по л е ч у.

— Знаєте, яка се гарна людина Монах, який чудовий робітник і товариш,—мовив Микола.

— Я ж вам колись те саме казала, Остапе,—Катря на хвилюку спинала погляд на ньому.

Так, він пригадав навіть, коли се було. Вкритий весняним цвітом білів садок тоді, а над їх головами розсипався яблуневий цвіт. Але годі з сим... Катря певне забула вже се. Та чи й не забула вона взагалі про його існування?—гірко всміхнувся Остап. Все уникає його, вчить ся мови української у Юліяна...

— Казали. І він, справді, дуже енергійний...

— То, значить, ти, Миколо, вдоволений... маєш де містити свої статі і сподіваюся, що нема помилок в словах твоїх, звернених до народу?—з Миколою Кость розговорився, оживився. Вродливе лице повеселішало.

— Так, я вдоволений, бо сей мій крок, сей мій шлях надзвичайно одповідає часу. Лише така спілка допоможе нам взяти участь в чергових подіях там, дома.

— Опортуніст ти, я бачу, мій друже.

— Від Павла нашого не маєте листів?—перервав раптом Микола.

— Ні, ніхто не одержував. Та й хіба од нього дочекаєшся листів?

— Зустрів якомсь я Ганнусю. Питала ся, чи не пише він нам. Турбується вона за нього.

- А що йому зробить ся? Сильний, сміливий, гарячий...
 -- Ото ж то, що гарячий!..
 — Читали Богдана Лісового книжку?—раптом спитала Надя.
 — Читали, а як же!—одповіли в один голос Катря й Остап.
 Кость іронічно всміхнув ся й сказав:
 — Богдан Лісовий стає героєм дня..
 -- Ну що ж? Богдан багата душею людина, ясна, поетична...—
 зауважив Остап.
 — Так? Може! Се ж, правда, твій приятель, Остапе...
 — Так, цікавий роман, кажете?—спитав Микола.
 — А я не читав, признаю ся,—муркнув,—ніколи.
 — А як же: роман з життя соціалістів, з життя „сих нових, сміливих людей, які нових шляхів життя шукають“...

Кость розговорив ся на диво всім. Але надокучило йому вже вислухувати похвали Богданови. Надя захоплена його вдачою, Катря захоплена його талантами, Остап захоплений його ідеями... всі захоплені... А чи є чим?

Вдача? Може й м'ягка й чула... але хіба се диво? Ідеї? Що він, Америку одкрив в соціалізмі? Вважає ескеків вузькими: проповідує якийсь ново-соціалізм, то се й анархісти роблять. Старе. „Талант“?...

Так, талант.

Ось що завжди імпонує жінкам. І талант подобати ся жінкам у нього є. Сміливий, красивий стиль, і се є.

— Ну, ходім чи що...—звернув ся він до Наді.

— Куди ж ти? З мого чайника чаю напеш ся,—вдержував його Микола.

— Не хочеть ся зараз. Та й ось дитина вже спати хоче. Ходім, Надю.

— Ходім.

— А ми зостанемо ся, хочте?—запитала Катря Остапа.

„Ми“!

Остап глянув збентежено на Катрю. Розуміть ся, він хоч...

В задумі вертала ся Надя до дому. Тримала за руку дитину, яку ніс Кость, і не чула, що він їй казав. Дома вклала дитину, сіла на канапі і знов задумала ся. Вона, дитина й Кость—всі вони так міцно зв'язані. Завжди отак втрюх вертатимуть ся до дому, в одну кімнату... Така вже доля її... Важко се? Але й Костеві важко... Як би могла до нього ніжною бути... Як би й він міг... Як би лагідне, радісне ясне родинне жите... Як в романі Богдана Лісового... Як в його житю...

— Надю,—підсів Кость на канапу і взяв її руку.—Надю... може вже легче? Може вже не так болюче? Вже ж пора примирити ся. Є Віра, є я, треба ж якось жити...

Чорними загадковими очима дивив ся їй в очі, такий самотній, одірваний од життя.

Так... якось жити треба... живуть же разом все одно... треба ж зігріти се жите...

Взяла його голову в руки, поцілувала чоло, очі.

І йому тяжко... хіба вона йому гарна жінка?.. Що ж що самотна вона, що він не той, кому б душу свою розкрити могла? Вони мають дитину, вони вдвох—подруже...

В глибокій задумі сиділа, а Кость все цілував їй руки, лице уста...

Обовязки скінчені. Все, чого вимагало практичне жите до якого вона прикута, зроблено на протязі цілого дня. Дитина вже спить і ще трошки лишило ся часу. І в сей вільний час туга гризе серце, самота гнітить. Надя йде між двома лавами дерев крізь барвисте листе яких голубіє небо, все в гору.

Вище, вище! Там гаряча блакить неба вабить... Розвіяти тугу свою на горі... Глянути тільки в простір блакитний, скупати душу свою в хвилях блакитних, освіжити її і назад, в свою вязницю.

Тріщить сухе листячко під ногами; барвисте—то жовте, то червоне мов замерло на деревах; іноді тихо-тихо упаде одно на землю.

Ось уже простір починаєт ся... вже Надя у підніжжя Копця.

Постать чиясь... сказала б Василя, як би міг він бути... А се Богдан... дивить ся своїми короткозорими очима на неї, не пізнає. Чомусь підходить до нього, стає поруч.

— Драстуйте! Я вас не пізнав. Якось здивував ся: чого ви самі пішли б сюди...

— А чого ви? Самі!

— Так, знаєте, часом розважити ся... Думки якісь налітають, мрії і несеш їх на гору, щоб вітер розвіяв.

— Мрії? У вас? Тільки в нещасливих людей є мрії.

— У кожної людини вони є. Так, я щасливий, кажете... Правда, щасливий в особистому житю. Але те широке жите, про яке колись мріяв, праця над перебудованнем світу, де воно? Колись думав, що житиму широким бурхливим житем, буду одним з тих, що світ перебудовують. А вийшло що? Sclavus scribendi. Мокни в чорнилі для кусника хліба.

— Хіба тільки для кусника хліба? А-а... творчість? Та й ви ж самі себе поставили на сей шлях заробкування...—обережно зауважила Надя.

— Се ви про те кажете, що маєтку позбув ся..—засміяв ся весело Богдан.—Ну добре, хоч сі пута скинув, все легше, вільнійше йти шляхом житя. А творчість... Бою ся, що се більше для себе... А мріяв будівничим долі свого народу бути... Але, годі про се... що може бути більш нецікавим, як говорити про себе? Дивіть ся, яка краса,—вказав на простір. От і йдеш трохи красою сею натішити ся.

— Так... красою.

Дивила ся на Богдана і очей не могла одвести. Слухала його слова і не могла наслухати ся. Се Василь... як би так взяв за руку її. Сперла ся б на руку його і сміливо й гордо пішла б туди вниз до людей.

Мовчки стояли поруч на горі. „Що казатиму йому, коли всі думки його коло жінки“?

„Що говорити їй, коли така зажурена, сумна“?..

Мовчки вертали ся з гори задумані, далекі. Кожен до свого житя. Жалібно хрустіло листячко під їх ногами, сутінки оповивали осінні барвисті дерева. Темна осіння ніч мовчала.

XXV.

— Приїхали... Ви знаєте? Приїхали..—влетів Славко в кімнату Наді й Костя.

— Хто? Хто?—кладучи перо спитала Надя. Вона в сірому з чорним убранню, як в жалобі, сиділа біля шкафчика, який їй був за стіл і писала. Віра поруч неї на канапі бавила ся з лялькою, щось розповідаючи їй.

— Хіба тепер може хто приїхати з Росії сюди?—лїниво спитав Кость,—сдуваючи книгу і встаючи од свого столу.

— Та ні! Навпаки, в Росію їдуть всі вони, з Женеві...

— Та хто нарешті?—нетерпляче запитала Надя.

— Я не знаю їх призвищ; їх там багато, у товаришки Ганнусі. Є Андрій, нані якась, Оляга здаєть ся, і ще двоє, ні троє... один такий поважний з довгою бородою..

— Ага, се все мабуть наші. Костю

— Частина їх по українськи й говорить, частина по російськи. Як можна швидче хочуть їхати далі...

— На „вогненний смолоскип“, як каже Павло.

— Еге, тай палає ж він... Аж мені хочеть ся туди до вас. Які новини в газетах, які новини!

— Катре!—гукнула Надя в другу кімнату;—йди сюди.

Катря в ясно сірому убранню з білим ковніром, спокійно задумана, бадьора вийшла з своєї кімнати; за нею Юліян.

— Катре, ось Славко, цілий кіш новин приніс, гостей привіз, а ти сидиш там академічно і вчиш українську мову.

— Ну, що ж, треба, значить, мені її вивчити ся, коли сиджу. А куди ж я буду бігти зараз? Ось за кілька день одержу гроші і поїду. А поки що сиджу й учу ся. Не поїду ж без грошей.

— Розважна моя, мудра Катря,—поцілувала її Надя.—Все, що ти робиш, чудесно, ти завжди знаєш, що треба робити і завжди тільки те робиш, що треба. Хотіла б бути такою, як ти.—І знов поцілувала Катрю.

Обнявшись хвилинку стояли вони.

Наче й похожі одна на одну й такі різні.

Біла з золотистим волосем і ясним поглядом така світла була Катря в своїй ясній сукні, яка гармоніювала з цілою її лагідною постатю. І таке захмарене було смагляве лице Наді з зморщкою на чолі, така сувора була вона в темній сукні.

— Чого се ти така ніжна стала? Певне вже щось там написала про небо, про простір, про крила й орлів...

Палкий румянець залив смагляве лице Наді. Очі блиснули й померкли.

— То може хто пішов би туди... я теж піду...—нетерпеливив ся Славко.

— Костю! Хочеш?—Надя запитливо подивила ся.

— Я? Чого? Чого мені? Там багато народу...

— Боїш ся народу?

— Не люблю...

— Підем, Катре?

— Підем. Товаришу Юліяне, ходім з нами,—звернула ся до Юліяна, який вже збирав ся тікати, Катря.

— Ходіть усі. А я надійду пізнійше, мені зараз ніколи, згадав одну річ.

І Славко зник.

За ним Катря, Надя, Юліян.

У Ганнусі було справді багато народу.

Нігде було повернути ся в' маленькій кімнаті, завішаній малянками, заставленій книгами.

На Ганнусиному робочому столі, де лекції і голова кістяка—склянки з чаєм, хліб—одного столу за мало було.

— „Ба, знакомья все лица“!—простягаючи до Наді й Катрі руки гукнув невисокий, елегантно одягнений виголений юнак, в

якому подруги пізнали „спортсмена“ Андрія, одного з „комуністів“.

Оля, ще більш огрядна, ніж була, в косоворотці, перетягнутій ремнем, поцілувала Катрю й Надю.

— „Гора с горой не встрѣтится, а человек“... Ну йдіть сюди. Правда тут нема вже куди йти. А ось пізнаєте?—вказала на групу на канапі.

Три постати підвели ся на канапі. Високий старший чоловік; довга русява борода, багато срібних ниток; волосе довге, назад закинуте. Лице одухотворене, чоло високе, зір синіх очей ясний, добрий.

Наді уявивсь квітневий вечір з днів її юности; сад, будиночок схований в ньому, малюнки артистичні на стінах, гектограф... І він, сей „апостол“, на чолі молоді.

Глянула уважно на двох поруч його. Високий білявий, різкі риси, міць в постаті; і низенький з чорною бородою.

Ах, се ж Петро і Швидкий, яких тоді за гектографом бачила.

— Пізнаєте?

— Всіх пізнаю, всіх!—радісно казала Надя, стискаючи руки.

Наче перенесла ся на хвилику в дні своєї юности, коли в душі ще не було ні зради, ні розпуки...

— І я пізнала, хоч не бачила,—всміхнула ся Катря.—А, і Монах тут...—звернула ся вона до тоненького чорнявого чоловіка в чорній косоворотці. Різкий контраст з його трохи неприємним гострим лицем робили очі—великі сірі, лагідні й добрі.

— Словом, „зібрали ся всі бурлаки до одної хати“,—проспівав Остап з темного кутка, неосвітленого лампою.

— Господи і там хтось єсть! Озивайте ся, ще хто?—весело й радісно дзвенів Катрин голос.

— Отсе вже все одно, що дома вона в Росії.. Свої люде... настрій...

— Я,—пропищав Омельченко.

— Може малюете там?—засміяла ся Надя.

— Хто у вас малює?—зітхнув Апостолов.—А я так скучив за малюванням. В мандрах волочиш ся, як пес поневіряєш ся і людського життя нема тобі.

Притихли всі, слухаючи. Очі йому засяли, голос мягкий оксамовитий в душу просить ся.

Як переслідували, як знущали ся. Мусів покинути все й піти... взяв своїх двох синів, невеличких ще хлопців і

тулив ся з ними в мансарді, голодували. Мусів вивіски Французам писати. Іноді трапляло ся портрет.

А ось в Женеві, як жив, мав нагороду за всі сі вивіски й портрети. Пощастило зустріти лице, з якого портрет писати просто щасте...

Омельченко виліз з свого кутка, присів на стільці і не одривав очей од Апостолова.

І портрет сей післав на виставку в Париж. Одержав якусь там премію... та се не важно, хоч дало змогу дітей до матери одправити, щоб не голодували з ним. А ось обличе се... се просто артистична насолода. Ось в альбомі ескіз його олівцем.

Витяг книжку з кешені, розкрив.

Жіноча головка. Біле чисте чоло, сірі великі задумливі очі в чорному оксамиті повік; лице біле ніжне з чистими лініями. Високо зачісана й уложена короною коса відкриває строгу, чисту античну лінію шиї, яка ховаєть ся в білий ковнір на сірій простій сукні.

— Маруся!—в один голос скрикнули Надя, Остап, Ганнуся й Катря.

— Диви ся, Михайло, дивіть ся, Юліян, се Маруся,—схвилювано казала Ганнуся.

Досі не було чути її голоса. Завжди шумлива, оживлена, балакуча вона сьогодні була мовчазна, задумана. І вигляд змінив ся: змарніла, зблідла, волосе не розкидала по плечах, а підшпилила і наче виросла зразу, така тоненька струнка в чорній сукні.

— Революціонерка? Я так і думав. Не знав, хто вона, не був знайомий, жила проти мене, часто на балконі сиділа, отак в задумі. Я й зробив ескіз, потім портрет...

— І оригінал прекрасний і робота прекрасна,—захоплено сказав Юліян.

— Ех, ви естети, естети... Прекрасне...—погордливо мовила Ольга.—А що у нас там робить ся, дома! Швидче б туди...

— Море народне з берегів вийшло... захвилювало ся бурхливе й заливає все навкруги. Їдемо ми й туди, на ті хвилі. Не можна тут сидіти!—урочисто, чуло одповів Апостолов.

— Екстрені телеграми вечірні! Сенсаційні події в Росії!—вибукував Славко, влітаючи в хату.

— Ну?

— Що?

Всі скупчили ся і впили ся очима в рядки.

— Се не бувала річ, се щось грандіозне...

ЛНВістник 1914, кн. VII—VIII.

- Се чудово! Ох, як би продержало ся довго.
 — Караул, а як же ми поїдемо?—спитав Петро.
 — От бачте? Як „ми“ поїдемо?
 — Та й пішки підемо,—озвався Андрій.
 — Ні, ми таки виїздимо завтра.. хоч до кордону доїдемо, а там побачимо,—схвильовано казав Апостолов.—Отсе події, се події. А ви як?—звернув ся до Ганнусі й Михайла.
 — Ми... ми теж їдемо,—швидко одповіла Ганнуся за себе й за Михайла.—Сидіти тут ми не можемо. К чорту академічні дискусії, к чорту науки. Вогненний смолоскип палає і кличе нас... Правда?—підійшла вона до Катрі й Наді і взяла їх за руки.
 — Стояли троє серед хати.
 — Стійте так, хвилину! Благаю вас!—попрохав оксамитовий голос Апостолова.

Витяг олівець і став накидати на папері ескіз.

— Списати б з вас картину. Суворі, аскетичні, віддані ідеї... навіть в убранню суворі темні фарби, простота й скромність у всій поверховности...

Злегка почервоніли всі троє: Ганнуся, Катря й Надя. Але чарував їх голос оксамитний, очі ясні блакитні, батьківський добрий усміх.

І на хвилюк замерли всі троє: бліда Ганнуся в чорній сукні з загадковим усміхом на устах, смутна з болем в великих очах, захмарена Надя і ясна, світла, золотоволоса Катря.

Дрібний сірий настирливий дощ безупинно падає на землю. Мокрі бризки його блищать на чорному жакеті Наді, на кепі, на волосу.

Була зараз в редакції. Ще ранійше якось однесла й оставила свій заповітний зшиток з віршами; редактор поглянув в зшиток.

— Вірші?—спитав він.—Сього я чекав... дякую, дякую. Зайдіть за тиждень.

Отже сьогодні зайшла; спізнала ся; редактора не було вже. Але залишив для неї зшиток і їй передали його.

Поспішно перегортала сторінки. Самі чисті незаписані лишили ся. А тих, де вірші були, нема.

Що се? Що значить? Чи вирізавав і кинув до коша, як нікуди негодний мотлох, як щось таке, на що соромно й дивити ся?

А то ж її думи, її мрії, її почування, так. Але не треба брати ся в згуках їх виливати... Безголосим співати не треба.

Піде до дому. Куди ж би ще? Сіро, мокро, хмарно, на гору не можливо йти! Так би десь йти і до сліз природи домішувати свої сльози, кропити ними землю.

Наладила жите своє, все сіре буденне, все присвячене обов'язкам жите. Щоб всім було добре—дитині й Костеві. Йому потрібні її поцілунки—нехай має їх. У неї є ніжність до нього, як до близького, до батька дитини... Але й від нього хотіла б ніжності... Та нехай буде, як є. Він не винуватий, що ніжності нема в його вдачі, не винуватий, що вона помилку зробила, Василя покинувши. Вона всему винна. І тепер треба нести наслідки того.

І се все нічого. А ось як вірші? Що з її віршами? Махнути на них рукою і пера в руки не брати...

І чого справді претензія—протягати руки до сонця... летіти блакитним шляхом.

Блакитним шляхом... Там в зшитку перший вірш був той, що колись рік тому відчула в душі.

Манівцями над землею орел сизий все блукає,
Шляху свого, свого щастя і долі шукає.
Підніми ся ж, орле сизий, геть в гору, за хмари,
Покинь, покинь на вік земній обшари.
Там високо в небі блакитний шлях веть ся...
Там близько вірлови сонце усміхнеть ся...

„Блакитний шлях веть ся“... Блакитний шлях... Та мабуть не для неї він...

Ось всі їдуть... Катря, Ганнуся, Остап... ті, з Женеві вже поїхали... Може й собі вже їхати... Тільки не в „авангард“ же вона, з дитиною, а так спостережати... Чого їй поспішати туди? Такий холод роспуки в душі та й все одно „omnia mea mesum porto“. Все своє (себ то сум свій, тугу свою) всюди з собою несучи.

„Сенсаційні новини з Росії. Маніфест!.. Конституція в Росії!—Чує вигуки коло себе.

Хапаючись купує газету. Хвилюючись розгортає, читає.

Серце сильно колотить ся. Нарешті! Се початок. Не марна була боротьба...

Поспішає з газетою до дому.

— Костю, Катре! А Віра де? Віра люба—цілує її Надя.—Читайте,—дає газету Костеві.

Кость знаходить „маніфест“ грубими великими літерами надрукований, читає голосно; чудно розлягаєть ся: „свобода преси, зібрань, союзів і свобода слова, свобода совісті... недоторкальність особи...

Урочисто читає Кость. Затаївши дихання слухають Надя й Катря. Катря раптом закриває лице руками.

Сей папер.. Які важні великі річі несе він... Оживає країна, а вона ще тут...

— І чому я не встигла виїхати. Ах!

— Нічого, вже всі швидко виїдем,—радісно казав Кость.—Як се все дивно!

Все по-новому.

— Ура, панове! Маніфест, конституція!—гукав Михайло, стукаючи в двері.

— Просимо, просимо!..

Михайло, Ганнуся, Славко, Омельченко, Монах і Микола.

— Можна, панове? Возвіщаємо вам радість велюю..

— Отсе так подія...

— Еге, ми знаємо... зараз читали.

— Ну, то се вже бенькетувати треба,—озвав ся Омельченко.—Як ви, Надю?

— Ну, розуміть ся, розуміть ся.

— То я піду, розживу ся на питва і яствія...

Надя заметушила ся. Вклала Віру, поправила розкидані на своїй шафі, що стіл до писання заміняла їй, папери, дістала посуд і пішла ставити самовар.

Розляг ся легкий стук в двері.

— Herein,—казав Монах; всі були заняті палкою розмовою. А він все мовчав, лише слухав.

Струнка, висока постать Богдана Лісового, за ним Галя.

— Прийшли до „земляків“ сей вечір провести...—всміхаючись витала ся Галя. Дбайливо скидав з її поповнілої фігури пальто чоловік; капелюх одшпилів, зняв з голови, повісив.

— Отсе добре!—привитали їх усі.

— Богдась так захотів піти до вас... знаєте...

— А ви?—привітно дивлячись на неї запитала Надя.

— Ну і я теж захотіла,—добродушно всміхнула ся Галя.

— Тільки знаєте... я вже починаю заздрити... він вже наполовину мій, а наполовину ваш, себ то вас усіх,—поправила ся вона.

— Як вже так, то Богдан насамперед наш,—весело сказав Остап, обнімаючи злегка за плечі Богдана, а ви його нам забрали. Га, Богдане, друже, як?

— Отже як так, то буду я „нічий“, „свій“,—одповів Богдан стримано.

Провів рукою по буйному темно-золотистому волосу й заходив по хаті.

- То тепер вже напевне всі їдете?
- Розуміть ся.
- Поїхав би й я з вами... Як ти Галю?
- Поїдь... розважиш ся... й цікаво там тепер.
- Ні, Галю, ще не поїду,—кинув він жінці довгий погляд.—Колись може...

Став при Надінім „столі“ для писання; спершись, скинув якийсь паперчик; зараз же підняв.

Машинально погляд очей натрапив на записане: „Коли хочеш зберегти любов жінки, всю ніжність серця свого клади їй що дня до ніг і давай їй поезію, поезію“...

— Що се: припис житевої мудрости?—простяг він Наді папер, забуваючи, що зробив некоректно, прочитавши чужі замітки.

— Се припис жіночого серця...—так само ігноруючи некоректність одповіла Надя.

— Хіба в жінок є серце?—жартовливо спитав Михайло.—Мені здаєть ся, що в жінок є розум, душа, тіло, що вгодно, тільки не серце.

— Се власне *тобі* здаєть ся,—холодно обізвала ся Ганнуся.

— Що се, панове! Тут конституція, а у вас „серце“.

— Для белетристів і поетів цікавіше події серця,—озвав ся Кость.—Ну що, Миколо, і ти, не вважаючи на свою комплексію, теж їдеш?

— Розуміть ся. Тепер там арена саме для мене.

— Арена для безпомилкових слів, звернених до народу...—іронічно перервала його Ганнуся.

— Товаришка нині в лихім гуморі...—зітхнув Славко.

— Де ж його веселого взяти, коли від вас їду.

— А так...—знов зітхнув Славко.

В кутку біля шафчика з Надіними паперами сіла Галя; вона розмовляла з Надею, яка по другий бік шафчика стояла. Богдан стояв посередині між ними і машинально перебирав руками чисті папери, що купую лежали. Пригадував ся йому його стіл, його купа нарізаного до писання паперу, хотіло ся піти зараз туди і писати, і стояло в голові питанне: на що тут стільки паперу?

Надя стежила за його пальцями. На що йому папер той? Чи не здаєть ся йому, що він в своїй хаті і се його нарізаний папер.

Її погляд стрів ся з задумливим, розмріяним поглядом синіх очей Богдана.

— Що?—наче питала в нього.

— Що?—у відповідь запитували його очі.

— Ну, бенкетувать! Готуйте ся!—кричав Омельченко, входячи з повними руками. Витягав пляшки, виймав хліб, мясо, сир.

— Радїйте народи і веселїте ся!—одповів на його вигук Остап.

— За рідний край!

— За його долю!

— За нове жите!

Останніми виїздили Кость і Надя. Ганнуся й Михайло поїхали на другий день по одержанню маніфесту, Катря й Остап (так склало ся, що одночасово вони їхали) на день пізнійше, потім Микола і нарешті вони.

Надя, на яку найшов останніми днями веселий гумор—може сьому сприяло те, що редактор прислав їй записку, запитуючи, як її підписати під віршами—жартувала з себе й Костя, що вони важка артилерія і пильно вкладала ся. Не вважаючи на песимістичні думки, які набігали, на се почування „omnia mea mesum porto“... божевільно тягло на Україну. „Нове, нове ж жите там“!

Ходила прощала ся з містом, з околицями. І сум зявлявсь в серці. Се треба покинути. Стояла на Копцю, дивила ся на шлях, що чорною змією веть ся до Росії і радїла, що вже помчить туди. А оглядала ся вниз на місто князя Льва, задумано дивила ся на околиці і сумувала.

Раз, єдиний раз зустріла Богдана.

Скинувши чорного бриля йшов, великими кроками, підставляючи свою вродливу темно золотисту голову дужому пориву вітру. Хотїв видно сильного руху; зморшка задуми прорізала біле чоло.

Побачив її, вклонив ся мовчки і пройшов далі в гору.

Потім зупинив ся, наче повернути ся до неї хотїв, але постояв хвилинку і знов великими кроками пішов в гору. Надя подивила ся йому вслід і швиденько пішла в низ. „Швидше вже, швидше б до-дому, їхати б швидше! Нічого ж, нічого її тут недержить“.

— Уже ж все, все уложено, Костю?—повернувшись до дому запитала Надя,—то поїдемо таки сьогондя. Чого його тут сидїти? Чого?

А очам раптом уявила ся висока, сильна постать, вродлива голова з золотистим волосем над білим чолом.

— Не знаю чого... можемо й їхати...

Надя підійшла до нього. Він дивив ся радісно на неї, думаючи про Вкраїну, рідне жите. Усміхнула ся примирено і сказала:—Поїдемо і там все буде дсбре. І Віра...

Підійшли до сплячої дитини, рум'яної, радісної у ві сні.

— Таке мале поїде...—всміхнув ся Кость.

— Еге, таке мале.

Стояли над сплячою дитиною, яка еднала їх, яка утворювала з них „родину“.

Повна якоїсь тихої примирености з житем і світом дивила ся Надя на дитину. І захотіло ся тихого, просвітленого життя, замкнутого в колі родини, де б всім було добре. Може такому примиреному настрою сприяла розмова з редактором.

— Я їду,—сказала вона, як була в останній раз в редакції.

— Туди, до дому, де сонце волі сходить... Ідьте щасливі і лихом не згадуйте нас...

Очі ясні його такі добрі, такі привітні.

— Вас, лихом?—гукнула.—Вас?—і стиснула йому руку. Він взяв і другу і тримаючи її за руки тихо казав:—Працюйте й творіть... творіть і працюйте... поезія—єдина втіха, але вона богиня, якій треба вміти побожно вклонити ся... Всего вам кращого, пані!

„Всего кращого!“ Як щиро згучав сей його звичайний привіт.

За оживленими зборами застала Надю Галя Лісова, яка прийшла докоряти, чому не приходила Надя.

— Уже?—запитала.

— Уже!

— Піду ж, скажу Богдасеви, що їдете, а то гніватиметь ся... скучив за вами.

— Туди, кажіть,—сміяла ся Надя.

Коли Богдан і Галя прийшли, вже все було цілком готове. Коші, скрині, дрібні пуделочка вже чекали.

— Ми ж вас проводимо!—коротко сказав Богдан і його синьосірі очі на хвильку зустріли ся з Надїними.—А ви мене може колись зустрінете...

— Добре!—серіозно вимовила Надя. Тримала на руках дитину, яка весело щебетала. Галя допомогла їй сісти в фіякр і цілу дорогу весело розмовляла.

На двірці коли вже річи було розміщено в вагон і все було полагоджено, Галя обняла Надю й сказала:

— Але сумно нам буде... так до вас звикли... І всі, всі виїхали.

Так, кілька днів тому назад провозжали Ганнусю й Михайла. Надя з Славком ось тут стояли й дивили ся у слід потягу. Махала Ганнуся червоною хусточкою, Михайло капелюхом... І знає Надя, що Славкови було тужно.

Потім Катрю й Остапа теж провозжала. Ще прийшли Юліян і Стефка.

Юліян розмовляв з Остапом, Катря з Надею, а Стефка мовчки дивила ся на Остапа.

І знала Надя, що Юліянови серце болить, що Стефка сумує, може не тому, що Остап іде, а тому, що всі вже ідуть і не вернуть ся ніколи. Що Павло поїхав...

Дзень... дзень...

— Другий!

— Ну, всего кращого! Міцно поцілувала її Галя, міцно стиснув руку Богдан. Витають ся з Костем, з дитиною. Вже в вагоні.

А тепер... вона іде... Але ні! Нікому не затремить серце від жалю, нікому. Тай годі вже жалю, сердечного тремтіння, всеї сеї омани життя людського, годі! Тверезе, спокійне жите в родині й спостереженне світу.

Пригорнула дитину до грудей міцно, сперла ся на руку Костя.

Дзень... дзень... дзень...

Усміхнула ся Галі, зустріла ся на хвилю поглядом з Богданом, з його великими, наче засмученими, очима.

Тихо-тихо одходить потяг.

— Пишіть!—гукає Галя.

Ось дужче, дужче біжить... біжить і вистукує щось поспішаючись. Наче:

— До дому! На Україну... „тук-тук тук-тук-тук“...

Дивить ся в вікно Надя і все уявляєть ся їй Богдан: він махає капелюхом; темно-золотисте волосє бує над чистим високим білим чолом і мерехтять засмучені синьо-сірі очі його.

„До-дому“... На Україну... тут-тук... тук... тук... тук...

Кінець „Манівців“, другої части повісти *Мандрівниця*.

В. ЛЕОНТОВИЧ.

Новини нашої літератури.

В. Винниченко: „По-Свій“. Київ. 1914. Вид. „Дзвін“. Ціна 1 руб.

Коли з'являється твір письменника такого талану, як Винниченко, критика має змогу звернути всю увагу на безсторонній розгляд його, має змогу робити і негативні уваги, не боячись недохвалити автора. Такий автор рекомендації не потребує і самі читачі наперед знають, що матимуть діло з поважним твором. Для критика Винниченкових творів немає небезпечности збочити з шляху тверезого огляду і через ліричний захват. Винниченко не належить до письменників, які прихилиють до себе чарами краси того, про що вони пишуть. Те, що є чарівного в житю, не складає головного змісту творчости нашого автора.

Натураліст з загостреним скептицизмом до життя і людей Винниченко, не зважаючи на властиву йому пристрастність, звертається більше до розуму, ніж до почуття читачів. Се так, хоч Винниченкови і не можна признати особливо строгої, безсторонньої та систематичної логіки. Ідеї, які він хоче угрунтовати, з погляду такої логіки часто не вірні, в кожному разі здебільшого парадоксальні. Пристрасть не дає йому бути безстороннім; сам палко захоплюючись своїми ідеями, він часто допроваджує їх до крайніх висновків, до парадоксів, які підлягають великим обмеженням. Складаючи свої погляди в огні пристрасти, він сам не помічає часто, що вони суперечні між собою, і не складають ся в єдину систему, а побивають одно одного, що соціалізм його перемішаний з анархізмом, що імморалізм живе в йому поруч з пристрастним моралізмом і що часом він ненавидить почуттем те, що обороняє розумом, одно слово, що в його, так мовити, є правиця і лівниця, які не відають одна про одну, що робить инша.

Але великою заслугою Винниченка є здібність здійсмати нові питання, знаходити в зявищах, що в усіх перед очима, нові неосвітлені та неспостережені боки, і в основі кожного його парадоксу завжди знайдемо якусь нову правду, на яку громадянство доси не звертало уваги. Можна навіть думати, що парадоксальність Винниченкових поглядів є з одного боку наслідком роздраження на громадянську байдужість до того, що сильно вражає автора, з другого-ж саме вона допомагає йому гострим вражінням нахилити увагу громадянства до своїх думок, бо громадянство, а надто в наші часи, коли воно живе гострими почуттями боротьби чи розчаровання у ній, дужче прислухається до голосу сильного почуття, ніж до холодних доказів. Що до белетристичної техніки

то треба думати, що парадоксальність настрою і думок Винниченка і примушують його спиняти ся на обробленню типів не зовсім нормальних, з деякою домішкою невірноважености, а часом і психопатизму. Його герої здебільшого не є людьми цілком психічно-нормальними, і в сьому, на мій погляд, виявляєть ся його художницьке чутте. Парадокс не має ґрунту серед зрівноваженого життя та зрівноважених людей і художницьке чутте Винниченка примушує його для втілення його парадоксів шукати невірноважених людей. Але теж таки художницьке чутте великого талану робить те, що сї його не зовсім нормальні герої є тим часом цілком житеві, що тини його живі і ніхто не зможе закинути, щоб вони були вигадані.

Новий роман Винниченка „По Свій“ не є викінченим твором; в кінці книжки додано примітку, що „продовженне і розвиток ідей сього роману знайдуть читачі в романі „Божки“, який ще друкують ся“. Через те ми не маємо змоги зробити повного і закінченого огляду роману; „По Свій“, особливо що до його конструкції; не можемо сказати, чи немає в йому зайвих дієвих осіб і частин, які не мають відношення до теми і пляну твору, — а се треба було-б завважити, як би роман „По свій“ складав викінчену цілість.

Тим часом у йому є осередкове питання, ґрунтовна ідея дуже поважні і дуже цікаві з громадського погляду. Вони виявляють ся в тій більшій частині роману, де головною особою є Вадим Стельмашенко, разом і головний герой цілого роману. У романі „Божки“ автор певно ще ясніше виявить своє відношенне до того питання, але і тепер воно вже закреслено досить яскраво і виразно і, як би не знати, що правця і лівиця нашого автора часом не приходять до згоди, можна-б вже і тепер вгадувати дальший розвиток його думок.

Моральні питання (не в вузькому тільки, а і в ширшому значінню сього слова) завжди дуже цікавили Винниченка і він часто звертасть ся до них. Сим разом вони знов є головною темою його роману. Вадим Стельмашенко, син скаліченого фабрикою робітника і разом близький родич семі фабриканта, жите якої є справжньою кримінальною хронікою, трохи не свідок страшних злочинств і безмежної розпусти сїєї сімі, політичний засланець, що розійшов ся з товаришами заслання через несправедливе, на його думку, відношенне їх до його і пережив довгий час один одним в сибірських пущах, відчужений від людей, навіть не розмовляючи нізким.

Людина, що перебула все те, мала досить причин дійти до скрайньої знервованости, до останнього зневіря в людях, в житю, в люд-

ській совісті. І от на ґрунті сього настрою та почуття образи засновує Стельмашенко світогляд цілковитої байдужості до людей, до громади, до громадських справ. Він присилував себе переконати ся в тих думках і почувати ся байдужим до усіх, до усякого лиха людського, до всякої кривди і, почавши писати, виступає в літературі речником імморалізму. Він проголошує своїм принципом „нічого непочування“, бо йому „так краще“, завіряє, що він байдужий до всього і „до жіночої краси“ і до страждань людських, що йому „абсолютно нічого“ було бачити, як голодна жінка кинулась під поїзд з дитиною і їй „одрізало ногу“ і т. д. Та, коли він побачив своїх нещасних, скалчених, зубожілих і зневажених багатими родичами батьків, почуття прокидаєть ся в йому з несподіваною силою, і не тільки до батьків, а до усіх людей, байдужість до людського лиха і кривди ламлять ся і в той таки вечір він, щоб оборонити зовсім йому чужу жінку, встряє в небезпечну для своїх батьків спірку.

Таким чинном на житю Стельмашенка, що проголошує байдужість до всього і разом імморалізм, Винниченко яскраво показує, що така „байдужість до всього“ є хоробливою і неприродною. Ся безперечно правдива думка переведена в образах дуже яскраво і талановито. Майстерно і з великою чулістю малює автор настрої людини, що під вагою життєвого тягару дійшла до стану байдужості, так само як психологію визволення від тієї байдужості. Як і в кожному талановитому творі читачі знайдуть в романі „По-свій“ багато спостережень як психологічних (напр. вплив родинних звязків на силу почуття навіть в людині, що зрікаєть ся того впливу), так і з обсягу психіатрії, спостережень, які, хоч і не стосують ся просто до теми, та дуже цікаві і цінні.

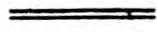
Та коли Винниченко хоче довести, що імморалізм можливий тільки в людині, що увільнилася ся від якого будь почуття, він не зтримуєть ся на площі безсторонньої льогіки.

Винниченко малює іммораліста — Стельмашенка (поки він таким був) як людину, що не має ніякого почуття не тільки до добра і зла а і до жіночої краси, і до якої будь людської справи,—коли він про щось говорить, то не через те, що тим цікавить ся, а так, бо про се розмовляють. („Мені все одно,—каже Стельмашенко—як хто думає й відчуває... мені нема ніякої потреби. Я просто так, через те, що забалакали“ ...- сцена у Микульських). Сю ілюстрацію свого погляду силкуєть ся Винниченко уґрунтувати теоретично словами Стельмашенка, який доводить, що тільки така людина може бути імморалістом і зовсім не звертає уваги на той чи инший напрямок і характер почувань в людини. Нічше, між иншим каже Стельмашенко, не є імморалістом, бо він зовсім не байдужий до людських справ, пристрасно любить і ненавидить, а тільки вимоги його до людської поведінки инші, ніж у більшості, у загалу...

В такій постановці ся ідея Винниченка буде вже парадоксом. Безперечно імморалізм можливий і на ґрунті цілковитих байдужости та „нічого непочування“ (хоч і сам автор доводить, що се зявище хоробливе, неприродне і тому певно рідко трапляєть ся), але се не визначає, щоб він був можливий тільки на сьому ґрунті. Присутність в людині почуття (якого-б не було) ще не забезпечує її від імморалізму.— Ґрунтом моралі можуть бути не всі, а тільки певного роду почуття (не кажу певні почуття, бо системи моралі можуть бути ріжні), а саме ті, які мають на оці добро людське, правду та справедливість людських відношень. Людина може бути як найбільше захоплена почуттями иншого роду, напр. естетичними, або почуттями особистої або клясової симпатії, та коли людина захоплена тільки сими почуттями, або коли ті почуття переважають в їй ті, які є ґрунтом моралі, вона легко робить ся імморалістом. Є навіть такі почуття (антісоціяльні), які при певнім загостренню необхідно витворюють в людях імморалістичний настрій, а через його і світогляд.

Такий імморалізм, на жаль, трапляєть ся в людях значно частійше, а сам він для громадянства багато небезпечнійший, ніж імморалізм, заснований на „нічого непочуванню“. Останній є хоробливе явище, здебільшого часове і часто зникає без сліду, або і перетворюєть ся в пристрастний моралізм. Перший, коли ґрунтуєть ся на естетичних чи клясових симпатіях вже упертіший і небезпечнійший, коли-ж ґрунтуєть ся на антісоціяльних почуттях, вічно загрожуватиме громадянству.—Те, що Винниченко не спостеріг можливости такого походження і вдачі імморалізму, мабуть є причиною м'якого відношення до його Винниченка.

З другого боку треба признати, що дякуючи своїй пристрастній вдачі, і сам Винниченко часом підлягає імморалістичним настроям під впливом своїх естетичних (його відношенне до Андрія в „Красі і Силі“ або до Антона в „Щаблях життя“) або клясових (відношенне до Андрія в „Голоті“) симпатій. На щасте сї імморалістичні хитання автора значно переважають ся в його творах пристрастним покликком до правди і моралі, які надають стільки сили і краси його творам.

МИХАИЛО ЮРОВЕЦЬ.

3 ЧИЇХСЬ ЗАПИСОК.

(Напис)

Вісім годин. Йду на вечірку до генерала Пташевського. Тротуари, мов мармуром, вкриті притоптаним, але ще чистим снігом. Мороз злегка щіпає щоки.

На вилицях грає румянець, і почуваєш себе красунем-дідусем, якому ще жити й жити.

Чому й не жити? Кришталево чиста совість. Власний дім на три поверхи—фасадний, а до того три флігелі. Тільки п'ятдесят два роки, сухе й міцне тіло. З сірих теплих очей, по звичці, іноді визирне молодий пустун і дивить ся наївно та весело. Між сивими вусами є місце—ледві помітна крапочка, звідки народжується іронія. Є, правда, якась тоскність в еспаньольці під губою, але се—коли пильно придивитись...

Підковзнулась з розгону моторна та весела панночка. Я зручно підхопив її і кинув їй в лице лукавий підбадьорюючий усміх.

— Мерсі,—засміялась і, погасивши муфтою сміх, побігла далі. Дзвінкий та милий на морозі дівочий сміх. Можна б жити, як би не холодна чуйність до себе. Вона, мов та нянька сердита, шарпне назад сивого хлопчача кожний раз, як він зірветь ся бігти. І обвіє тяжкими кошмарами.

Наче у величезному об'єктиві бачиш тоді жите: все ясне й чітке, до дрібниць,—а далеке, страшенно далеке. І все—маленьке таке й смішне, мов перистий дитячий килимок.

І тягнеть ся думка до сумного, темного й чудного.

Над усе — боляче вражає серце будяк з його самотою. Десять на взлісі, коли я виглядав з вікна вагону, він випадком упав мені в вічі. Трапляють ся в життю чудні хвилини.

Що було надзвичайного в цьому кущикови колючок,—і чи ж один він там був на взлісі? Але він зазначив ся в душі, як єдиний, неповторний, і я вже не позбудусь його ніколи. Часто він приходить мені на память, мовчазний,—і довго стирчить там, як чорна, колюча загадка моєї душі, як символ чогось. Я бачив його влітку: тепер він мертвий, і хуга замела його з головою...

Може хто-небудь, як і я, помітив його серед уривків зникаючої пари, напів-приспаний одноманітним стукотом колес,—і думає тепер в унісон зо мною: мріє про чорні колючки в полі й про мене, невідомого йому. Але ми, дві живі душі, сполучені дивною мрією, одна одної не знатимем ніколи...

Чи стукає годинник у замкненій темній горниці, коли його не чує

ніхто?... І похмуро-величезним стає жите від сих загадок, а звичайне й виразне—стелеть ся в його під ногами, мов дитячий килимок з різнобарвних сукнинок...

Холодні кошмари далеко заносять мене.

Я увійшов, і моя чуйність — зо мною. Гостей було вже повно в генералових покоях, і моя чуйність зазначила всі усміхи й рухи,— аж до кінця залі, й риплячий подекуди під моїми ногами, ясний паркет.

Я знайшов генерала й сів поруч його.

Мов би якісь усе нові та нові завіси резсувались передо мною, і тонке почуте захоплювало мене: засмоктувало жите, мов намул під водою, студено-їдкий та оксамитний. Було солодко й моторошно коли серед веселих фраз, що безупинно бігли з язика, підлога одразу робилась муrom, і м'ясно крутилась голова.

Генерал промовляє. Бачу його довгі бакенбарди й свіже обличчє. Поруч—його син Саша, студент-першокурсник. Його молоде, блискучо-румяне лице до огиди ясно відбиває всі батькові думки. В обох—суворо надуті щоки й уста, а в очах—безмежна певність і безпощадність до якогось невідомого ворога.

Генерал говорить все те ж саме, мені відоме, під чим я вже давно підписав ся: усі ті ж самі думки про міцну владу й заспокоєнне. Вони нудні тим, що до їх додати нічого. Я їх цілком поділяю й визнаю, але робити мені з ними нема чого: лежать собі, як непотрібна, бездіяльна вага.

Я вже нуджусь трохи: іронічно наставивши вухо, чую й не чую генерала. Більш цікавлять мене Сашкові щоки. І від того, що вони такі кругленькі, лискучі, — мене раптом сповняє якась тиха веселість. Я сам не розумію, що се таке. Але лортить мені ближче сісти до Саша, оповити його таким м'яким поглядом і, мов кліщами, здавити його лікоть цупкими пальцями. Так і роблю. Саша повертає до мене своє свіже обличчє, — губа відкопилена суворо, — й дивить ся поважно, з питаннем.

— Ну, як ваші справи союзні?—питаю я з тьмяною прихильністю. Саша з напухлою губою дивить ся на мою еспаньолку і трохи здивовано відповідає:

— Та нічого. Ось, хочемо влаштувати вечірку.

— Щоб зміцнити фонди?—стискую я дужче його лікоть.

— Звичайно. Та й так, взагалі... Завітайте.

Я киваю головою й пускаю його лікоть.

— Так, вечірка!..—промовив генерал, повертаючись до якогось чорнобородого, що сидів мовчки, щільно вмостившись у куточку канапи.—

Мого Сашу обрано за товариша предсідателя в союзі студентів-націоналістів...

Він забалакав про забастовки та про якусь живу течію в студентстві. Мов сірі горобці, летіли звичайні слова з великого його рота разом з димом цигарки.

— Ну, що ж, Сашко, — нарешті повів він плечем до сина й схилив голову, ждучи жвавої, „руської“ відповіді: на вечірці з балалайками та в підйоках танцюватимете? Геть шпажонки жабоколки та мундирчики, так?..

— Та ні бо, тату, се ще не вирішене, — промовив Саша, насмішкуючись блиснувши очима. — Та й занадто було б!

— Ось воно так у нас завжди: занадто! — раптом мов би прокинувся чорнобородий пан з тонким голосом і тонкими руками. — Чого лякаєтесь? Глузування „красноглазих“?..

Він палко заговорив, звертаючись до люстри. Очі його були непорупно-прозорі й темні, мов водяна глибочінь. З широких манжетів, де до жаху було порожньо, висувалися два тоненькі стебельця, й пальці жалістно ворухнулись.

— Ви з ним незнайомі? — шепоче мені Саша. — Се відомий Суханов! Осліп недавно бідолаха: атрофія зорового нерву. В його є Антігона, дочка... Дуже гарна. Он вона стоїть... Антігона!

Він повторював се імя, і йому мабуть кортіло на той кінець залі, до блакитної сукні Антігони. Але, затримуючи на щоках поважну опукватість юного політика, він слухав її татка. А той, чорний та дивовижний, простягав пальці до люстри, як змерзлий до багаття. Кінець кожної співучої фрази він мов би вистрелював з дзвінкого пістоля. Всі слухали: хто з нетямучою цікавістю, хто — похмуро насуплюючи брови.

Промовець зробив павзу, і генерал заповнив її патетичною фразою:

— Наш пророк, Марко Захарович! — жестом запрошуючи до пильного слухання..

Але пророк тоскно покосився на його голос і закінчив на швидку, раптом зовсім охолонувши:

— Взагалі, ми, руськіє, завжди раді самі на себе плювати!

Знялись оплески. Сліпець, наче його хто образив, швидко знов відсунувся в свій куток.

— Як гарно промовляє Марко Захарович! — долинуло до нас від другої канани, повної сивих паній.

— Промовець з ласки Божої! — безбарвно додаю й я.

— От би хто в Думі не дав лівакам брехати! — гуде генерал. — Та ви не знайомі? Іван Петрович, Марко Захарович!

— Вибачайте, не бачу!...

Сліпий тонкою рукою намацав мою руку—й усміхнув ся. Генерал розвів щось про духовне око, що дивить ся в далечінь. А в мене ро-сло почуте ніяковости та якогось невдоволення. Ся сліпа машкара да-вила мене: жите виростало, як темна гора, і я вже не почував себе його іронічним владарем.

— Перед вами, Марко Захарович, плоть од плоті, руська людина,— заговорив генерал. — І один з батьків, що в їх революція одібрала все в житю...— додав він, трагічно глянувши на мене.

Я силкувавсь випростатись і еспаньолку висунув уперед, але жа-лісне мовчання обвіяло мене. Широкі й бадьорі плечі мої одразу ніби розмякли, почали танути.

Сліпа машкара зробилась урочисто-хмарною. Я в безсилю дивлю ся генералови в вічі; а він, немов цяхи забиває, по звичці легковажно торкаючись до чужої душі:

— Іван Петрович в кривавому московському повстанню втратив еди-ного сина, і варта здивування та міць, з якою він зносить сю втрату...

Одна волосинка з чорного вуса сліпого вперто стирчить вперед. Й уста під вусами складені якось жалібно й уперто...

Нічого нового й глибокого не дала йому сліпота, що вирвала його з звичайних почувань; таж сама на душі в його вбога деклямація. Не огидла йому жадна з сих думок, дешево набутих, та не йому вже потрібних, а тим повнокровним, що не втратили нічого... Ось що мене вишком, але зідливо мучило. Душа враз спорожнилась безнадійно, мов до-гори дном перевернута шклянка...

Мені більш нема чого казати й нема про що думати. Я підвів ся й вийшов з залі...

А скрізь люде: ворухать ся по-за портіерами, колихаючи їх, підми-рають всі кути.

Я дійшов до передпокою, де світла було меньше, побачив вішалку, туго набиту шубами, що ще дихали морозом, та глухий ряд кальонів з літерами. Я показав деньщикам та швейцарови свої тоскні очі й мля-во посунув назад.

Я робив над собою велитенське зусилле, щоб зміцніли знов мої плечі, щоб самому не почувати жалісної самоти моєї еспаньолки,—але не міг. Тмяною наміткою застигались усі яскраві й переможні думки; ворухилось тільки щось гідке, чорне й брудне. Я сів десь у кутку в напів-темній кімваті й почав курити, жадібно й хапаючись. Знесилював оксамит, на якому я сидів; пригнічував той сліпец з порожніми ман-жетами; важко світила лампочка в молодшому тюльпані; гідко було від паперців з цукерок, розкиданих на килимі.

Почулись чоловічі голоси.

— Як тобі подобаєть ся сей Едіп? Він завжди так! Вештаєть ся по вечірках з своєю Антігоною й хоче, щоб скрізь на чорносотенний мітінг скидало ся... Його слухають, бо не затулиш вуха... а вже він!.. Я, було одного разу, спробував з ним сперечатись — так де там! Немов би істерика з ним... „Умру,“ кричить, „за своє переконанне! А ви“, каже, „молоді поганці, під безсторонністю кристесь, а самі нишком про бомби мрієте!“ Та—розумієш — найогиднішими словами! Мене вже прохали не ображатись: сліпець бо, страдник... А на мою думку—поганець.

— Та ні бо, Васю, хвора людина, безталанна,—обізвав ся чийсь чулий голос.

— Жидоїд запеклий!—провадив зідливо перший. — А свою небіжку жінку Розенцвайгу одверто продав.

— Ну, се вже чортзнаю!

— Та ти, фрукте, придиви ся до Антігони: хіба в неї носие не гачечком?..

Я в кутку беззгучно сміяв ся й почував, що плечі мені знов міцніють. Знов зробив ся я увесь вюнким та лукавим. Зіскочив одразу бадьоро й цигарку жбурнув. Згадав якогось стидкого анекдота. Піду, розкажу його кому-небудь,—хоч Саші,—а далі розважу ся й танцюватиму, блазень старий.

І розважив ся. Прострибав міцними, жилавими ногами матчиша, серед косих затриманих усміхів. Комічно жартовливий був з підлітками-дівчатками, що, змовившись, з дзвінким щebetаннем налітали на мене. Потім інтересна вдова, генералова небога, довго вмовляла мене гратися з молодю в каблучку.

— Чому не попустовати? Ну, будь ласка, зо мно-ою, я хо-очу... Хіба не зробите сього для мене? Для ме-ене?...—Вона наблизилась до мене й соромливі й блискучі очі. Я бачив простонародній злом її носа та ярий румянець на щоках, близько від роту. Груди в неї були такі, немов вона туди засунула валок од канапи. Я дивив ся на неї, втираючи хусткою чоло.

І знову померклим голосом відповідав на її прошення:

— Та хіба се так важно гратись?..

На хвилину знов набігла безнадійність. Ніби з-за вдовиної спини почав випливати той самий нудний привид, що вже не раз з'являв ся: мур—вздвож усього пляну, сліпий, задній мур високого дому; біля муру—низькі сані, а на санях лежить тугою купою щось, вкрите рогожами. Біля саней—з винтовками городові, а на винтовках—недоладно-довжезні багнети. Сей знімок я бачив в якійсь газеті. Але який особливий, до людей неподібний фотограф робив його? Та й хто йому дозволив?..

ЛНВістник 1914, кн. VII—VIII.

12

Пересмикуючи тоненького золотого ланцюжка на своєму валочку,— вдова говорить і грає вся: під чорною шовковою сукнею її тіло вєть ся пружисто й неловимо — і наївно плете на мене своє павутиння. А я стою перед нею, красунь-дідусь, удовець, і не знаю, що їй сказати. І мені жаль безхитрої вбогости її душі.

— Я вам краще маленьку правдоньку про вас скажу...

Нїби ми вже відграєм фанти, або що...

— Ви—відьма, Олено Йосиповно, й людську кров запевняє пете,—кажу я далі з виразом лукавого змія.—Якого се бідолаху загризли допіру? Вона довірливо не розуміє.

— Щічки-бо в вас такі гаряче-червоні!.. Нїби ви живую кровю замазали ся...

— Ух! Які-ж у вас компліменти!—дзвінко смієть ся вдова.

— А як отсе „ух“ прегарно у вас вийшло.. Ну-те ще раз, будьте ласкаві!

— Та що вам?—смієть ся вона, знов граючи очима.—Ух, ух!.. Ходім же докола!..

Вона так примітивна, мила та дурненька. Не помічає, як гостро встромила в неї свої очі пані, що пропливла мимо. І вєть ся усім своїм молодим, свіжим тілом перед понуро-іронічними очима красивого дідуса.

А я... гірше нуджу ся: мов бусел той, дїбаю по-між гістьми неприкаяний; ніс зблід і сунєть ся поперед мене, мов чужий, а лїва повіка чогось тремтить.

Коли ось—чує моє чутке вухо молодий голос від груби:

— Що, і сей старий дурбай до молоді приписав ся, га?

Промовив офіцер до якогось студента, і обидва байдужо засміяли ся.

О, яке безглузде! У душі—сані, рогожою вкриті, з невідомою вагою, та мертве будяче, занесене снігом,—а я отут, серед закрівавлених щок та запашних причісок!

До-дому!

У мене незвичайне почутте до Пташевського Саши. Уся його невелика, як у матери, постать, рожеві щоки й трохи витрішкуваті, поважні очі електризують мене і наче викрешують з мене якісь чудні рухи. Нїби йдеть ся до чогось неминучого, що навіть не в моїй волі.

От і тепер, коли я зустрів його в ресторані,—я з несподіваною радістю помітив, що в його на лобі цвіте присипаний пудрою чирячок.

— Саша, коханий! Що се таке? Бутон дамур? Еге-ге!..—Я зробив рух, нїби його обіймаю, і міцно стиснув його руку в своїх сухих долонях. Але дрібний профільчик Сашин—такий суворий.

Я був у колі старої молоді, ресторанных віверів, од яких тхне вис-

наженнем і негідництвом. І почував я, що і у мене—холостяцьке, негідницьке обличчя, на всю ніч замірковане біліярдними ходами, з тремтячим на йому цинічним сміхом. І нахабні очі й тонкі вуста, що від них тхне коньяком.

— Як справи в союзі? — з пошлюю таємничістю, як завжди, питаю я Сашу, і рука моя тягнеться до його ліктя, але зупиняється на півдорозі.

Ми вже за столиком, а перед нами чарки і соломинки. Саша сидить—стрункенький, бездоганний: новенький мундирчик, а під мундирчиком — чепурно зтягнуте, свіже тіло. Воно незнає ще житєвого бруду, хороб огидних, тягучих, що й душу затроюють в безсонні ночі.

І тверезі очі Сашині застеляні свідомим, резонним призирством до мене. Він твердо стоїть на своєму педестальчику і осуджує мене, сиву, ганебну нікчемність. І, здається, — я чую, як він говорить про мене сестрі та матері: „А отой старий дурень! Раз-у-раз в компанії з шулерами“. — „Який би не був його син, але після того, що сталося, не слід з себе якогось стрибунця вдавати. Треба-ж літа свої та нещасте шанувати, а не матчіши витанцьовувати“, відповідь на се маленька, безбарвна генеральша..

Я викликаю що раз більшу веселість в Саші: він злегка здвигує плечима, бачучи, з якою ненавистю встромив я очі в льокай.

— Пошльницю! — різко спалахнув мій голос, а в Саші в очах лукаве сійво...

Коли велика, плекана рука льокай підносить мені запалку, вираз мого обличчя і рух показують, що льокай, то—червак смердячий, ганебна і мерзенна істота. І знов я ніби чую Сашин голос: — „Коли-б ви бачили, як він до челяді ставить ся,—справжній хам!“...

— От не сплю ночами, плоть, мовляв, зморюю...—кажу я Саші. — Сили в мене, кат її не взяв, ще багато. Ви смієтесь, Саша, та думаєте, що я вже—порохня. А я вас, далєбі, подужаю, хоч ви десь там в атлетичному клубі і записані.

Від коньяку в очах у Саші пустотливі іскорки. Я говорю про мускули, про те, як завидно бути таким, як атлет Вебер, що від його дами з демімонду тратять розум.

— Вони вміють цінити мужєську красу. Коли вже таке створінне здригається, як ви наближаєтесь, то ви — ідеал мужчини. Бажаю вам неоплачуваних побід над ними, Саша!..

А через годину, нахиляючись через столик та дивлячись на рожеву зірку в його на лобі, я шепочу йому:

— Не пошкодило-б Саші струсонуть, мовляв, натуру! Випивончик, закусончик і таке нинше... га? Адже ви мущина, Саша?. Мущина?

Саша тільки ображено і лукаво повів на мене очима і витяг годинника. Уста йому поважно спузли.

— Ваш проєкт варт ухвали!.. — мовив він і усміхнув ся. Але щось збентежене миттю проскочило і сховало ся в куточках уст.

— Ухвали? Браво, браво, Саша!

Ми вийшли. Мороз зміцнів. Сяла електричність, і ясна паморозь сипала ся з телефонних дротів.

— „Лихач!“ — крикнув я не своїм, якимсь навмисне поглибленим, хмарним басом...

Але вже в широких саях, під запоною, поруч з Сашою, що розбалакав ся, зробило ся мені холодно і смутно. Спереду марило щось похмуре і безцільне. Я зрозумів, що вишито мало, і ми заїхали ще кудись—пити і їсти.

Я увійшов, почувуючи себе прудким та нахабним, поганцем від еспаньолки до пальців ніг. В очах був легкий туман.

Здасть ся, тарабанило п'яніно чи дзвінко стогнали скрипки, якое особливо, по тутешньому, з примарною, оманною веселістю,—не памятаю. З п'яним розмахом, підлагоджуючись до темпу, скинув я з себе негідницьке пальто з каракулевим коміром і скося швидко глянув на Сашу. Він скидав кашне, і профіль в його був глухий, журливо здивований. Так, він тут уперше...

Я штовхнув його кулаком під бік, наблизив до його гостре сиве обличчя і з вдаваною лютістю прошепотів:

— Та не дивись ти, чортеня, так, немов тебе в різниці притягли!..

Саша стеряно всміхнув ся і назад штурхнув мене під бік: кулак був млявий. І почувалось, що по всьому тілу Сашиному проходить легке, затримане тремтіння.

— Іванько, старий чорт!—ледве промурмотів він.

Ми увійшли до залі: я жваво, підстрибцем, а він — мимохіть копіюючи всі мої рухи. Знов затарабанило хрипате п'яніно, зайшов ся жахний хор, я бачив розявлені роти і почув, мов крізь сон, що персягнув ще одну якусь межу...

— Студенти, студенти приїхали!—азначили нашу появу замовлені, ніби-то дуже зраділі голоси.

І вервечкою поуз нас посунулись усміхи-не-усміхи і дивовижні, незрозумілі, лиш здалека людські, очі. Одна мала крила з серпанку, мов у метелика...

Я не думав, що все се буде таке брідке. І знов торкнулись плечей млюсть і безсилля: я зрозумів, що може і не подолаю тієї кручи, на яку з веселою злоблівістю ліз.

І на одну мить потягло — відступити, закреслити, забути все, що

стало ся. Але я зирнув на Сашу, побачив його несподіваний рух, як він підняв руку до волося, розтягнуті його вуста, зведені вгору брови і—встояв.

— Старий блондин, де се гуляли, що нас обминали?—почув ся зважливий голос.

Се вона—завждешня суперечниця, розбишачка, голка за-для паних гонорів. Иводі її бють і завжди міняють на иншу. Мов-би чекало тут все на мене з того часу, коли я „парубоч-вечір“ справляв: все таке-ж саме, як і тоді було...

Мене вона за когось иншого вважає. Нехай буде так. Я підковзуюсь до неї по паркету. Вона в незграбній матроській формі, курить, підводить ся і козиряє мені. Я дивлюсь на неї іронічно-понуро; так само дивив ся і тоді—двадцять п'ять років назад, — як в останнє тут був, ще студентом...

Вона не нафарбувала ся,—певне, на злість хазяйці. Лице—бліде та повне, а під носом—вчорашній синець. Курить, і попід струшуєть ся на сині груди „матроски“.

Її дотепність враз десь зникає, і вона каже, незграбно хитнувши головою:

— Чом довго не приходили?

— Не можна було, жонатий був... Ходім.

Матрос танцює зо мною й дивить ся байдужно, майже ворожо.

На швидкім завороті я бачу яскраво коло люстри й Сашу. Він вже смієть ся до циганки, що недоладно заломила руки назад. Чомусь я погрожую йому очима, а він п'яно й щасливо знизує плечами.

— Карменіста!—кричить він мені через залю. Й на сей осмілілий молодий голос зала відгукуєть ся зміцненнем тупотіння й сплутаних криків: га-га!..

Танок ущух.

— А ти професор? — питаєть ся мій матрос, що на хвилину був відійшов.—Студент каже, що ти в їх за професора... В нас професорів ще не було.

З тупою цікавістю вона курить і дивить ся. Мляве все, важке. По стінах скрізь—голі, гладкі амури.

— Я козачка з Таганрога.

— Треба мені знати, звідки ти!

— У всіх матросів закохана... люблю матроську одежу. Хазяйка не хоче мені матроски давати, так я з нею вчора билась, їй-богу,—мурмо-че мій матрос, роздягаючись. Я зажурено дивлюсь на неї й курю.

— Знаєш, що? Іди собі під три чорти, а я на твоєму ліжку спочину

Вона не здивувалась, навіть голови не підвела й знов швидко всунула ноги в штани.

— То такі всі професори?—спитала вона глузливо.

— Всі! — люто витрищившись, відповів я. — Ну, геть, поки що! Як схочеш спати, пів-ліжка твоє... А тепер згинь.

Я спустив за собою завісу й важко впав на ліжко під рожевим ліхтариком. За завісою матрос помовчав, а потім несміливо вилаяв професора. Грюкнули двері — вона вийшла.

Ледве чутно доносилось тепер від залі брєнївнє й тупотїннє. Та щось суворе іноді починало дуднити в підлозі. І смутно й дивно стало в мене на душі, мов під ясною та мертвою водою лежав я на глибокім дні.

У сьйві рожевого, спокійного ліхтарика була якась особлива тяглість. Ніби він висів тут вже тисячолїття, й тисячолїття брєнілогаласувало там... Своїм старечим сьйвом ліхтарик нагадував мені про щось далеке. Все жите, не як спогад, а як почування,—перїстою й заплутаною, томлячок сїткою налягло на душу. Зараз я почну думати про те, про що думати тут не можна. Але тому й почну, що не можна...

Студеною хвилею туга залила груди. Мов у корчах метнувся я туди й сюди на ліжку; й руки розкинув, наче благав когось зглянутись на моє безсилле, безсилле розлятого на хресті. Потім підвів ся, мліючи, доплетавсь до столу й сїв. На столі тремтів вогник лампочки-нічника. З дзеркала, що темніло поруч, визирнуло на мене обличчє темне з білим космочком під губою...

Я думав.

Такий, такий самий рожевий ліхтарик сяяв і над моїм чесним шлюбним ліжком, де зачав ся й народивсь мій Гаврик. Те ж саме блудне й слїпе сьйво.

Нема роспусти, нема кохання. Може, й нічого на світї немає, окрім рожевого ліхтарика та мене. Адже все вмерло, тільки воно зостало ся—старече, огидне сьйво. І скільки б не ображав я спомин про моє минуле, що загинуло, воно не образить ся й нічого не скаже в оборону собі. Воно — мертво, воно — мара.

Гаврик? Що він таке? Може, й не було його, тільки поглузував з мене отсей тутешній рожевий ліхтарик. Одурих і дивить ся тепер лукаво: „Га, ти знов підо мною, старий чорте?“

І нїби в проклятім сні багато Гавриків мені снилось. Я чую здалека-здалека плач та квилїннє немовлятка й дзвінкий смїх ласкавого й тендітного хлопчика-семилїтка. Бачу й блїде обличчє ювака, що зазнав вже безсонних ночей за думками, і чорну його борїдку.

Я знав, що є така кузочка,—заводить ся по книжках злежалих й зветь ся „лже-скорпїон“,—і я любив дражнити його так...

Тоді ще душа моя жартувала. Тоді я остерігав його й погрожував.

А сам тим часом з невсипучою енергією лагодив флігелі й починав нові будови.

— Не псуй очей, лже-скорпіоне, пішов би краще в садок: бач, весна.

Він підводив на мене очі від своїх книжок і дивився мовчки, всміхаючись, неначе навіть лінуючись розсердитись на мої непрохані поради.

І що глибше ховався він від мене в свої книжки та справи, то бадьорійше гукав я на мулярів на будівлі, й гнало мене щось все далі та далі. Здавалось мені, що все, тепер бурхливе й кипляче, — оскленіє й відразу розібеться в Гаврика на душі; що вільний, призорливий, сам вийде він на моє рештування, візьме цеглу, й прокинеться тверезо його розумний погляд... Божевілле, божевілле.

Оскленіло й розбилося щось в мене на душі, й досі брентить ще ниючий, жалібний згук...

Я знов одслонив завісу й подивився: сяє рожевий, сяє. Я всміхнувся до його.

Гаврик ніколи не приходив сюди й не бачив сього ліхтарика. І, мабуть, коли до його в ночі пізно чіпляли ся на тротуарі повії, — він жалів їх всією жалістю гумавного книжника і — йшов далі. Не вмів він та й не хотів подивитись на жите так, як хоче тіло. І, певне, був у його свій невиразний ідеал прекрасного — кучерява дівчина з великими очима, що, як і він, говорить книжкові слова.

О, Гаврику, мій Гаврику! Не зрозумів еси, що жите складнійше за твою мрію, що воно — жагуче і брудне. Я ж зрозумів його глибше за тебе, осягнув його й зміряв. Його треба наскрізь перейти, щоб вистраждати право на смерть. Й ніхто не має права вмерти так рано, так чисто й легко, як вмер ти.

От — замкнув я собі тепер і твоє жите недожите. Бо ти ж тепер — ніде, тільки в мені. І я скрізь тягну тебе з собою й до сього ліхтарика притяг.

Не страждай же, безщасна примаро, моєю ганьбою й нікчемністю.

Хочу стати ще нікчемнійшим та ганебнійшим, і спогад про тебе не заборонить мені.

— Іванько, до тебе можна? — спитав за дверима хрипатий, задоволений Сашин голос.

— Ну-ну, бестія, увіходь!..

Саша вскочив прожогом. В зубах — цигарка, всі рухи жваві й п'яно-щасливі. Я стояв посеред горниці й, усміхаючись, дивився на його.

— Ну, як?

— Карменіста!—скрикнув він, знизуючи плечима, й підстрибнув.—А ваша спить? — кивнув він головою до завіси. Я розсунув завісу й підморгнув йому на ліхтарика.

— В мене ліхтарик!.. — мовив я навмисне слинявим голосом. Саша подививсь на мене з комічним зрозумінням й зареготавсь, мов лошак.

— Втекла? Та на віщо ж ви таку негідь брали?

— Чи не в тебе спитав би поради, поросся?..—раптом відкинув я його на крок гостро-нахабним поглядом. — Багато ти що до жінок тямиш, блазню!

— Се ж що за слов...

Кістлявою рукою я ляснув його по щоці. На мить він ніби стерся для мене, й очі його десь зникли. Був далі галас й туман і солодка міць в жилавих руках.

Нарешті двері грюкнули. Я сам, і кричу скаженим голосом:

— Ось тобі, щеня, щоб знав, як шльондати з таких літ. Піди, розкажи своїй мамусі, де тебе побив Іван Петрович!..

За дверима почулось тупотіння, поодинокі здивовані голоси. Пошухували, пореготались і побігли в ростіч.

— Жйте не цукерки! — раптом чітко й голосно промовив я серед холодної тиші.

Далі закурив і ліг. Мабуть, очі мої блищали. Плечі були міцні й тверді, а груди, відпочиваючи, здіймались вільно й легко. Довго лежав я так, і думок не було...

По всьому лому розітнувся басовитий жіночий голос:

— Баришні, вечерять!..

Сумежні двері застукали. Пройшли з човганнем, перегукаючись. Остання йшла з-вільна. Вона співала, клацаючи перстами:

Свѣтитъ мѣсяць, какъ полтина,
Звѣздочка, какъ четвертакъ...

Й мені уявилась кришталева, морозна ніч, з поодинокі роскиданими зірками й маленькими, скромним місяцем.

П'яніно в залі вщухло, й довго була тиша.

Далі біля дверей почувлись подвійні кроки і веселий голос:

— Отже не увійдеш!

— Ов-ва!.. Злякалась я!..

Рипнули двері і—всунувсь мій матрос. Вона цмоктала й колупала в зубах. Сторожко, як на небезпечного, подивилась на мене.

- Професор, відпочив?..
Я лежав на череві й дививсь на неї.
— А ваш студент пішов,—додала вона.
— Ви його образили. Білий, мов крейда, подавсь!..
— Нехай блазнюк дома спить,—промовив я байдужо.
— Хай би вже тут поспав,—ліниво махнула вона рукою. Не вхваляла вона мене й роздягалась мовчки. Дмухнула на лампочку й полізла під ковдру. Я відсунувсь до стїни й мовчки дививсь, як вона мостилась зітхаючи. Потім повернулася до мене й кинула звичайний, мляво-принадливий погляд...

Запевне я спав, бо сірий ранок якось одразу впав у горницю. Я перестрібнув через сонну й почав одягатись, старанно й не хапаючись.

В коридорі чути було ранкове човгання й голоси. В непричинені двері зазирнула гладка, з хрипатим, гучним віддихом, хазайка, вже одягнута нестройно. Вона мала потрійне підборідде й жорстокі, без сорому очі.

— „Нічник“, — зазначила вона мені просто в лице.

— Так. Нічник, бо почував!..—вискірив я зуби.

Вона обережно причинила двері.

— Я нічник. Так.

Я подививсь на загаслу лампочку з закоптілим склом. Вона теж—нічник...

В мені затихло все, мляво, коротко й покїрно затихло, ніби й на мене злетїв з високости подих холодний і — задмухнув.

=====

Пробудження села.

(Розвиток кооперації).

Тоді, як велика хвиля так званого „визвольного руху“ спала, погасли один за одним засвічені ним провідні огні, розбилися одна за другою рожеві надії, а життя поверталося до старої буденщини і на версі його запанувала мертва тиша або „ужась омерзения“, на дні того життя починалася нова робота. Тоді, коли провозвістники великих реформ або попадали в нерівній борні, або, не змігши довершити своїх великих діл, зневіряли себе і опускали руки, інша категорія громадських діячів, яка не гонила себе так за „великими ділами“, взяла себе до „дрібною“ роботи. Дрібна робота, якою гордувала перша категорія. В яку вона не вірила, ввижалася сій другій категорії діячів в формі „просвіт“, бібліотек, лекцій, читань, кооперації і т. и.

Не всі надії й тут справилися: важка реакція заморила „просвіти“, закаркала шляхи до цілком просвітної роботи. Остався один одним можливий шлях культурної роботи, на якому, хоч і стояло багато всяких перепон, який, хоч і був під пильним оком пануючої реакції, але все ж який був і широким, і більше-менше вільним. Шлях сей—кооперація.

Нема нічого дивного в тому, що шлях сей в край не заступила реакція. Страшенне народне зубожіння загрожує самому життю держави, самому життю пануючих верств, і вихід з того зубожіння треба було якийсь дати. Окрім того кооперація—се така цілком лояльна, цілком безпечна річ, яка не погрозувала пануючому ладови, а навпаки—одвертала народ од небезпечної політики і направляла його енергію в спокійне не-політичне русло. Се останнє неодмінно повинна була взяти на увагу державна адміністрація, яка в той час шукала всяких „громоотводів“. Чи так, чи інакше, а досить того, що кооперація зісталася не тільки легальною річю, а навіть попала під де-яку ласку уряду.

І от почався в Росії інтензивний кооперативний рух, особливо на Україні.

Кооперація налічує в Росії уже 50 років свого життя, але розвиток її йшов досить мляво аж до ліквідації визвольного руху (на 1904 рік напр., було кредитових кооперативів 1142, на 1914 рік 12.789).

Після сього в Росії стався справжній кооперативний здвиг. Кооперація знайшла собі серед мас велику прихильність і родючий ґрунт. Очевидно блискавиця недавнього руху освітила тут темряву, для мас стало де-що ясніше і вони взяли себе до діла.

Ми бачимо, як одна за одною почали засновуватися товариські

крамниці, як заснував ся і почав свою роботу Київський їх Союз. Правда, скоро ся категорія кооперативів не видержала несприятливих обставин і крамниці одна за одною почали „лопаты“. Далі ліквідував себе й Київський їх Союз. Та за те кредитові кооперативи прищепили ся як найкраще. Тоді, коли з споживчих кооперативів (крамниць) тільки деякі лишили ся і добре розвивають ся, кредитова кооперація дала багатий врожай. Кредитові кооперативи народжали ся, як гриби по дощі, народжали ся і виростали в поважні і міцні заклади. Сільська інтелігенція, яка до того розважала ся „пулькою“, „винтом“, а то частенько й чарочкою, знайшла поважну громадянську роботу для своїх рук, місце приложення свого розвитку та освіти... Вона стає на чолі кредитових кооперативів, знаходить в їх роботі інтерес і цілком нею захоплюєть ся. Селянські маси, які сиділи до того в злиднях і разом з тим частенько не мали до чого прикласти рук, відчували, що то за велику вагу для них має кредитова кооперація, як дає їм засоби хоч так-сяк вибити ся з злиднів, і стали гуртуватись в кооперативи

І от через кілька літ ми бачимо вже, як в самих глухих кутках повиростали цілі кооперативні палаци; там, де дотепер корчма була найкращим будинком громадського значіння, а на мізерний будинок школи злиденні копійки здирали ся силоміць, виростав добровільно, як по шучому велінню, новий величній палац, ціла громадянська фортеця. Таких фортець в Росії тепер налічуєть ся трохи не десяток тисяч, армія їх складаєть ся з 8.000.000 душ, а засоби з 621.000.000 карб.

Правда, армія ся в більшості ще мало й дуже мало свідома, а все ж таки се вже не затурканий „многострадальний и многотерпеливий“ мужик. І коли армія ся ще мало свідома, мало здатна ще до культурного бою, то офіцери її вже де що знають, де-що важать. І се багато значить тому, що офіцери ті вийшли з глибин народніх, з тих глибин, де вони гинули без користі, а то навіть і шкоду масам чинили. Ми бачимо, яка сила тої інтелігенції, що постачала перше тільки вдячний матеріал для персонажів у фарсі та водевілю, опинила ся коло культурної праці в ролі кооператорів. Ми бачимо тут волосних писарів, які не видержали свого становища між двома огнями, які втомили ся од „нажиму“ на мужика; бачимо учителів, що не витримали натиску шкільної політики, бачимо багатьох осіб духовних, які знайшли заповнення для свого життя. Тисячі тих, які за браком відповідного їм громадського діла, мали своєю працею або збогачати велике панство по економіях, заводах та інших підприємствах, або поробити ся до всього спокійними адміністративними урядниками; тисячі тих, які взагалі мали обернути свою працю не на користь народови, взяли ся до праці для народу.

Цілком громадський устрій кооперативних закладів, цілком громадський та гуманітарний дух їх праці і напрямку; зїзди, наради та інші чинники взаємного зближення кооператорів виробляли, з них справжніх громадян з певними принципами.

Отже чи можливо ж було б се при відсутности кооперації..

Але рух іде вперед. Великий здвиг зроблено, і того здвигу назад повернути не можна, і того руху вже не спинити. Ми бачимо часті широкі наради, многолюдні зїзди, як, напр.. Всеросійський Кооперативний Зїзд у Києві 1913 році. Ми бачимо на сих зїздах оту новоутворену справжню сільську інтелігенцію в ролі серйозних, свідомих учасників, бачимо на них селян хліборобів, які прийшли од плуга вже повні кооперативною свідомости.

Видно нам, яка велика сила прокинула ся; видно, яке чудо стало ся.

Але рух іде вперед. Ми бачимо, як окремі кооперативи сполучають ся в дужі спілки, як оті спілки уже показують явну тенденцію сполучити ся в одну спілку спілок. В „еднанню сила“—от льозунг кооперації, і в нього вірують живим житем, його наслідують. Ми бачимо цівдень Росії в таких спілках, як Кредитові Союзи: Бердянський, Мелітопольський, Лохвицький, Кубанський, Катеринославський, Терський то що. Але гордість усіх спілок—се Київський кредитово-кооперативний Союз.

Коли покійний Київський Союз товариських крамниць попав на непевний шлях і йшов слухняно на мотузочку у централістів, виконуючи старанно директиви з Москви, що й повело його до безславної смерти, то тепер Київський Кредитово-кооперативний Союз зразу став на певну позицію. Сліпа централізація, централізація знизу—смерть кооперації. Кооперація може бути тільки вільна, а не по приказу; кооперація прищеплюєть ся на корінях народного життя, і через се в ній принцип місцевого керування нічим підмінити не можна. Кооперативне будівництво має бути автономно-федеративне. В „еднанню сила“, сей принцип цілком з сим в згоді: вільні кооперативи збивають ся в вільні спілки і т. и. Ніякого еднання по приказу бути не може.

Отже Київський кредитово-кооперативний Союз осягнув се зразу і коли, наприклад, Московський Народний Банк в своїх вузькоцентралістичних замірах поспробував його взяти під свою руку, Союз дав йому добру одсіч. Так було з умовою про спільні зносини з фабрикантами. Київський Союз поставив Московському банкови рішучу альтернативу: або з нами—союзами, як рівний з рівними, або ми—союзи обєднаємо ся без тебе. Політика Київського Союзу мала глибокі економічні основи, про які тут не місце балакати. Я зазначу тільки, що ся політика незабаром блискуче справдилась. Коли в Московському Банкови завело ся безладде і становище його захитало ся, його виручили

об'єднані Союзи. В рішучий момент вони взяли Банок в свої руки, підкріпили його грошима, і тепер човен Банка пливе під прапором Союзів. Отаке сталось з тим „єдиним всеросійським кооперативним центром“, як звав себе Московський Народний Банк, що захотів бути вищим ступінем організації кооперативної без виборного автономно-федеративного начала, а самовластно, приказним способом. Він не зміг навіть сам на ногах устояти і тільки спас ся тим, що об'єднані Союзи ввели в його адміністрацію свою виборну більшість і перетворили його ніби в Союз Союзів на виборному началі. Що ж би стало ся, коли б Союзи до сього були здали ся на ласку і опіку Банку і пливли у нього на буксірови. О, напевно запливли-б туди, куди заплив і сам Банк, що повело-б до великого краху.

Я ухилив ся трохи в бік, аби зазначити, як хутко йде розвиток кредитової кооперації, який міцний ґрунт вона собі укладає, і які певні шляхи собі вишукує.

Яке-ж значіння має розвиток кооперації для народу?

Першим практичним наслідком розвитку кредитової кооперації—се є збогачення села, а взагалі працюючого люду, грошовими засобами для господарських операцій. Відсутність на селі сих засобів, страшення убожество селян наших капіталами ставало одною з найбільших причин його економічного і духовного рабства. Відомо, яку велику вагу має економічна сила в громадянському життю народа. Отже, збогачуючи грошовими засобами село, кооперація робить велике діло визволення народу з економічної та духовної бідноти і залежності. Збогачуючи село грошима, кооперація збіднює ними капіталістичні центри. Так, наприклад, один Київський Союз висмоктав з Києва 2.000.000 карб. і кинув їх на село. Другий практичний наслідок розвитку кредитової кооперації—се приучування народних мас до самодіяльності і розвиток в них громадянського почуття. Кооперація, заснована на основах братерства, має велике виховуюче значіння. Се виховання зразу-ж проявляє ся і його не глушать ті інтриги, ті страсти, які неодмінно, в більшій або меншій мірі шкодять усякому громадському ділу. Се останнє є наукою парламентаризмови, бо хіба-ж не те саме ми бачимо, тільки в більшому масштабі, в таких парламентарних краях, як Америка, Франція то-що. Могутнім плюсом кооперації, як учителя громадянскости, є те, що вона прищепляє ся на корінях народнього життя, не ломає його, утворює в сьому ділі рідну атмосферу, атмосферу своєї хати. Отся особливість кооперації ставить її незмінно вище всякого иншого легального у нас громадського діла, як от хоч би земське, в якому наш селянин нічого того не знаходять.

Чимало є й инших практичних наслідків з розвитку кооперації, бо

вона охоплює собою майже всі сторони економічного життя народу. Так, постачання сільсько-господарського знаряддя та машин і боротьба з приватними підприємствами, об'єднання збуту сільсько-господарських виробів і т. и. Разом з кооперацією ширить ся на селі і друковане слово, бо кооперативна література розвивається і розповсюджується разом з розвитком кооперації. Де-не-де при кооперативах народжують ся читальні, народні доми, народні театри і т. и.

Коли ж ми зважимо всю ширину і глибину ідей кооперації, коли бистрим оком глянемо в темряву будуччини, ми ясно побачимо, яке велике прийдешнє має кооперативний рух.

Кооперація в певній мірі має визволити трудящі маси з економічної неволі і почасти поладити їх відносини з масами інших клас. А як з економічною неволею тісно звязана і неволя духовна, то розуміється, що визволення се має бути ще повнішим. Ми знаємо, що корінь нашого економічного лиха, той Ваал, якому все ми приноси мов жертву, се капіталізм. Ми знаємо, що перемога над сям ворогом трудящого люду значувала б собою ніби Боже царство на землі. Ми знаємо всякі теорії про способи такої перемоги, згадаємо хоч би теорії соціалізму. А коли ми се згадаємо, то зараз зрозуміємо, оскільки трудно сю перемогу мати.

Ще Роберт Оуен, перший проповідник кооперації, хотів розв'язати робітничє питання за допомогою кооперації. Він мав про те, що люде зорганізують ся в невеликі громади і на землі наступить рівність.

Рочдельці теж мріяли про перемогу кооперації над капіталізмом, але скоро робітничі верстви зрозуміли, що для перемоги над капіталізмом потрібні інші засоби. Та за останні роки багато навіть визначних кооператорів знов почали говорити про те, що за допомогою кооперації можна розв'язати робітничє питання.

Прихильники сеї теорії уявляють собі боротьбу кооперації з капіталізмом, як безупинне руйнування капіталістичних фортець, без кривавих боїв, навіть без усякого ломання існуючих форм життя. Коли капіталізм понастягував в своїм осередку капіталів, зубожив вкрай тими капіталами міську голоду і село та примусив їх робити на себе, то кооперація дає трудящим масам капітал в руки і тим ослабляє залежність їх од капіталістичних організацій.

Відомо, що всі цінности є результат праці, а переходять вони од працюючих до непрацюючих через капітал-монополью останніх. Коли ж капітали перейдуть до працюючих, то і всі цінности лишать ся у них.

Те ослаблення капіталізму буде прогресувати аж доти, доти трудящий люд не наситить ся капіталами для операцій своїх трудових господарств. Тоді залежність народу од капіталістичних організацій цілком опадє. Тоді і самі капіталістичні організації мусять померти, бо у

них не стане об'єкту для визискування. Трудящі маси, які через капітали добудуть собі засоби для приложення праці, матимуть тоді змогу вжити тільки для себе весь еквівалент своєї праці. Тут не розуміється поворот до натуралістичного способу господарювання, тут розуміється, що трудящий народ між собою буде вести обмін результатами праці без участі паразитного посередника і капіталіста, а в господарстві буде користуватися всіма здобутками науки.

Таким чином по сій теорії наступає край капіталізму.

Практично се має здійснитися так. Кредитові кооперативи постачають гроші працюючим масам (кредитова кооперація). Сі останні, при допомозі кооперативного капіталу організують ся для крадого виробу й збуту—обміну між собою і на всесвітньому ринку продуктів (продукційна кооперація); до сих мас належать і хлібороби і фабричні робітники, ремісники і т. и. Як необхідний супутник сього виникають організації для набування річей споживу (споживча кооперація).

От для грубої схеми приблизно все*).

При такому становищі, запевняють нас оборонці сеї теорії, трудно буде побачити фабричного робітника в капіталістичній, а не кооперативній фабриці, сільського робітника на велико-панському полі, а не коло гуртового хліборобського господарства. Словом, раз зняряде праці перейде через кооперацію до працюючих, то капіталізм мусить так чи інак ліквідувати ся.

Трудно, розуміється, скооперизувати великі фабрики і взагалі фабрично-промислові підприємства. Що ж до скооперизування сільсько-господарської промисловости, хліборобської праці, ремесничих закладів,—то се річ легша. А коли се зробить ся, то значна сила робочого люду залишить роботи на капіталістичні підприємства фабричні, а особливо сільсько-господарські, що неминує відібеть ся на поліпшенню стану працюючих і поведе до урегулювання відносин. Уже одно скооперативованне сільсько-господарської промисловости дасть селянству силу і змогу почати впливати на капіталізм фабрично-промисловий, споживачем фабрикатів якого воно зявить ся.

Яку ж, після сих здобутків кооперації, картину малюють нам далі ідеалісти кооператори? Ми бачимо, по сій теорії, весь народ організова-

*) Теоретики кооперації визнають основою її—організацію потребителів, себ то кооперативи споживчі. В теорії такий погляд блискуче доводить ся і творить цілу струнку систему організації. Але жите одхилило ся од теорії (включаячи Англію, країну індустріальну) і пішло иншим шляхом. Жите в країнах хліборобської культури, особливо у нас, покляло в основу кооперації кредитові кооперативи. Вони являють ся тим фундаментом, на якому вже цілком певне може будувати ся кооперація всіх инших категорій.

ним у вільні спілки по категоріях праці, по категоріях потреб. Сі організації, „самоуправляють ся“ на основах братерства, в них ціну має праця.

Наслідком всього сього являється піднесення добробуту народного, матеріальне задоволення, а через се високий культурний рівень. Прихильникам сеї теорії в будучині вижають ся уже руїни капіталістичних організацій: аграрних, фабричних і промислових, а всі паразити праці людей—коло праці користої. І на тих руїнах живуть нові братерські організації. Словом, в перспективі встає перед ними чарівний мальовок, що є тим чудесним островом „Утопією“.

Звичайно, хоч і дуже принадні перспективи має ся теорія, про те голос тверезого робітника кооператора мусить йому підказати, що справа тут не така вже зовсім проста.

Хоч як швидко розвивається кооперація, про те і в її розвитку є певні межі. Є цілий ряд галузей промисловости, яких кооперативи не можуть обслужити. Се ті галузи, які проводять ся сільськими самоврядованнями та державою.

Яке становище до кооперації повинна б зайняти державна адміністрація і яке вона у нас заняла.

Щоб відповісти на отсі питання треба перше всього вяснити, якими шляхами і засобами має здійснювати кооперація свої завдання та ідеали, аби знати, чи мають вони що небудь в собі злочинного з погляду сучасного нашого уряду.

Самий ідеал, самі цілі кооперації, які мають на оці тільки добробут громадян і поліпшення їх взаємовідносин, розуміється, не мають в собі нічого злочинного. Але такі ж ніби цілі має і соціалізм. Та соціалізм ставить необхідним зміну політичного ладу, він вимагає зміни економічного устрою через політичну владу, а се з погляду сучасного уряду річ злочинна. Нічого сього кооперація не вимагає: вона річ цілком не політична. Кооперація від державної політики хоче одного: не спиняти економічної та культурної її праці. Кооперація зовсім не торкається політичного стану річей; кооперація не ломая існуючих форм не тільки політичних, а й економічних; кооперація не втручається в капіталістичні підприємства, не чіпає нічиєї власности, взагалі вона зовсім далека од насильства. Кооперація признає приватну власність. Взагалі кооперація ніяк не йде проти існуючих форм і активно не руйнує їх.

Вона дає тільки спосіб безболізного перетворення старих форм на нові, більш справедливі. От через що, з погляду самих суворих барних прав, кооперація цілком легальна річ. Ще більше: кооперація має право у найсуворішого державного ладу користувати ся найліпшою ласкою, і

ось через що. Кооперація неодмінно збільшує заможність громадян держави, заможність самої держави, а се важно для усякого ладу; при тім кооперація поглинає майже всю енергію, всю увагу народу і викинує з нього мирних, малополітичних громадян; в кооперації культурний прогрес іде невинно і непомітно, нічого не ломаючи, нічому не суперечучи. А се для всякого ладу важно, аби не мати „великих потрясень“, які в иншій разі неминучі. Ще Наполеон III в 1864 р. сказав, що розвиток кооперації—се ознака протверезіння народу од соціалістичних утопій. І так, ідучи рука об руку з кооперацією, уряд творить велике культурне діло і забезпечує собі спокій.

Тут може виникнути сумнів, а чи-ж так? Адже-ж, мовляв, кооперація руйнує пануючих, на яких опирається уряд. Се так. Та кооперація нічого не руйнує раптово, і через се руйнування стає непомітним і безболізним. Кооперація не експропріює нічєї власности, не робить забастовок і т. п. Коли ж з розвитком кооперації рентабельність капіталістичних підприємств поволі мусітиме падати, її будуть підіймати вже не зловживанням працюючої людської сили, а технічними поліпшеннями то що; капіталізм буде набирати все нових і нових форм, наближаючись до потреб часу, аж поки не розпуститься ся зовсім. Отже се буде йти без усяких „потрясень“ і навіть самі капіталісти ніякого лиха не зазнають: вони виведуть ся ще безболізнійше, ніж виводять ся тепер хоч би „вишневі садки“. Таким чином відношення держави до кооперативного руху повинно б бути як найліпше.

Чи-ж так воно у нас?

Державна адміністрація наша весь час з острахом та недовірем поглядає на всякі прояви самодіяльности громадян, а в тім і на кооперацію. До 1904 року в нас не було яких небудь здатних для життя хоч би „правил“ для кооперативних закладів. В 1904 році видано „Положення об учреждениях мелкаго кредита“, яке трохи полегчало кредитно-кооперативну працю.

Але правила сі все-ж не відповідають вимогам життя: поруч з кооперативами на підставі сих правил засновують ся „сословні“ кредитові інституції (волосні сільські каси), які гальмують розвиток кооперації; правила сі отдають кооперативи під пильний догляд спеціальних чиновників і т. п. Але се все не страшне. І по „правилах“ сих жити б можна, тим лаче, що на підмогу кредитовим кооперативам прийшла досить щедро державна казна грошима (на 1914 р. на рахунках кредитових кооперативів було 110 мільонів кэрб. з державної казни), а то й через інститут інспекторів дрібного кредиту, між якими багато було і справжніх кооператорів. Та біда в тому, що у нашої бюрократії таке

ЛНВістник 1914, кн. VII - VIII.

13

уже правило: що одна рука дає, те друга відбирає. Тоді, коли Міністерство фінансів (власне міністр Кокковцев) досить щедро обслужує кредитові кооперативи, Міністерство внутрішніх справ заводить над ними пильний догляд, щоб, мовляв, „неблагонадєжность“ не проявилася. Так року 1909 Міністерство вн. справ видало 5 апріля, за № 64261, циркуляр, яким установило „особо бдительное наблюдєніє“ за кооперативами. Те „наблюдєніє“ увійшло вжитє і в свій час викликало було цілий переляк в кооперативнім світї; тепер до нього вже звикли і нові прикази про таке „наблюдєніє“ та реалізація тих приказів річ звичайна.

Так, в той час, коли Міністерство фінансів допомагало розвитку кооперації, Міністерство внутр. справ дбало про розвиток „сословних“ кредитових закладів, які дуже гальмують розвиток кооперації.

Потім пішла чутка, що Міністерство народньої просвіти заборонило учителям, численність яких і користь в кооперації відома, брати участь в кооперативах. Хоч сю заборону й ніби по протесту Міністерства фінансів спростовано (Циркуляръ Управленія по дѣл. мел. Кредита 10 мая 1914 р. № 291), але се мало допомогло, бо перелякани учителі напевне будуть шурати ся вже кооперації, тим паче, що спростованнє дано не дуже-то категоричне.

Надїєю блиснуло після Височайшого рескрипту на імя міністра Барка з 30 января сього року. Між иншим в рескрипті було вказано на необхідність „подъему производительныхъ силъ страны“ і зазначено ненормальне становище народнього труда, „лишеннаго въ тяжкую минуту нужды денежной поддержки, путемъ правильно поставленнаго и доступнаго кредита“. Як директиви новому міністрови фінансів, отсі слова повинні були звернути сугубу увагу міністерства. Кооперативний світ радїв і став сподіватись тої уваги. Тим часом до сеї пори нічого нема. А кооператори, охоловши од перших радощів, почали міркувати над тим: по якому руслу може піти енергія міністерства і чи не набере вона часом небажаного або і цілком шкідливого для кооперації характеру. Бувший міністр Кокковцев в поглядах на кооперативний рух не схопив ся з Міністерством внутр. справ, сі „вѣдомственныя разногласія“ мали результат вельми користний для кооперації. Тепер же „новий курс“ той починав ся з тенденції „єдненія вѣдомствъ“. А коли ще зауважити, що п. Барку приписують ідею націоналізації кредиту, яка має собі ті джерела, з яких виходить і протиставленнє кооперативам „сословнихъ учреждений“, то ясно, що страхи за кооперативне діло мають певні підстави. Отак радощі помаленьку переходять в сумуваннє.

Але се ще не все. В Міністерстві внутр. справ куєть ся ще щось гірше для данного моменту: там неваче готують домовину для ненародженних ще, але вже зачатих союзів. Як пише А. Меркулов в „Вѣст-

ників кооперації" (февраль 1914 р.) число прохань про дозвіл союзів, що лежать під сукном в Раді Міністрів, а де які і в Центральнім Комітеті в справах дрібного кредиту, близьке до сотні. Де які з прохань лежать уже довгі роки. В сьому році нарада існуючих союзів посилала до Петербургу уповажених просити про кредити з Держ. Банку союзам та між иншим і про дозвіл нових союзів. Один з сих уповажених—Голова Ради Київського Союзу і заслужений на урядовій службі кооператор д. А. Беретті мав авдієнцію у міністра Маклакова. Той, хоч і прийняв його ввічливо, але потішив мало. Як казав д. Беретті на Харківськім майськім кооперативнім зїзді, міністр ніби сказав, що дозвіл на Союзи може бути даний, але треба, мовляв, обміркувати становище союзів з політичного боку. Нам ще казали, що прохання про союзи зараз лежать в „Управленія по дѣл. мелкаго кредита“. Прислані вони туди „на заключеніє“, але вже з негативним відзивом Міністерства внутр. справ. З „Управленія“ прохання мають передати до Ради Міністрів.

От яка доля спіткала союзи. А тим часом союзи, одна з найбільш насущних потреб нашої кредитової кооперації. Без союзів вона далі не має ніякої змоги розвивати ся.

Треба було побувати на апрільському зїзді акціонерів (в більшости кооператорів) Московського Народн. Банку, щоб побачити, що значить відсутність союзів. „Дикі“ кооператори, як самі себе називали ті, що не можуть через адміністративні перешкоди сполучити ся в союзи, дивились з великою заздрістю на „щасливчиків“—союзників. Коли сї останні виголошували кооперативні азбучні істини, що обеднання мусить бути тільки в формі союзів і через се Московськ. Банкови ні-на-що одділи приказні відкривати, заздрість „диких“ переходила в лютість, вони тратили рівновагу і кричали: „Нам жити не можна, давайте хоч-що небудь“!

„А счастье было такъ возможно“: допомога обеднанню кооперативів здавала ся б льогічним висновком Височайшого рескрипту.

Ворожили, що новий курс дасть велике напештвіє „кооперативнихъ“ чиновників, в образі інспекторів, збільшенне числа яких тяжко відбиваєть ся на їх кооперативно-моральнім рівні, і робили з сього всякі невеселі висновки. Тим часом і досі нічого не чути. Не будемо згадувати всіх дрібних драконів і скорпіонів, що сиплють ся на кооперацію од всякого усердного „начальства“. Будемо поки терпляче чекати наслідків політики п. Барка.

А тим часом, чекаючи, треба щось і робити. Треба держати ся мудрої народньої приказки: „Не вважай на врожай, а хлїб сїй“. Ся приказка воістину наш кооперативний лозунг. Ми бачимо, що в Росії нема вїякої цїльної системи ні в урядовій допомозі кооперації, ні в боротьбі з нею. Ми бачимо з одного боку спроби допомагати, а з другого-дужчого бачимо страх великий, а від нього безсистемні, ніби імпульсові ті чи

инші спроби гальмувати. В данний момент у нас є де-які, хоча і непевні надії, але на горизонті нашому є і такі чорні хмари, як безконечне затування дозволу на союзи. Тим паче ми не повинні рук покладати. Тим, чие місце ми заступили, доводило ся багато тяжче. Які б не були заходи державної адміністрації, кооперативного руху їм не припинити: дуже вже глибоко він зайшов, майже стихійно почав ся. А при всім рух сей по своїй суті завжди можливий.

Яку велику вагу для народа має кооперація, про се вже ми говорили. Економічна сила—се такий важний фактор в культурному прогресі, що про се й балакати зайво. Тільки економічно дужий народ має змогу видержати без шкоди для себе всякі утиски і устояти ся супроти них. Тільки економічно дужий народ може невпинно йти ступінь за ступнем в своїому культурному прогресі. Коли-б наш народ був економічно-заможним, чи не зміг би він піддержувати рідне письменство, рідну пресу; чи не мав би він, при всяких куцях виборчих правах, представників у земстві, в парламенті... і т. п. А сього хіба не досить би було, аби народ зажив справжнім національним жи тем. Ми, свідомі кооператори, віримо, ми переконані в тому, що підняття культури рідного народу станеть ся тільки на ріднім ґрунті, що дайте ви хоч трохи світу в народню темряву, переведіть через яку небудь серйозну школу хоч одне покоління і ми з мертвої точки здвигнем ся, почнуть ся той великий культурно-національний рух, який пройме всю товщу народню з верху до глибокого низу, якого вже ніщо не спинить. Ми, кооператори, знаємо, що в кооперації не можливо ігнорувати звичаїв народу, його мови, його семейного побуту, взагалі не можна ігнорувати національних ознак народу; кооперація, розвиваючи культуру, починає той розвиток з національного пня.

От через що кооперація се в наші часи дуже корисні ліки проти народнього лиха, ліки, що можуть вигоїти багато наших недуг.

А через се на кооперацію ми мусимо покласти як найбільше наших сил, як найбільше нашої уваги. Роботи тут є незміряне поле: ще навіть кредитова кооперація тільки розвиваєть ся, а сільсько-господарської, продукційної ще немає зовсім. Тут вчасно буде подумати, чи варт нам сподіватись перешкод з боку уряду. Певна річ, що перешкоди неминучі. І може-б уряд, не маючи нічого в кооперативній діяльності злочинного, не чинив-би так ретельно тих перешкод, коли-б не „добровольці“ в образі усяких землячків та чорної сотні. Ми вже маємо книгу Щеголіва, ми вже маємо доноси київських націоналістів. Та що з того? Коли так, то ми повинні йти в бік найменшого противлення. Я особисто вважаю, що в кооперації за таких обставин можна національності й не маніфестувати. Се не є неминуче. Не треба підкреслювати

національної політики, не треба ніяких крикливих заходів до націоналізації кооперації. Бо досить розвивати кооперацію, досить піднімати через неї культуру народу, і все інше приложиться саме, як неминучий наслідок культури. Але в такому разі нам треба в чистоті берегти принципи кооперації: вільність сполучання, автономний устрій, демократичну рівноправність товаришів... Треба берегти ся, як огню, внесення в кооперацію „політики“. Її я вважаю в образі „націоналізації кредита“, русифікаторства, чорносотенства і т. п.

При таких умовах ясно, що „мазепинства“, сепаратизму в кооперації тоді й духу не вишукати, і ні присяжним, ні добровільним викоринителям „мазепинства“ поживи не буде.

Наша неорганізованність, наш партизанізм в виступахсе річ відома. В одних випадках ми забуваємо те, що повинні-б мати завжди на оці, в других маніфестуємо ся недоречно, шкідливо й смішно. *) Візьмемо хоч таку дужу кооперативну організацію, як Київський кредитово-кооперативний Союз. Про напрямок його діяльності ми вже вище згадали. Ми казали, що Союз сей стоїть на вірній позиції. Але треба зауважити, що „курс“ Союзом взято не стільки свідомо, скільки стихійно. На чолі Союзу стоять люди живого діла, здорової логіки, Союз керується людьми з місць, і от через се Союз інстинктивно взяв отсей курс. Тим часом жити одною стихією в такому ділі річ непевна. Се значить, вести корабель в певний край, та без карти моря, з явним риском наткнутись на скелі або на міль. От через що здоровий інстинкт треба негайно доповнити найкращою свідомістю. А се так не важко, здається, зробити.

Хто бував на великих зборах Союзу, той знає, яке гарне вражіння вони роблять: публіка відповідно культурна, справжні кооператори, з досить високою свідомістю. І все се наші люде—селяне хлібороби і краща сільська інтелігенція. І от до сеї пори пальцем об палець не вдарено, щоб звести сю гарну кооперативну громаду до одностайности. Се вже гріх, і вельми великий, інтелігенції. Тут уже не було й бути не може ніяких „в'їшних“ перешкод, тут люде просто сплять і не уявляють собі, яке то велике діло вони проспляють. Навіть преса і та не примічає „слона“. Нехай уже ота „прогресивна общеруська“—то й байдуже, а то наша українська преса, судьби якої в руках того ж селянина, не добачає, далеко не доцінює його великого діла. Ті випадкові статі, які були в сім році, викликали тільки гірку усмішку: „Сім баб, сім рад“. В „Маяку“, напр., побачили некультурність союзників в факті провалу журналу „Сплотчина“. Сей факт іменно блискучий доказ свідомости, бо

*) Прим., в Москов. Народ. Банку в апрілі с. р. робили ся виступи в зовсім невідповідному настрою і партизанно од „української“ групи.

журнал сей давно вже труною тхне, давно процвів общеруськістю, а тут—на тобі. Статі в „Рілі“ та „Раді“ теж не багато сказали „уму і серцю“. Тільки в спеціальній пресі такої сміховини не було.

Але вернемо ся до союзних зборів. Отут, в сім році, наша неорганізованість, наш партизанізм, наш розбрат найяскравіше проявили ся. Початки організованости видно було. Збори мали вирішити таке важке питання, як вибори ще одного члена правління, і провінціальна інтелігенція пробувала зговоритись і погодитись на якомусь певному кандидатови. Але здалась вона на киян, а ті все діло поспеували. Так частина киян, належних до Союзного Банку, намітила кандидата (Німчука) нишком і ні з ким (громадою в 200 чоловік) не схотіла балакати; друга частина незалежних од Банку Союзу вертіли кандидатами, а провінціали наївно заглядали їм в руки. І так протягло ся до самого моменту виборів. Нарешті сяк так погодили ся між собою і селянами і пішли до урни. І от тут і стало ся щось зовсім неможливе. Один з кандидатів, за яким найбільш було голосів, не додержав слова і зрік ся кандидатури, инші зрекли ся ще перше, аби дати шлях йому. А тим часом публика вже пішла до урн, і виставляти кандидатури було вже пізно. Щож в результаті? Вибір зовсім небажаної людини і певне дискредітованне інтелігенції перед селянами. Тут проявила ся риса некооперативності нашої інтелігенції киян: одна частина її ігнорувала виборців, надіючись, що вони слухняно підуть по вказівці з верху управи союзної, кандидат якої був і кандидатом сеї частини інтелігенції; друга її частина забувала про головну масу виборців, теж надіючись, очевидно, що вона піде за нею,— а ти й другі разом сперечали ся між собою через свої особисті рахунки. Тільки після результатів виборів настали мир та тишина. Але запізно.

Треба, щоб се було в останне. Треба жити розумним кооперативним житем, а не опускаться на дно. Тут не до речі старі звички з олімпійської висоти керувати масами; тут потрібне тісне єднанне, тісний обмін думками; тут ніякі заходи, які в основі своїй малиб ігнорванне громади, не дадуть добрих наслідків. Київські союзні вибори повинні стати свого рода memento і не тільки memento, але й memento mori, бо така дезорганізація поведе нас до громадянської смерти.

Бібліографія.

Споменъ за Тараса Григоріевича Шевченко. 1. *Ст. Станимировъ.* Биографически свѣдѣнія за Тараса Григоріевича Шевченко. 2. *Д-ръ Ив. Д. Шишмановъ.* Тарасъ Шевченко, неговото творчество и неговото влияние върху българскитѣ писатели прѣди освобождението. Библиотека на Славянска Бесѣда. Книга XVI. София 1914 ст. 64, малой 8^о.

Бібліотека товариства „Славянська Бесѣда“ має вже 16 випусків нарисів, статей, розвідок та промов на славянські літературні, громадські, історичні та інші теми. Найголовніша мета цих книжок—дати ширшій публичності доступний матеріал інформаційний та літературний про минуле й сьогочасне життя славянських народів. З 1906 року видано збірні книжки, переважно з двома-трьома статтями про національне відродження та чесько-німецьку боротьбу в Чехії, про славянський національний рух, про Сербів і Хорватів, Словаків, Українців в Австро-Угорщині (д-ра Ст. Цанкова, року 1907); єсть статті з історії політичних міжнародніх відносин, політичні трактати (про вигнання Турків з Європи, Германію на Балкані тощо), а також і критично-літературні нариси про Гоголя і Толстого та їхні деякі твори.

Остання книжка (XVI) складала ся з докладів, читаних на урочистому засіданню товариства 9 марта с. р., з приводу 100-літніх роковин народження Т. Шевченка. Можна думати, що в Болгарії думка про вплив Шевченка на болгарських письменників вже загально признана і Ст. Станимиров, починаючи свою лекцію про нашого поета, зазначив що „Славянська Бесѣда“, уряджуючи літературне засідання пам'яті Шевченка, з сього погляду виходила. Виділ товариства звернув ся з проханням до д-ра Ів. Шишманова, щоб виготовив доклад про вплив творчости Шевченка на болгарських письменників, а сей, згоджуючись, поставив умову, щоб товариство з свого боку доручило кому иншому прочитати докладну біографію українського поета. Таким чином засідання товариства і ся друкована пам'ятка його складають ся з двох докладів про Шевченка—біографічного та історично-літературного.

Ст. Станимиров, автор біографії нашого поета, свідомо зріє ся всяких кваліфікацій та літературного аналізу творчости Шевченка, а подбав про можливо повний релефний образ життя поета, щоб таким чином підготувати ґрунт для доповіді д-ра І. Шишманова. Біографію написано з найсвіжіших матеріалів, навіть з сьогорічних публікацій, напр. з статті П. Зайцева у „Вѣстн. Европы“ про перше кохання Шевченка. Факти, події й пригоди життя Шевченкового ілюстровано численними уривками з його творів, а також і деякими иншими свідочтвами, що виразійше характеризували б часи першої половини минулого століття. Не скрізь одначе автор біографії влучно вибирає такий матеріал, що одначе пояснює ся цілком природним малим знайомством його з тогочасним побутом, особливо кріпацьким. Уривок з повісти співробітника „Историческ. Вѣстника“ А. Шумигорського „Христова Невѣста“ про звірства поміщика Тарбесва не може бути вже таким добрим доказом того, що Шевченко в своїх писаннях не перебільшував лиха кріпацької неволі: єсть свідочтва і певнійці, і багато декравійші, ніж дає історик і белетрист суворинських видань.

В сій об'єктивній біографії прохоплюєть ся по части характеристика Шевченка як громадянина, і не можна сказати, щоб сучасний болгарський письменник добре зрозумів чи хотів добре зрозуміти громадську ідеологію Шевченка. Наш поет виїшов все-таки більше під штиб старих українофільських характеристик, мирним, незлобивим письменником, що все життя терпів удари суворої долі і приймав їх смиренно, обминаючи всякі різкі логічні висновки з обставин. Знаємо, що

так воно не було, і настрої всепрошення обмежують ся у Шевченка його відношенням до природи людської, до віри в добрі основи людського життя, але ніяк не поширюють ся на певні політичні й соціальні явища.

По-за сими увагами треба визнати біографію Ст. Станимирова дуже докладною, повною—як для словянського письменства, де взагалі нема добрих відомостей про життя одного з найбільших словянських поетів.

До докладу Ст. Станимирова додано портрет Шевченка на крейдяному папері, власноручний малюнок поета, фотографію могили, ноти до „Заповіту“, переклад „Заповіту“ С. Чилингирова та маленький словничок (84 слова) до уривків з творів Кобзаря. Початкових форм не подано, а дослівний переклад виразів, що одначе пояснюють ся особливостями болгарської мови.

Доклад д-ра І. в. Шишманова про творчість Шевченка і його вплив на болгарських письменників перед визволенням Болгарії є частиною ширшої теми, над якою працює сей болгарський учений—роля України в новоболгарському відродженню. „Від Юрія Венеліна, що нагадав світови, як говорить ся в надгробковий йому в Москві, „о забытомъ нѣкогда, но славномъ и могущественномъ племени болгаръ и пламенно желалъ видѣть его возрожденіе“, до Шевченка, Марка Вовчка, і Драгоманова, котрому так багато завдячує болгарський університет і болгарська наука, Україна взяла живу участь в розвиткові нашої розумової й художньої культури“.

Автор ділить літературну діяльність Шевченка на чотири періоди. Перший означає з 1838 по 1840 рік, коли кобзар був під впливом романтичної школи і найбільше уваги віддавав українському селу, хаті, семі. Від сих переживань інтимного кола Шевченко поширює свою творчість до цілої своєї батьківщини (1840—1843 рр.). „Стає він з місцевого патріота палким націоналістом і загальноукраїнським патріотом“. З кінцем 1843 року Шевченко від романтичної української минушини, козакофільства, поезії гетьманщини й гайдамаччини переходить до перекonanого панславїзму в дусі чеських Ганки, Коляра й Шафарика, приймає ідею федералістичного панславїзму, але не московського централістичного славянофільства Аксакових, Каткова то що. Від сього напрямку після катастрофи й заслання викохав у собі поет мотиви загальнолюдського страждання та змагання до волі, братерства й рівності. Сей четвертий період дозволяє назвати Шевченка співцем всесвітньої правди.

Рівняючи Шевченка як художника слова з Пушкіним, Міцкевичем, Прешперном, як лірика з Гайне й Шелі, д-р. І. Шишманов вяснює, які мотиви і як форма поезій Шевченка одбили ся в болгарській літературі. Райко Жинзифов, бувши студентом у Москві ще за життя Шевченкового, надрукував у збірці „Братски трудъ“ переклад послання до Шафарика, а 1863 р. видав свою самостійну „Нову болгарську збірку“, в якій 44 сторінки оддав перекладам коротких ліричних поезій та трьох поем—Тополя, Утоплена і Катерина. В 1870 році він видав свою поему „Бървава кошула“, під впливом Шевченкових поем написану, але пізніші оцінки сеї поеми признають надто малу самостійність та художність її.

В діяльності Любена Каравелова тільки три роки (1869—1871) знати захоплення „Кобзарем“: він переклав п'ять невеликих поезій. Але вражіння од Шевченкової музи було настільки сильне, що Величков у своїй статі про творчість Каравелова вказує, що на все жите вплив українських письменників лишився занадто сильним. „Всі вірші його Каравелова написано в дусяй формі віршів українського поета Шевченка, але без тої поетичности. Взагалі українські письменники,—Шевченко у віршах, Марко Вовчок і Основяненко деспотично впливали на белстристичний талант Каравелова і він ніколи не може визволити ся од українських зразків“,—каже Величков. Д-р І. Шпшманов із 191 віршів першого тому Каравелова вараховує 113, формою і розміром Шевченкових поезій писаних.

Але найталановитішим з болгарських поетів, що наслідували Шевченкови, був Петко Славейков, який возлюбив у Шевченка те тільки, що одповідало його індивідуальности, настроям і світогляду. Тут велике значіння мало інтимне відношення поета до народа, боротьбою якого жив Славейков, і у Шевченка він знаходив найкращий вираз своїх переживань.

Причиною такого впливу нашого поета на болгарських письменників до визволення треба вважати подібність долі обох народів, присутність в українській літературі проблеми національної, яку старанно обминала великоруська література. Перенести Шевченка на болгарський ґрунт було так легко, позамінявши „Матір Україну“ на „Майка България“, Дніпро на Дунай, українські могили на болгарські, пана на фанаріота і т. д.

Поезія селянської хати, народня „простота і незлобіє“, а також гостре почуття соціальних кривд зближували поетів болгарських з українськими в однім почутті глибокого демократизму. Нарешті для найбільш культурного з сих поетів, Славейкова, величезне значіння мали Шевченкові ідеали гуманности, радикальні ідеї, соціальні мотиви.

В такому впливови нашого поета на літературу одного з словянських народів лежить основа справжнього словянського єднання, так само як і видання сеї книжки про Шевченка, як доказ пошани і признання цінности нашого національного гевія, являєть ся проявом культурного словянофільства.

Ан. Ніковський.

Т. Осадчий: Діти землі. (*Картини соціального життя на Україні*). Київ 1914, ст. 148, ц. 60 коп.

„Дітей землі“ закріїв автор на соціальний роман, в яким поставив собі за задачу побіч змальовання типів і характерів людських зясувати „громадське і культурне жите“ на Україні,—як читаємо на обгортці,—в часах, що попередили революцію російську, підчас революції і коротко по революції, як бачимо, а правильніше сказати додумуємо ся, зі змісту книжки. Автор стараєть ся всю свою увагу звернути на село, на етапи, які те село переходило від скасування крещатства, заведення волі, аж до пролетаризації села. Намагаєть ся подати нам історичні події, що мали безперечний вплив на село, іменно оповідає про перехід великої земельної власности з рук польських панів і ксьондзів в руки російських і зросійщених поміщиків. Добра ті та багачтва по польським повстанню 1863 р. були конфісковані і віддані на

власність за всякі заслуги російським генералам і поміщикам і тут автор цілий час говорить про зацелювання російської культури на Україні на зруйнованій польській. Хоче змалювати нам і найновіші типи доробкевичів, що вийшовши з під селянської стріхи, без імені, стараються здобути дворянство, почеси, а передовсім велике майно, і за се вислугують ся сильним сего міра газетою і пером, професорською катедрою і всякими псевдонауковими теоріями. Хоче представити нам також і сей культурний тип селянського інтелігента, що серед кромішної тьми і нужди кидає ясні проміння просвіти і культурної господарки. Всі головні особи сего роману, коли можна назвати так твір д. Осадчого, мають бути дітьми села, що люблять землю, хочуть на ній і з неї жити, хотяй не всі в однаковий спосіб, і всіх їх називає автор „дітьми землі“.

Тема, як бачимо, дуже широка, але автор згубив ся цілком в тім матеріалі, роздробив себе на малі частинки і вийшло щось ніби нарис, ніби публіцистичні замітки, в яких події незлучені собою майже нічим. Всеж таки автор намагається надати їм якусь цілість, звязати чимсь до купи, і тоді виходить все штучне, незграбне, примітивне. Ниткою коло якої навязують ся ближші і дальші події, автор зробив любов, і герої д. Осадчого, се „діти землі“, попадають також в романтичні ситуації. Але нитка та штучна. Треба авторови дальші події злучити з попередніми, взагалі писати продовження свого роману і він залюблює Костя з Христею. Вони бачили ся ще маленькими. Потім сирота Христя кидає село і їде в город служити. Кость підрастає, після всяких „митарств селянського пролетаря-юнака“ (ст. 20),—яких то митарств цілком нам не подає, а так само, чому сего Кость зачислено до пролетарів,—будує млин, ну..... і автор пише, що сей Кость вже від давна мріє про Христю.

Костевого товариша Сергія треба держати при дії, отже Сергій любить Христю, вже заміжню, любить тихо, посилає їй листи, повні наук про працю для меншого брата, книжки, газети, навіть признаєть ся їй в любові. — „Щож тут образливого, як би я вас любив і навіть виявив се, признав ся вам в отсій любові“. — „Я проти сего нічо не маю“—відповіла Христя (ст. 94 і 95).

Сергій стає агрономом у доробкевича Юрка, автор продовжує свій роман,—і розпочинаєть ся новий роман між Сергієм і жінкою Юрка Ясею. Ся пані, в якій є велика жага життя, а якої не задовольняє Юрко, їздить у місто до Сергія, до нього до дому, проводить його в окремім куше і кляси. Се требає довго і Юрко на се не звертає уваги. Така ситуація потрібна авторови, бо роман треба продовжити і пані Яся дає гроші на заплачення довгу за кооперативний млин. Але все те штучне, одно від другого відірване, про якесь психологічне умотивованне подій нема й мови.

Що тепер представляє Кость і Сергій, яка свідомість тих людей, які думки й діла з сеї свідомости будуть йти. Кость інтелігентний селянин, Сергій агроном,—обидва вони мріють працювати для свого народа на Україні. І автор пише, що для „свого народа“, але який се народ, яка національна свідомість і Костя і Сергія, в який спосіб вони будуть працювати і куди його вести—про се

не пише авторъ нічого, крім голих слив про „бідний народ“. Ни Кость, ні Сергій не мають ніякого культурного змісту в собі, се типи тих земляків, що вмють мріяти і нарікати, часом вони де що попрацюють „для народа“, але се індивідуальности слабі, люде без світогляду, без ясних думок. В житю вони не устоюють, коли повіє сильний вітер або повстане буря.

І Сергій і Кость змалював автор бездушно і сухо, се манекени, до яких причеплено всілякі їх прикмети. Те саме можна сказати і про других два типа—Юрка і Миколу. Се карієровичі, останні матеріялісти, покидьби і свого народу і своєї кляси, для яких почести і теплі місця одинока ідея, і для неї віддадутъ свою честь, продадутъ себе. Але як вийшли Юрко і Микола в автора? Кінчить автор з ними цілком несподівзно. „І усі вони (секта перетворення світа в товариство працівників), навіть вкупі з Юрком і Миколою, були дійсними синами своєї рідної землі, дарма що прямували до її щастя такими ріжними стежками“ (ст 139). Таке послідовне закінчення?! Юрки і Миколи прямують до щастя рідної землі! І тільки в очах таких національно-свідомих людей, як Кость і Сергій, без мінімального культурного змісту, без ніякої відпорної сили, Юрки і Миколи прямувати можуть до щастя рідної землі.

Взагалі у автора такі поняття як „для народа“, „для рідної землі“ позбавлені конкретного змісту. Се слова, які скрізь, і де треба і де не треба, деклямуєть ся, всі тим поняттям, як пише автор, повинні служити. Тим часом показуєть ся, що суті тих повять „діти землі“ не знають.

До сего всего докидано ще багато поверховних, коротких публіцистичних заміток про село, які окремо й глибше опрацьовані в часописи могли б мати інтерес. В романі вони скучні, щякого майже поняття про громадське й культурне жите на Україні не дають.

Ів. Лизамізький.

Українська педагогічна бібліотека під редакцією С. Черкасенка. № 1 „Шевченко й діти“, „Шевченко педагогом“—С. Черкасенка, 31 стор., ц. 5 коп.; № 2 „Самовиховання вчителя“—Я. Чепіги, 36 стор., ц. 6 коп.; № 3 „В сучасній школі“—С. Панасенка, 31 стор., ц. 5 коп.; № 4 „Нова Школа“—С. Русової, 24 стор. 4 коп.

Відсутність добрих народніх шкіл на Україні, пристосованих до умов жита народу, се одна з найпекучійших болячок нашого жита. Провідні думки сучасного виховання дітей в народній школі ширить у нас журнал „Світло“. Але ті цінні педагогічні статі, що друкують ся в сьому органі, трудно буває розшукати, вони гублять ся серед иншого журнального матеріялу з біжучого жита і тому не можуть мати великого поширення серед народніх учителів. Ми вже й не кажемо про ті незалежні обставини, що не дають змоги українській книжці, а тим паче українському педагогічному журналові, попасти до рук учителя.

Сьому прикрому становищу можна в деякій мірі запобігти, випускаючи цікавіші статі з журналу окремими книжками—метеликам, и як волись робив Б. Грінченко (брошурки його: „Якої нам треба школи“, „Народній вчитель та українська школа“).

На сей шлях і ступило наше педагогічне видавництво, випустивши під редакцією д. С. Черкасенка чотири невеличких, дешевеньких, чепуреньких книжечки з вищенаведеними заголовками.

В першій книжечці д. Черкасенко торкається ся одної з сторінок історії нашого шкільництва й оповідає про те, як найкращий наш поет глибоко розумів і відчував потребу в національній народній школі. Переказуючи історію того букваря, що склав і видав Т. Шевченко 1861 року, автор книжечки у цьому факті бачить, що „темнота рідного люду тяжким болем відчувала ся в ширім серцю українського Кобзаря й примушувала його кидати гучну кобзу за-для писання нудного букваря й раювати, втішати ся не з розкошів своєї поезії, а з сухих, на перший вигляд мертвих, літер... Поет знав, що за тими літерами та цифрами ховається ся добробут і пишній розвиток рідного краю“...

В другій книжечці д. Чепіга пише про ті моральні обовязки, які накладає на учителя його професія. Щоб бути совісним народнім педагогом учитель повинен добре знати ту дитвору, з якою доводить ся йому працювати. Се вимагає од учителя покласти багато праці на самовихованні. Носитель культури“—учитель, тоді тільки передасть її народови, коли зілеть ся всею своєю істотою з ним, коли національний організм народа стане базою всеї його діяльности. До сього шлях один—с а м о в и х о в а н н є вчителя“.

Богато яскравих ілюстрацій до того сумного становища, в якому перебуває тепер наша народня школа, знайде читач в цікаво написаній книжечці д. Панасенка.

Закінченням сього маленького циклю педагогічної лектури служить книжечка відомого нашого педагога С. Русової про „Нову школу“. Добре ознайомлена з кращими системами виховання дітей, заведеними в знаменитих школах Європи та Америки, авторка в своїй брошурці переказує головні принципи нової школи та розповідає, як сі принципи проводять ся в житє... „Нова школа кладе собі за головну мету—збудити, дати змогу виявити ся самостійним творчим силам дитини. За для того, щоб зуміти викликати в учня духовну діяльність, треба зрозуміти душевний склад дитини“. Нагоду до сього учитель має під час навчання природознавства, географії, під час екскурсій, шкільних свят, і т. и. Дуже цінні вказівки подає д-ка Русова до того, як принципи нової школи можна й треба прищеплювати в нашій народній школі, котратоді дасть учнів веселих, бадьорих, буде втіхою, а не мукою для вчителя, і принесе си равжню користь рідному народови.

Вітаючи нове видавництво, бажаємо як найбільшого поширення педагогічних „метеликів“. Користь од них для нашої школи буде велика.

М. П.

Від редакції.

Де-які статі, призначені до сеї книжки, не могли увійти до неї через незалежні од редакції причини, а через технічні умови книжка виходить з опізненням. Редакція висловлює надію, що коли сучасні умовини змінять ся, дальші книжки журналу виходитимуть в свій час.

Слідуюча книжка буде вислана лише тим, хто заплатив передплату, за цілий рік, тому контора просить відновляти передплату.

Редакція Літературно-Наукового Вістника залишає за собою право скорочувати статті і робити зміни редакційного характера.

Рукописи непринятих статей переходять у редакції 6 місяців звертають ся лише по присланню марок на пересилку їх заказною банделю.

Дрібні рукописи і вірші неприняті до друку знищують ся і з приводу їх редакція не листуєть ся.

Рукописи, на яких не зроблено помітки, вважають ся безплатними.

Контора просить п. п. передплатників, які не одержали чергової книжки, повідомляти контору не пізнійше одного місяця. На відповіді треба прислати марки.

На зміну адреси 30 коп., при чім треба подати й стару адресу.

Оголошення в Літ. Наук. Вістнику друкують ся на таких умовах:

	1 раз	3 рази	річно
$\frac{1}{1}$ сторінка	30 кар.	75 кар.	250 кар.
$\frac{1}{2}$ "	20 "	50 "	150 "
$\frac{1}{4}$ "	10 "	25 "	75 "

Новина. Орест Левицький.

ВОЛИНСЬКІ ОПОВІДАННЯ

з життя XVI і XVII вв.

З портретом Анни Альоїзи Острозької.

Ціна 90 коп.

Виданне Тов. прихильників української літератури, науки і штуки у Львові.
Склад в книгарні „Науков. Тов. ім Шевченка у Львові“, Ринок 10 і книгарні Л.-Н.-Вістника в Києві Фундуклеївська 12.

Новина. Б. Віндельбанд.

Історія нової філософії

Переклав Микола Залізняк.

Ціна 1 рубль.

Виданне Українсько-Руської Видавничої Спілки.

Склад в книгарні „Науков. Тов. ім Шевченка“ у Львові Ринок 10, і книгарні Л.-Н.-Вістника в Києві, Фундуклеївська 12.

Іван Франко.

СЕРЕДНІ ВІКИ І ЇХ ПОЕТ.

(ДАНТЕ І ЙОГО ПОЕЗІЯ)

Ціна 90 коп.

Виданне прихильників української літератури, науки і штуки у Львові.

Склад в книгарні Л.-Н. Вістника. Київ, Фундуклеївська, 12.

**Зміст IX-ої кн. Літ.-Наук. Вістника на 1914 р.
має бути такий:**

Л. Орленко: Історичне оповідання.—Л. Старицька-Черняхівська: Поезії.—М. Грушевський: Про що мріяли наші діди.—М. Вороний: Поезії.—В. О'Конор-Вілінська: Етюд.—Ол. Грушевський: З життя української інтелігенції 60-их і 70-их р.р.—А. Ніковський: Наша історична белетристика.—П. Стах: Поезії.—Нат. Романович: Мандрівниця (третя часть).—А. Ніковський: Спомини В. Линниченка про українських діячів.—Бібліографія.

ПРИЙМАЄТЬСЯ ПЕРЕДПЛАТА

=== НА РІК 1914-й ===

на український місячник літератури, науки й громадського життя

Літературно-Науковий Вістник

що виходить далі, книжками по 12—15 арк.

Редакція і головна контора: Київ, В. Підвальна 36, кв. 8.

Передплата для Росії: на рік 8 руб.; за пів року 4 р. 50 коп.

З огляду на тяжкі матеріальні обставини нинішнього українського життя передплата на Літер.-Наук. Вістник в 1914 р. для незаможних учнів, студентів, сільських учителів і учительок, низших служачих, робітників і селян знижена на 6 рублів.

Кому трудно відразу, нехай присилає на перше число кожного місяця по 1 руб. поки збереться повна передплата, а журнал посилатиметься зараз.

Книгарням і всяким посередникам від передплати 5⁰/о.

Комплети журналу за попередні роки продаються по 8 р.

На зміну адреси треба прислати 30 коп.

Ціна книжки осібно 90 коп.

Видавець Л. Старицька-Черняхівська.

Редактор О. Лисенко.
Original from